

С. Д. СВОРАК

**НАРОДОВЛАДНИЙ УСТРІЙ
КИЇВСЬКОЇ РУСИ:
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Івано-Франківськ
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
2015

УДК 94: 340.12: 342.34 (477)
ББК 67.9 (4 Укр)1
С24

*Рекомендовано до друку вченою радою
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(Протокол № 5 від 28 квітня 2015 р.)*

Рецензенти:

Головко О. М. – доктор юридичних наук, професор, перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи Харківського національного університету внутрішніх справ

Васильєва В. А. – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, директор Юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника»

Бойко І. Й. – доктор юридичних наук, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету ім. І. Франка

Науковий редактор:

Андрусихин Б. І. – доктор історичних наук, професор, директор Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, заслужений діяч науки і техніки України, проректор з навчально-методичної роботи гуманітарних інститутів, академік Української академії наук, Академії наук вищої школи України, української академії політичних наук

Сворак С. Д.

С24 Народовладний устрій Київської Русі: державно-правовий аспект : монографія / С. Д. Сворак. – Івано-Франківськ, 2015. – 238 с.
ISBN 978-966-640-412-4

На основі аналізу історичних документів та праць вітчизняних та зарубіжних істориків держави і права у монографії зроблено спробу проаналізувати процес генези та трансформації устоїв народовладдя у Київській Русі. Особливу увагу звернено на закономірності та особливості розвитку демократичних традицій в Україні у контексті державно-правового устрою центральної влади та місцевого самоврядування України-Русі IX–XII століть.

**УДК 94: 340.12: 342.34 (477)
ББК 67.9 (4 Укр)1**

ISBN 978-966-640-412-4

© Сворак С. Д., 2015

© Прикарпатський національний університет
ім. Василя Стефаника, 2015

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ I. Теоретико-методологічні засади дослідження генези народовладного устрою Київської Русі	15
1.1. Методологія і термінологія дослідження	15
1.2. Теоретичні проблеми «спадкоємності» Московською державою державно-правового устрою Київської Русі	40
Розділ II. Політико-правові та соціально-економічні передумови трансформації народовладної самоорганізації подніпровських слов'ян у державно-політичну	71
2.1. Становлення народовладдя давньоруських територіальних громад у переддержавну добу	71
2.2. Давньоруські міста як соціально-політичний чинник у формуванні народовладдя руських земель	93
2.3. Ранньослов'янська модель народовладного устрою і звичаєвого права руських земель	127
Розділ III. Державно-правовий статус інститутів влади Київської Русі та формування федеративних устроїв	138
3.1. Віче у структурі народовладних інститутів	138
3.2. Генеза статусу князя у народовладних відносинах Київської Русі.....	147
3.3. Давньоруська сільська громада як осередок народовладдя Києворуської держави	162
3.4. Правовий статус основних соціальних структур Київської Русі	176
Висновки	201
Список використаних джерел	225

*Ніколи не виживе той народ,
котрий сприймає трактування своєї історії
очима сусідів.*

Фрідріх Ніцше

ВСТУП

Після розпаду СРСР і проголошення державного суверенітету України помітно зросла увага вітчизняних науковців до становлення і розвитку української національної державності й етнічної, політичної і державницької історії української нації. Це пояснюється тим, що «завойованій Україні нав'язано назви “Малоросія” і “південь Росії”, а після революції правлячі кола почали впроваджувати в радянську науку такі терміни, як “радянський народ”, а замість назви “Україна” – “південь європейської частини СРСР...”, історія України (тобто Української РСР) починається від... Жовтневої революції (мовляв, національна за формою, соціалістична за змістом). Все, мовляв, було спільне з тим, що історія Росії починається від Київської Русі»¹.

Зовсім не обов'язково нам потерпати через московську імперативну амбітність і надалі прихильно ставитися до наукового експансіонізму, покликаного утвердити в українській самосвідомості російський панславізм. Коріння так званої історичної спадкоємності державно-правової культури Київської Русі нинішнього московницького центру Росії є набагато глибшим. Дж. Мейс, аналізуючи історію Московської держави, дійшов висновку, що «засліплені міфом “російської ідеї” – “ідеєю Третього Риму”, імперські проповідники мріяли про російську домінанту над цілим світом... Російська історіографія звикла виводити початок Росії з “матери городов русских” Києва. Якщо ж Київ – українське місто, значить, історія залишається без свого початку і “російська ідея” неминуче зазнає великої модифікації і трансформації»². На жаль, сучасна історія держави і права тяжіє до іманентного вкладання в контексти й у предметні схеми навчальних посібників міфів, поглядів і тез, розроблених російськими історіогра-

¹ Домбровський О. Етногенетичні процеси на теренах України протоісторичної доби: до проблеми термінології й періодизації / О. Домбровський // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 8.

² Мейс Дж. Геополітичні імплікації етнополітики / Дж. Мейс // Політична думка. – 1995. – № 1. – С. 89.

фами. В. Богданов доводить, що «власне за царювання Івана IV його оточення почало кампанію щодо успадкування династичної влади Київської Русі і князів московських»³. Однак саме києворуська культура й демократичні державно-правові традиції та зміст політичної самоорганізації мають багато спільного з Галицько-Волинським князівством, пізніше – з козацькою добою і державним утворенням УНР. Отож ідеться про ту серцевину національно-державницької культури українського народу, на базі якої здійснювалася в періоди проголошення державної незалежності легітимізація влади і державних інститутів. Упродовж усього існування Московської імперії її історики прагнули обґрунтувати тезу про її історичну спадкоємність від Київської Русі. У цьому контексті В. Богданов пише, що штучне словосполучення «Слов'яноросія» є неправомірним⁴.

Особливу цікавість викликає досвід ранньослов'янської спільноти з формування державності Київської Русі та укорінення народовладної культури. З'ясування особливості генези державотворення Київської Русі в історично суперечливий період із VII до XIII ст. дає змогу сучасним дослідникам об'єктивно та більш повно реконструювати становлення Києворуської держави, визначити її сутність та історичні наслідки для подальшого відродження і трансформації української державно-правової культури.

Слід зазначити, що донедавна в науковій думці домінувала заідеологізована парадигма стосовно сутності державного устрою Київської Русі. А. Іванко має абсолютну слушність, коли вважає, що «ми – можливо, єдина в світі нація, історія якої була тотально винищена і суспільно сфальсифікована»⁵. У радянські часи тезу про фальсифікацію української історії досить чітко сформулював В. Стус. 1982 року він висловив думку про те, що «у нас забрано історію, культуру, весь дух, а натомість дозволено творити душу меншого

³ Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси... / В. В. Богданов. – М. : Белые альвы, 2001. – С. 207.

⁴ Там само. – С. 209.

⁵ Іванко А. Історія України XIX–XX ст. / Іванко А. – К. : Науковий світ, 2008. – С. 4.

брата... як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони. Що таке українська історія – без істориків, коли немає ні козацьких літописів, ні Русі»⁶. Отже, російські історики впродовж багатьох століть робили свою справу, головним чином фабрикуючи висновки стосовно державного устрою Київської Русі. Українські дослідники, займаючись вивченням історії українського народу, схильні були у переважній більшості покладатися на вже готові концепти, які писалися в Москві. Ті історики, які воліли знати справжню, не сфальсифіковану історію українського народу, звільнялися з роботи, а їхні праці заборонялося друкувати. Серед них, наприклад, В. Мороз, Ю. Брайчевський, О. Апанович та інші. Історія в умовах Радянського Союзу була справою ідеологічною. Тому всі історичні події висвітлювалися з позиції імперської великоросійської державності. О. Довженко тривалий час носив у собі невисловлене почуття невдоволення тим, що українська історія не викладається у вищих навчальних закладах. «Єдина країна в світі, – писав він, – де не викладається в університетах історія цієї країни, де історія вважалась чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, – це Україна. Другої такої країни на земній кулі немає»⁷.

Актуальність цього дослідження посилюється також наявністю у сучасних наукових публікаціях стереотипних поглядів на державний устрій Київської Русі та її спадкоємної традиції. Так, О. Поляков у статті «Образование древнерусской цивилизации» стверджує, що поняття «руська» цивілізація, маючи на увазі києворуську, і «російська цивілізація», звичайно ж, і сучасна московська державність є однопорядковими⁸. Автор прагне крізь нову теоретичну парадигму – цивілізаційну – довести, що московська державність є прямим нащадком Київської Русі, яка сформувала феодальний державний устрій.

⁶ Стус В. З таборового зошита / В. Стус // Вікна в позাপростір. – К. : Веселка, 1992. – С. 214–220.

⁷ Довженко О. Щоденник [текст] / О. Довженко // Україна в огні. – К. : Радянський письменник, 1990. – С. 135–136.

⁸ Поляков А. Н. Образование древнерусской цивилизации / А. Н. Поляков // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 72–87.

Переважна більшість вітчизняних дослідників державного устрою Київської Русі поділяє сформовану російськими істориками думку, що він був феодальним. І. Лисяк-Рудницький із цього приводу пише: «В українській історії радянські науковці виділяли епохи феодалізму (від початку Київської Русі до середини ХІХ століття), капіталізму (від 1860–х рр. до 1917) і соціалізму (від Жовтневої революції). У радянській історіографії ця схема періодизації має силу офіційної догми. Її жорстоко накинено згори, і жодні відхилення від неї неприпустимі»⁹. Узагальнений канон розгляду державного устрою Київської Русі, розроблений і впроваджений московськими істориками, зазвичай позначає відповідну державницьку московську реальність – династичну монархію та феодальний устрій. Тенденційне дослідження державної і звичаєво-правової культури руських земель є різновидом національної псевдосвідомості як українців, так і росіян-москвичів. Адже Московське князівство, як і інші Північно-східні землі, було заселене переважно неслов'янськими племенами. Згідно з наявними свідченнями літописів, ці території мали своїх автохтонних мешканців, серед яких чудь, мерія, мурома, мордва та інші неслов'янські етнічні спільноти. Найдавнішими поселенцями земель Московського, Суздальського і Ростовського князівств були різні фінсько-угорські та палеоазійські групи. П. Курінний виділяє такі: «Чудь, Мері, Вєсь, Єрзя, Шурина, Мордва тощо»¹⁰.

Історики російської імперії почали фальсифікацію киеворуської історії з часів Петра I. В. Богданов пише, що «Петро I мав визначитися з приналежністю не лише себе, але й всього роду Романових і всіх попередніх князів... за Петра I почалося масове знищення документів, які б могли скомпрометувати династичні прояви Романових»¹¹.

⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 3.

¹⁰ Курінний П. Советські концепції походження великоруської народності та «руської» нації / П. Курінний // Наукові записки. Український Вільний Університет. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 175, 179–199.

¹¹ Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси... / Богданов В. В. – М. : Белые альвы, 2001. – С. 209.

Оце і є ті засади, з якими українським дослідникам історії держави і права України слід критично попрацювати. Тому в нашому дослідженні будемо на підставі історичних фактів і свідчень доводити безпідставність цього концепту й утверджувати нову парадигму. Її сутність полягає в тому, що державність Руських земель, їх звичаєве право сформувалися на народоправній основі і трансформувалися у вічевий устрій. Окремі дослідники іменують цей устрій «дружинно-громадським» (М. Грушевський), «земським» (М. Володимирський-Буданов), «княжінням» (Г. Вернадський). Але Москва не є наступником Київської Русі в царині державного устрою і права. Аналіз історичних фактів і подій свідчить, що у XIII ст. розвиває і трансформує державний устрій, формує адміністративні органи влади та розбудовує міста в межах незмінних форм народовладдя Галицько-Волинське князівство.

Отже, існує нагальна потреба ретроспективно осмислити генезу киеворуської державності з позиції сучасної теорії держави і права та філософсько-правової методології. Вочевидь, становлення народо-владної традиції давньоруських міст-полісів, які були засадничим соціокультурним та економічним фактором формування державного ладу Київської Русі, не було історично перерване, а розвинулося у нові державницькі інституції, про що стверджують у своїх дослідженнях М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Лисяк-Рудницький та низка інших провідних дослідників вітчизняної історії.

Концепцію державності Київської Русі та звичаєво-правових відносин у сучасній юридичній науці ще остаточно не сформовано. Так, переважна більшість навчальних посібників з історії держави і права України, рекомендованих для студентів юридичних факультетів ВНЗ, містить канонічне твердження про феодальний устрій Київської Русі¹². Тому є потреба врахувати історичні, археологічні, етнографічні та інші дослідження стосовно Київської Русі й комплексно

¹² Див.: Музиченко П. Історія держави і права України / П. Музиченко. – К. : Знання, 2007. – С. 38; Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький. – Львів : Світ, 1996. – С. 23.

підійти до концептуалізації ідей, поглядів, уявлень та історичних фактів, щоб дати об'єктивну картину генези історично першої української державності. У промосковській історіографії досі домінує парадигма, що державність східнослов'янських земель-полісів сформувалася внаслідок трансформації племінної владної системи у постпле-мінну політичну, в якій колишні вожді племен набули владних повноважень, сформувавши у такий спосіб феодальний устрій. Щодо цього твердження є істотні заперечення. Так, А. Горський на підставі історичних фактів дійшов висновку, що «слов'янські додержавні громади раннього середньовіччя фактично неправильно називати “племенами” або “союзами племен”. Можна умовно застосовувати до них термін, що використовується у візантійських джерелах, – “славинії”. Формування слов'янських держав проходило на основі саме цієї постпле-мінної територіально-політичної структури, а не безпосередньо із племінної, як зазвичай розуміється в історіографії»¹³. Це означає, що владна верхівка територіальних громад не була спадкоємцем племінної, вождівської структури, а сформувалася самостійно під впливом нових умов територіального сімейно-сусідського господарювання. Первинною ланкою, одиницею територіальної громади виступає осібню сім'я з її освоєною землею, знаряддями праці та іншим рухомим і нерухомим майном. Г. Гегель стосовно цього пише, що формування сім'ї і сімейної власності встановлює і зумовлює норму, за якою «власність і людське повинні існувати, і їх слід шанувати...»¹⁴. Це, на наш погляд, становить звичаєву основу і непорушний принцип недоторканості сімейної власності.

З огляду на сказане в юридичній науці досі точаться суперечки стосовно ролі варязького елемента в становленні киеворуської державності. Крім того, не зовсім чітко визначено історичні факти переходу від племінної самоорганізації слов'ян до територіально-

¹³ Горский А. О летописных «племенах» и древнерусских «землях» / А. Горский // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 15–18.

¹⁴ Гегель Г. В. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір. – К. : Юніверс, 2000. – С. 124.

громадської, політичної організації, в межах якої сформувалася культура народовладдя.

Потребують об'єктивної оцінки проблеми становлення державного ладу південно-східної групи слов'ян, впливу міст на інтенсивність політичного об'єднання земель та їхню інтеграцію під зверхність Києва, не зважаючи на те, що значну увагу питанням державно-правової науки приділяли М. Грушевський, Д. Дорошенко, Ю. Левицький, М. Браичевський, І. Нагаєвський, Б. Греков, В. Толочко, Б. Рибаків, І. Лисяк-Рудницький, І. Вернадський, М. Тихомиров, О. Прицак та інші дослідники історії державності і правової культури.

Теоретико-методологічні, концептуальні аспекти та поняттєво-категоріальний апарат дослідження української історії державності в етноісторичному й етнодержавницькому аспектах розробляли Ю. Римаренко, І. Кресіна, С. Римаренко та Л. Шкляр. Значну увагу формуванню киеворуських державницьких устроїв у східних слов'ян приділяли Я. Грицак, Б. Тищик, Р. Шпорлюк та інші.

Мета монографічного дослідження полягає у визначенні закономірностей та особливостей розвитку ранньослов'янських територіально-громадських полісів і соціокультурних чинників самоврядування у контексті тогочасних геополітичних реалій.

Об'єктом цього дослідження є народовладні давньоруські полісні формування у процесі самоорганізації їх у державу, названу М. Володимирським-Будановим «земською»: «союзом волостей і приміських поселень під владною зверхністю старшого міста»¹⁵.

Предмет дослідження – становлення та розвиток основних інститутів державної влади й звичаєвого права та їх усталення в системі політичного устрою.

В основу *методології* дослідження покладено сукупність сучасних філософсько-правових, соціально-філософських і логічних загальнонаукових та спеціально-юридичних теоретичних засад. Серед філософсько-правових засад дослідження генези киеворуської

¹⁵ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 210.

народовладної традиції нами використано: по-перше, критично-аналітичний спосіб переосмислення історичного державницького досвіду давньоруських міст-полісів і державного устрою Київської Русі в його марксистсько-ленінській інтерпретації та московсько-державницькій ідеологічній парадигмі; по-друге, принцип цивілізаційного розуміння формування держави взагалі та Києворуської зокрема; по-третє, сучасну парадигму, розроблену І. Пригожиним, про «порядок через флуктуації» та концепцію самоорганізації в переосмисленні генези Києворуської держави і звичаєво-правових відносин; по-четверте, теорію природного права в контексті формування територіально-громадського устрою давніх русів із властивим йому народовладдям. Це дозволить сформулювати нову, сучасну концепцію державного устрою і дати загальну характеристику становлення та взаємодії основних інститутів влади – віче і князя.

Сучасна історична та юридична науки дають змогу простежити й осмислити в новому ракурсі процес становлення держави східних слов'ян на різних стадіях його політичного й економічного розвитку. Оскільки політична консолідація і подальше об'єднання їх у державу залежали передусім від розширення внутрішньої і зовнішньої торгівлі та потреби спільних зусиль для охорони земель, усі окремі східнослов'янські державницькі утворення були пов'язані із центром лише союзницькими відносинами та централізованою військово-охоронною структурою. Це, звичайно, призводило до розвитку більш сталих універсальних стосунків, особливо після хрещення Русі, і до зламу територіально-полісної замкненості, до зростаючої соціокультурної і духовної взаємозалежності. Однак ця прогресивна державотворча тенденція за умови підпорядкування київським князям через призначення своїх синів князями окремих земель-полісів та обмеження тим самим народоправної волі віче не мала успіху. Воля народу земель-полісів, їх кооперування в усіх сферах життя стали могутньою силою протидії централізації влади з Києва. Зі сказаного окреслюється тенденція творення в межах Київської Русі федеративного демократичного устрою. Цьому завадила татаро-монгольська експансія, яка

зруйнувала міста як найголовніший осередок народовладної традиції Києворуської держави.

На підставі критичного підходу до аналізу існуючих концепцій феодального устрою Київської Русі спростування тези про постпле-мінне політичне утворення руських земель та переосмислення ролі варязького елемента в державотворенні реконструюється і модель вічевого, народоправного устрою. Аналіз наукових праць з історії українського народу М. Грушевського, Г. Вернадського, І. Лисяка-Рудницького, М. Володимирського-Буданова, М. Брайчевського та багатьох інших дослідників відкриває сучасним науковцям широку перспективу звільнення від самодержавницької концепції державного устрою Київської Русі. У працях згаданих вище авторів міститься чимало цінних спостережень за процесом формування народоправної культури давньоруських державних утворень – земель-полісів і за причинами невдач творення централізованої влади. Аналіз наукових праць московських дослідників державного устрою Київської Русі дає підстави стверджувати, що всі вони тяжіють до схематизму, взірцем якого служить теоретично централізована монархічна держава Московського царства, і заперечують будь-які інші форми державного ладу. Отже, концепція централізованої самодержавницької моделі держави визначає зміст більшості наукових праць московських дослідників Київської Русі. М. Драгоманов свого часу закликав українську наукову громадськість «оглянути історію нашу в усі її доби: княжо-городську, феодально-московську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську... рівняючи з історією других народів світу»¹⁶.

Сучасна історична та юридична науки дозволяють простежити й осмислити в новому ракурсі процес становлення Руської держави на різних стадіях розвитку. М. Драгоманов неодноразово підкреслював, що Росія зруйнувала виборні уряди, які були колись в Україні, «царі

¹⁶ Брайчевський М. Вибрані твори. Історико-археологічні. Публіцистика [Текст] / М. Брайчевський. – 2-ге вид. – К. : Академія, 2002. – С. 617.

доконали старі українські порядки»¹⁷. Сьогодні, коли ми вже не такі одержимі московським концептом централізованої одноосібної державної влади Київської Русі, а більше зацікавлені в об'єктивному витлумаченні фактів, ми здатні подивитися на власну історію держави і права поглядом патріота-аналітика.

¹⁷ Брайчевський М. Вибрані твори. Історико-археологічні. Публіцистика [Текст] / М. Брайчевський. – 2-ге вид. – К. : Академія, 2002. – С. 563.

РОЗДІЛ I

Теоретико-методологічні засади дослідження генези народовладного устрою Київської Русі

1.1. Методологія і термінологія дослідження

Питання про методологію соціально-економічного формаційного підходу до вивчення державного устрою і права Київської Русі виникають у сучасних умовах не випадково. Оскільки традиційне марксистсько-ленінське розуміння сутності Києворуської держави і права трансформувалося у сучасну юридичну науку, то необхідно заперечити легковажні тлумачення надзвичайно складних і доволі суперечливих суспільно-політичних процесів давньоруського суспільства. Як засвідчує практика української історії держави і права, Київська Русь вважається феодальною державою. Найхарактернішим визначенням політичного устрою Київської Русі є таке: «За формою вона вважалася ранньофеодальною монархією і ґрунтувалася на принципі сюзеренітету-васалітету... Очолював державу великий князь. Йому належала верховна законодавча влада. Великий князь зосереджував і виконавчу владу»¹⁸.

Історичний державницький досвід українського народу, який у сучасних умовах став фактом його політичної біографії, ставить дослідників перед необхідністю нового осмислення теорії формацій і перегляду розуміння сутності державного ладу Київської Русі. У зв'язку із цим слід указати на певну обмеженість марксистського розуміння базису і надбудови у структурному баченні держави і права. Одномірне пояснення певної системи права і державних інституцій як наслідку від базису апріорно надає надбудові роль несаможиттєвих елементів другого порядку. Останні в концепції К. Маркса

¹⁸ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – С. 22.

лише відображають структуру та зміни реально існуючого базису. Згідно з матеріалістською філософією історії розвитку держави і права, будь-яке суспільство більшою чи меншою мірою відповідає сутнісним ознакам, характеристикам однієї з формацій – рабовласницької, феодальної, капіталістичної тощо. На жаль, деякі історики, політологи та правознавці досі розглядають державний устрій Київської Русі в межах марксистсько-ленінської філософії. Учення про формацію наперед визначає спрямованість наукової думки, яка містить спрощене розуміння держави і права Київської Русі, виокремлюючи два провідні класи: експлуатуючі землевласники (князі, бояри тощо) та експлуатовані безправні селяни, стосовно яких панівна верства застосовує політико-правові механізми примусу. Озброєні такими методологічними установками, правознавці, історики, економісти й політологи захищають феодалізм у межах Київської Русі.

Застосування в сучасних умовах дослідження державно-правового устрою киеворуського суспільства п'ятичленної схеми історії його розвитку обтяжено спрощеними й об'єктивно невиправданими порівняннями різнорідних і різноякісних суспільно-політичних систем. Однобічна пізнавальна установка, орієнтація, закладена в схему осмислення Києворуської держави і права, зумовлює звуження пошуку всіх соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних факторів, які в єдності визначали народоправну державницьку культуру давніх русів. А. Гуревич пише, що «зведення всієї багатоманітності “світу людей” до формаційних характеристик – це не що інше, як формаційний редукціонізм... Такого зразка редукціонізм призводить до ігнорування чи недооцінки людського начала, в чому б воно не виражалось, – у релігії, проявах індивідуальності, у творчих проявах особи і в колективних соціально-психологічних феноменах»¹⁹.

Отже, йдеться про звільнення наукової правничої думки від спрощеного погляду на сутність давньоруської державності. Актуальність цього дослідження визначається тим, що сучасне осмислення

¹⁹ Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории / Гуревич А. Я. // Вопросы философии. – 1996. – № 11. – С. 36.

державного устрою Київської Русі не можна обмежувати світоглядними упередженнями марксизму-ленінізму, в яких узагальнювальними логічними категоріями виступають «спосіб виробництва», «класова боротьба», «антагоністичні відносини в суспільстві» тощо. Від догматичного розуміння історичного розвитку за п'ятичленною схемою слід перейти до культурно-антропологічної концепції, в межах якої існує пізнавальна парадигма про самоцінність і своєрідність етнічної культури, яка містить у собі загальноцивілізаційні конструкти і продукти власного розвитку. Отож, слід розробляти більш гнучкий логічний апарат дослідження, спираючись на історичні факти, позбавлені марксистської сітки формаційних координат.

Згідно з висновками відомих дослідників Київської Русі, її державний устрій у багатьох аспектах є унікальним історичним феноменом. Так, І. Лисяк-Рудницький доводить, що очевидною слабкою ланкою у радянсько-марксистській схемі періодизації української та східнослов'янської історії є «феодальна формація». Проте немає жодного історичного сенсу на ціле тисячоліття від Рюрика до Миколи I наліплювати ярлик феодалізму. Середньовічна Русь спочатку не мала феодальної структури²⁰. Зауважимо, що Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що «Київська Русь була країною вільних демократичних інститутів і вільної гри соціальних та економічних сил»²¹. Слід звернути увагу на те, що економіка давньоруської держави була монетарною. Видається важливою думка Г. Вернадського про те, що «в Київській Русі устрій “торгового капіталізму” був накладений на нерозвинуті родоплемінні відносини... кріпацтво як феодальний інститут навряд чи було відомо в Київській Русі»²².

Увага до вивчення інститутів державної влади і права Київської Русі спостерігається і в сучасних наукових дослідженнях. Так, О. Поляков доводить, що після розпаду СРСР «теорія суспільно-еконо-

²⁰ Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 520 с.; Т. 2. – 573 с.

²¹ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 26.

²² Там само. – С. 16–25.

мічних формацій не є обов'язковою, і держава не нав'язує її як єдино правильну»²³. Це уточнення є вкрай важливим, оскільки дозволяє повному осмислити державні інститути Київської Русі в контексті цивілізаційного підходу. Розглядаючи давньоруську цивілізацію, О. Поляков припускається традиційної для російських дослідників помилки, ототожнюючи терміни «Русь», «руська» і «російська цивілізація», що, на його думку, є звичним²⁴. У такий спосіб російська історіографія, політологія і правознавство створюють сучасну модель історичної спадкоємницької традиції в державному устрої Київської Русі і Московської держави. Наш теоретико-правовий екскурс не дає можливості глибше аналізувати сучасну російську модель державного устрою Київської Русі як початкової стадії російської державно-правової культури. Отже, дослідницькі підходи в межах концепції цивілізації до вивчення Києворуської держави і права тяжіють до зближення з провідними методами вивчення західними вченими суспільно-політичних систем, які історично формуються та розвиваються.

Одним із провідних методів дослідження суспільно-політичних змін у сучасній зарубіжній науці є компаративний. Його сутність полягає в тому, що дослідник порівнює й історично зіставляє різноманітні соціально-економічні, політичні та культурні фактори соціальної життєдіяльності спільноти в її змінюваності. Розробили цей підхід А. Тойнбі, С. Гантінгтон, О. Босков та інші. Наприклад, А. Тойнбі обстоює свій погляд на зміни в суспільно-політичному й економічному житті людей і стверджує, що розвиток, прогрес і занепад культур є здебільшого автономним явищем щодо техніко-економічних досягнень²⁵.

Модель життя, що сформувалося у переддержавний киеворуський період, породила суспільство нового типу з виразною системою автономізації сімейних дворогосподарств і територіальних сільських і

²³ Поляков А. Н. Образование древнерусской цивилизации / А. Н. Поляков // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 72.

²⁴ Там само.

²⁵ Див.: Darendorf R. Life Chances, Class Conflict and Social Change / R. Darendorf // Modern German Sociology. – N. Y., 1987. – P. 249.

міських громад. К. Маркс вважав, що головним чинником життєдіяльності первісних громад був людський фактор та його моральність²⁶. Територіальні громади давніх русів доводили себе до ладу завдяки самодостатності вільних дворогосподарств у своєму соціокультурному середовищі. На думку О. Конта, домінування сталого «соціального устрою» відносин гармонійних соціальних структур формує панування влади найбільш авторитетних індивідів. Водночас важливу роль у формуванні устрою в межах територіальних громад давньоруської етнічної спільноти відігравали різні неписані норми господарської, побутової й суспільно-політичної діяльності та поведінки, порушувати які було непристойно, оскільки громадський осуд був невідворотним. На їхньому тлі розгорталася соціально-господарська, культурно-побутова й суспільно-політична діяльність спільноти. В. Парето вважав, що соціальна система того рівня самоорганізації мала хвилеподібний характер і не розвивалася лінійно. Він акцентував увагу на тому, що неабияку роль у підтримці звичного порядку в межах територіальних громад відігравали елітарні прошарки суспільства, які водночас забезпечували свій владний авторитет²⁷.

Специфічність моральних авторитетів у давньослов'янських громадах виокремив М. Грушевський. Він називає категорії таких людей – «ліпші мужі», «старці», «знатні або нарочиті мужі», «мужі градські»²⁸. Згідно з висновками М. Грушевського, громада є носієм, виконавцем та адептом влади, а також виробником певних норм взаємних відносин владних структур²⁹. У цих більш-менш визначених, традиційно закріплених нормах взаємовідносин різноманітних агентів політичного життя не важко побачити народовладну державницьку культуру. М. Грушевський описує дві головні владні структури в Київській Русі – віче і князя з дружиною. Цей устрій, відповідно до

²⁶ Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Т. 19. – С. 389; Т. 25. – С. 359.

²⁷ Ручка А. А. Очерки по истории социологической мысли / А. А. Ручка, В. В. Танчер. – К., 1992. – С. 83–108.

²⁸ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 301–303.

²⁹ Там само.

його двох елементів, можна назвати громадсько-дружинним чи дружинно-вічевим. Земельна автономія, суверенна громада, обіймає всю землю³⁰. Згідно з висновками М. Грушевського, громадський владний елемент є найстаршим у суспільно-політичному розвитку давніх слов'ян Подніпров'я. Дослідник описує найголовніші владні функції віче, зокрема обрання і покликання князя, його прийняття чи утвердження та позбавлення влади³¹.

Узагалі, для того щоб збагнути сутність і призначення віче в державній структурі Київської Русі як владного елемента, треба звернути увагу ще і на таке: по-перше, «правоздатність громади щодо покликання і затвердження князя визнавалася самим князем... По-друге, громада “радилась” з князем, тобто пред'являла йому свої вимоги і залежно від виконання їх ставила “володіння столом”. По-третє, віче обговорювало і вирішувало різні плинні державні питання»³².

Якщо враховувати особливості й можливості віче, описані вище, то можна стверджувати, що державний устрій Київської Русі слід визнати народовладним у формі віче. Народовладна культура давніх русів виявляється практично в усьому: у звичаєвому праві і традиціях, суспільній поведінці, громадській думці, в оформленні стосунків між містом і селом, громадою і військово-охоронними структурами (десяцькими, соцькими, тисяцькими), у методах господарювання.

Процеси формування центральних державних інституцій влади в Київській Русі були обтяжені територіально-громадською автономією і самоврядуванням. Народовладна культура давніх русів утворювалася впродовж трьох-чотирьох століть і відповідала реальним потребам спільноти. Тому соціокультурні норми, які врівноважували автономізм сімейних дворогосподарств у територіальній громаді та їх зв'язки у межах землі-полісу, відповідали глибинній ментальності українського народу. Вони були спрямовані на дотримання суспільної угоди («ряду») і вимагали від усіх членів їхнього неухильного дотримання.

³⁰ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 301.

³¹ Там само. – С. 303.

³² Там само. – С. 304–305.

У період формування держави Київської Русі в межах окремих земель-полісів їхні мешканці мали переважно свої інтереси і потреби, які здебільшого не враховувала владна верства центру. З того часу в окремих землях-полісах сформувалася в соціальній психології чітка і не зовсім толерантна межа між власними владними інституціями й тими, що перебували в Києві. Відомою є описана багатьма українськими вченими національна риса українського народу – індивідуалізм. Він є, по суті, своєрідним архетипом, який негативно впливав на становлення ієрархічних владних відносин у державі. Дослідники ментальності киеворуської спільноти виділяють «властивий українському характерові індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, повагу до окремішнього індивіда та його свободи, гостре неприйняття деспотизму, абсолютної монархічної влади»³³.

Прихована індивідуалістична світоглядна установка у свідомості і психіці давніх русів окремішніх земель-полісів позбавляє їх можливості визнати центральну владу і підпорядкуватися їй. Специфічність переходу окремішніх руських земель-полісів під владу центру є маловивченою, адже саме цей аспект владних відносин давньоруських земель-полісів у межах марксистської методології не вивчався і сьогодні не досліджується. Їх характеризує лише система взаємодії військово-охоронних структур. Так чи інакше, поведінка влади політичних центрів окремішніх давньоруських земель-полісів не призводила до формування централізованої влади. Така форма політичної поведінки найбільшою мірою відповідала потребам окремих земель-полісів, у межах яких представництво князя з Києва передбачає його схвалення з боку віче. Мається на увазі створення такого військово-охоронного союзу руських земель-полісів, у яких кожна автономна земля була наділена певною владою всіх співучасників процесу. Такі політичні взаємовідносини між «землями», «князівствами», «містами» та «громадами» знайшли свій безпосередній відблеск і в мовній практиці українських общин.

³³ Філософія. Курс лекцій / Бичко І. В. (кер.). – К. : Либідь, 1994. – С. 229.

Ця практика має одну істотну якісну ознаку: їй бракує аксіологічного класово-владного, політично-зверхнього поняття, що охоплювало б усі форми відчуженої від народу влади. У польській мові таким поняттям є «пан», у російській – «господин». Натомість українська мова з києворуських часів має інше загальноживане поняття для ввічливого звернення людей один до одного – «добродій». Києворуські літописи вживають церковнослов'янський термін «влада» у розумінні «волость». Термін «земля» рівнозначний поняттям «держава, «народ». Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що термін «волость» означає «владу», «уряд», «володети» – означає «управляти», «володіти»³⁴.

Розглянемо семантичні мотивування слів «волость» і «влада», які є дещо відмінними за глибинним змістом. Пояснюється це, ймовірно, тим, що саме слово «волость» означає єдність міста й інтегрованих до нього сільських громад для спільної життєдіяльності. Слово «влада» позначає зміни у розвитку відносин між соціальними одиницями та набуття відповідних статусів і водночас спільної владної волі. Термін «влада» як відокремлена від народу примусова політична сила не зустрічається в Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст. Його поява історично збігається з конституюванням Московської монархічної держави і російської мови. Якщо в російській мові влада означає відчужену від народних мас політичну владну волю та водночас перетворення соціальних зв'язків між суб'єктом, носієм влади, й тими, хто є об'єктом владної волі, формується соціально-статусний ієрархізм, який фіксується терміном «господин». Цей термін означає трансформацію слова «Господь Бог», який у християнській релігії означає єдину творчу силу і єдину всемогутню субстанцію. Оскільки Московська держава зробила церкву політичним інститутом, то й Великий князь має від Бога посвяту для реалізації владної волі. Бог єдиний і цар єдиний – ось кредо для реалістичного світосприймання верховної світської влади. «Господь», «Государь», «господін», «государство» – це спільнокореневі терміни.

³⁴ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 191.

В умовах функціонування відчуженої від народу форми політичної народної інституції виникає абсолютно новий у російській лексиці термін «господин». Слово «пан» запозичено з польської мови. Воно виражає зв'язок у смисловому полі судження, коли частина Галицько-Волинської землі стала складовою Польської держави, в якій «селяни позбавляються права на землю і стають в повну залежність від того пана, що як власник або урядовець розпоряджається ґрунтами, на яких вони сиділи... Законом 1573 р. встановлено й титуловану владу, поміщену над селянами»³⁵. З того часу термін «добродій» витісняється у зверненні людей один до одного. Отже, поняття «пан» стало розкривати політичну й економічну залежність між владною волею власника землі та закріпачених на ній селян. Не дивно, що за козацької доби термін «пан» в українській лексиці мав презирливо-насмішливий зміст. Російська мова містить термін «господин» у розумінні «государь», «владыка» або «особа, яка утримує владу і має підвладних людей»³⁶. Побіжно зауважимо, що Новгород у народному правлінні почесно іменувався «Господин Великий Новгород». Із соціального погляду давньоруський термін «владсть» означає оволодіння владою соціальним суб'єктом завдяки її привласненню.

Поняття держава має досить широкий діапазон визначень. У концепціях державного устрою і права Русі, які утвердилися в надновій думці вітчизняних дослідників, домінує марксистсько-ленінське визначення. Так, В. Ленін писав, що «держава є машиною для гноблення одного класу іншим, машиною, щоб тримати у покорі одного класу інший, поневолений клас»³⁷. Відповідно до марксистсько-ленінської концепції, держава має монопольне право на примус усього суспільства в межах певної території, право на реалізацію від імені всього суспільства внутрішньої і зовнішньої політики, виняткове право продукування правових норм, законів і підзаконних актів, право формування податкової системи, обов'язкової для всіх грома-

³⁵ Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – [Б. м.] : Прометей, 1946. – С. 46.

³⁶ Даль В. Толковый словарь / В. Даль. – М. : Госиздат, 1955. – С. 385–386.

³⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 39 / В. І. Ленін. – С. 75.

дян, і право встановлення адміністративного поділу території та призначення урядовців. Ясна річ, що історія розвитку цивілізації засвідчує існування класових держав.

І ще один важливий нюанс: Ленін визнавав існування демократичної держави в майбутньому й акцентував увагу на її функції. Перша охоплюватиме два моменти виконання спільних для народу владних обов'язків і специфічних, що впливають із протилежності між народними масами та державною бюрократією. Отже, можна припустити, що історично є можливим формування народоправної держави і на ранніх стадіях політичної самоорганізації окремих етнічних спільнот. Досі у вітчизняній історії держави і права звичним було розрізняти три історичні типи класово-антагоністичних держав: рабовласницьку, феодальну і капіталістичну. При цьому Київську Русь визначали феодальною, монархічною згідно з марксистсько-ленінською теорією суспільно-економічних формацій, яка спиралася на концепцію панування певного класу. У Київській Русі таким класом вважали великих землевласників – князів, бояр та князівську дружину. Насправді все значно складніше, і слухними при цьому є спостереження зарубіжних і вітчизняних дослідників, які засвідчували народоправний характер державного устрою Київської Русі.

В українській історичній науці першим, хто заперечив феодальний характер державного устрою і права руських земель, був І. Лисяк-Рудницький. Він писав: «Середньовічна Русь спочатку не мала феодальної структури, і процес феодалізації Київської держави набрав сили після татаро-монгольської навали»³⁸. Для І. Лисяка-Рудницького було очевидним, що Київська Русь не мала економічного підґрунтя для становлення феодально-монархічного державного устрою. Навіть у разі поверхового знайомства з текстами Прокопія Кесарійського, Йордана та Маврикія про політичну самоорганізацію антівслов'ян можна дійти висновку, що вони обирали воєводу (тисяцького), коли їм загрожувала небезпека від сусідів.

³⁸ Лисяк-Рудницький І. Проблема термінології та періодизації в українській історії. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1. – С. 3.

У сучасній українській мові слово «державна» виражає зв'язок у смисловому полі різноманітних спільнокореневих термінів для підсилення практичного відношення суб'єкта до предметного світу. Зміст термінів, що мають спільний корінь зі словом «державна», найповніше віддзеркалює дійсність, яка вбирає в себе процес набуття здібності і здатності формотворчої діяльності й уміння володіти результатами власної перетворюючої життєдіяльності, володіти її продуктами і нести за них відповідальність. Так, термін «державна» прямо вказує на наявність предметного світу, який став продовженням модельної сили, здібності – державного механізму. Цей термін має дуже багато значень, зокрема «держаний», «держати» (тримати) щось у руках передбачає орієнтацію у виборі шляху, свою думку, необхідність додержувати слова, клятви, утримувати господарства та різні господарські речі.

Так, розповсюдженим є словосполучення «держати корову, козу, вівцю, свиню тощо», держатися (триматися) разом, гурту, купи, на ногах, додержуватися правил поведінки, держатися (триматися) впевнено. Якщо врахувати ту обставину, що слова утворюються внаслідок поєднання різних спільнокореневих словосполучень із терміном «держати», то стає цілком зрозумілою семантика української назви «державна». Ця назва символізує процес розширення власної сили людей, що проявляється у реальній власності спільного владного інституту, який утримується суспільством.

Зв'язок між державою і власністю територіальної громади руських земель-полісів упродовж усього періоду їхнього існування – до татаро-монгольської окупації – ще не усвідомлювався, хоча віче стольного міста й виявляло свою владну волю стосовно своїх волостей та призначення управителя.

Розглянемо тепер семантичні мотивування терміна «державна». Вони є дещо відмінними від мотивувань тих слів, які вже посіли вагоме місце у мисленні і практичній діяльності русів. Це можна пояснити тим, що такі слова, як «держак» до певних знарядь праці або «держати» у господарстві певне рухоме і нерухоме майно, держатися гурту, додержуватись своїх звичаїв і традицій, виникли у лексиці кие-

воруського народу значно раніше, ніж термін «державна». Доречно зауважити, що слово «державна» не зустрічається у словнику церковнослов'янської мови, яка до XIV століття була офіційною мовою літописання. Отже, термін «державна» виник значно пізніше у зв'язку з конституюванням політичних рухів у киеворуських землях за незалежність від інших держав. Виникнення й розвиток історичної пам'яті українського народу та реальної боротьби за незалежність від влади Великого князівства Литовського й Речі Посполитої формує уявлення про єдність своєї землі, своєї сім'ї, своєї голови, своєї руки, своєї ноги, свого дворогосподарства, які об'єднувалися в контексті терміна «держати» у своїх руках, у своєму серці, своїй пам'яті. Із соціально-культурного погляду усвідомлення терміна «державна» означає оволодіти тим, що було відчужене від народу.

Завдяки терміну «державна» свідомість народу присвоює собі свої потреби, інтереси, звичаї, традиції, робить належним собі, своєму «ми» дію, якою присвоюються власна земля і соціум.

Цілком зрозуміло, що освоєна земля стала для південно-східної етнічної групи слов'ян особливим середовищем, де їхня діяльність виступає виробництвом не просто матеріальних благ, а й нових соціальних відносин. Свобода й освоєння природних ресурсів своєї землі продовжували залишатися суспільними за своєю суттю, і як суспільні вони привласнювалися не окремими сім'ями, а цілими громадами, які готові були стояти на смерть за свою землю. Осмислюючи волю, свободу сімейно-сусідських дворогосподарств у межах територіальної громади, а останніх – у межах конкретної руської землі-полісу й освоєння в контексті їхнього взаємозв'язку та самореалізації ними власних сил, цілком імовірно, що ця спільнота брала на себе колективну відповідальність і контроль за діяльністю віче. Із позиції сучасної історії держави і права стає зрозумілим, що територіальна громада головним сенсом і значенням своєї діяльності вважала не лише господарську і культурно-побутову діяльність, але головню політичну, яка інституалізувалася у владних рішеннях віче. Слов'янське суспільство звикло саморегулюватися, самоорганізовувати свою жит-

тедіяльність, що не спонукало до вживання терміна «держава». Г. Вернадський пише, що термін «земля» вживається не в географічному розумінні, а в значенні «народ» або «держава». Він став звичним терміном для означення «держави» впродовж усього київського періоду.

Кожна сучасна нація демонструє в головних рисах історичне розуміння своєї державницької культури, традицій, соціокультурної, політичної та економічної самоорганізації. Держава, яка не спирається на історичну життєдайну культуру нації, не здатна сформувати власний політичний механізм. Сучасні європейські демократичні держави – це історичний результат цілої низки економічних, політичних, культурних факторів, що лежали в підґрунті цього витвору. Вивчення нашої давньої державницької історії повертає нам почуття патріотизму, з яким наші предки об'єднувалися проти ворожих загроз навколо Київської Русі. Найкращий спосіб довести цінність національної державницької історії, ідеї національної єдності – це конкретно показати, чим для сучасних людей є цінною киеворуська державність, чим ми їй зобов'язані, як вона може нас об'єднати. Звернувшись до основ державного устрою руських земель, бачимо, що князь із дружиною, поділяючи основні важелі влади з віче, крім функцій захисту землі та заступництва смердів і купців, вирізнявся також могутньою силою, яка витримувала тиск та удари з боку кочових завойовників.

Державний устрій руських земель витворився у природний спосіб із його соціально-економічних і територіально-громадських відносин. Головна ідея вивчення державного устрою Київської Русі повинна стати наріжним каменем сучасної ідеології українського державотворення; вона полягає в тому, що нашому народу є чужою культура монархізму та владного елітаризму. Політичний устрій Київської Русі – суто народоправний. Він вивів на геополітичну арену нову форму політичної самоорганізації народу, який не знав панівної владної монархічної соціальної сили.

Проте киеворуська народність, утративши свою державність, тривалий час із перманентним відродженням своєї державності перебувала під владою чужих держав. Сучасний світогляд українського

суспільства не є витвором власної цивілізації, а тому має позбутися канонізованих московською ідеологією догм про сутність державного устрою Київської Русі. Сьогодні значна частина суспільства в Україні поділяє односторонні промосковські державницькі міфологеми, які є шкідливими для національного державотворення. Ю. Вассиян у цьому контексті писав: «Шлях політичного визволення необхідно веде через зламання в собі від'ємних рис власного характеру, тої спадщини кількострічного закріпачення, що своєю безвладністю тяжить над цілим овидом нашого думання»³⁹.

Промосковський умонастрій значної частини українського суспільства є своєрідною «мимобіжністю», яка засвідчує її «недонаціональність». Знання спільної історії доби існування Київської Русі допоможе подолати українську «недонаціональність» частини суспільства. Національно-державницька українська ідея має не тільки усвідомлюватися, але й відчуватися серцем, сповненим своєї історичної пам'яті. Радянська історіографія оминала мовчанням той факт, що державний устрій Київської Русі був народоправним, що Московська держава не є спадкоємцем киеворуської державницької культури. Очиститися від промосковського імперського державницького духу – це перший крок до формування української національно-державницької самосвідомості. «У цій історії народу найсвятішою метою є та, коли він пробуджується від стану неусвідомленості й починає, передовсім, замислюватися над своїми старими священними правами»⁴⁰.

Для розуміння внеску державницької доби Київської Русі у формування української національної ідентичності та відданості народоправній традиції треба виразно усвідомлювати відмінність між московським феодалізмом, який привласнив ім'я «Русь», та народоправними засадами політичної самоорганізації руських земель. Загалом спадщина Київської Русі надзвичайно зміцнила народоправну традицію Галицько-Волинської держави і навіть Литовсько-Руської дер-

³⁹ Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Ю. Вассиян // Націоналізм : Антологія. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 197.

⁴⁰ Jahn F. Dus Deutsche Volkstuv / F. Jahn. – Liibak, 1810. – P. 78.

жави. Рівною мірою виявляється суспільне функціонування києво-руської народоправної традиції в князівську добу. Це був історичний феномен, досить унікальний, який на той час дивував Європу. Цю демократичну державницьку традицію української нації потрібно відродити. Варто лише звільнити реальну історію українського народу від ідеологічних міфологем, які йому були накинута російською наукою.

Ураховуючи обмежений обсяг цього параграфу, слід зупинитися на писемних джерелах, які засвідчують політичну автономію руських земель та їх союзні відносини з Київською князівською гілкою влади. Справді, у договорі 911 року є перелік князів, які репрезентували автономні землі. Ці князі були «под рукою его светлых и великих князь и его великих бояр»⁴¹. Те, як князь Ігор, посли і гості були представлені у Візантії, також засвідчує, що вони репрезентували різні землі-поліси: «От Игоря, великого князя русского, и от всякоя княжия и от всех людей Русская земли»⁴². Такий перелік найбільш політично значущих персоналій руських земель-полісів спостерігається в усіх відомих історії угодах між Візантією і Руссю. Наприклад, князь Святослав говорив, що він укладає угоду не лише від свого імені, а й від тих діячів держави, які перебували «під його рукою»⁴³. На відміну від існуючої тогочасної владної ієрархії Візантії, вершину якої обіймав імператор і діяв від свого імені, києворуська делегація репрезентує той тип державницької поведінки, який передбачає колективну відповідальність.

Реконструкція текстів договорів, які уклалися між Візантією і Руссю, переконливо доводить, що колективна форма влади русів не поглинається креативним владним потенціалом великого київського князя. Мабуть, справедливо буде визнати за іншими князями їхнє суверенне право захищати інтереси своїх земель-полісів у договірних відносинах із київським князем. Логічно припустити, що руська делегація, враховуючи монархічну владу Візантії та завдяки стратегії

⁴¹ Шахматов А. Д. Повесть временных лет / А. Д. Шахматов. – Пг., 1916. – Т. 1. – С. 33.

⁴² Там само. – С. 59–60.

⁴³ Соловьев С. М. История отношений между русскими князьями Рюрикава дома / С. М. Соловьев. – М., 1847. – С. 41.

взаємоузгодженого розмежування формальних умов, віддає перевагу київському князеві укладати міждержавну угоду, прагнучи зберегти співмірну для себе можливість доступу до торгівлі. Те, як давньоруські суб'єкти міжнародної угоди з Візантією репрезентують себе у конкретних нормах, визначає наявність різноманітних зв'язків із князем київським. Б. Греков зазначає: «Жодних “родових” міжкнязівських відносин тут ми не бачимо... тобто відносини київських князів IX–X ст. до інших, не київських князів, не були подібними до пізніших родових відносин князівських»⁴⁴.

Такий підбір міждержавної делегації від руських земель-полісів, об'єднаних у військово-охоронний союз під зверхністю Києва, є характерним для держави з політичною автономізацією її складових та станів політичної свідомості суспільства. Як результат маємо в угодах з Візантією інтерпретацію представників влади різних земель-полісів та їх рівні права на ведення торгівлі. В угоді 944 року зафіксовано рівні права членів делегації від руських земель на «месячное свое... первое от града Киева и до Чернигова и Переяслава»⁴⁵. Оскільки міжнародні угоди Візантії з Руссю були спрямовані на упорядкування торговельних і політичних відносин, остільки їхня правова сутність вимагає підтвердження через клятву всіх учасників з обох сторін: Візантію представляє її імператор і клядеться сам, а з боку русів клятву дають усі представники земель-полісів. Так, у договорі Святослава від 972 року клятву дають усі: «клялся по цесарем греческим и со мною бояре и Русь вся... да имеем клятву от бога, в его же веруем, в Перуна и во Волоса...»⁴⁶.

За своєю структурою слова «Русь вся» є подібними до базового терміна політичного союзу, в якому перебували землі-поліси на той час. Київський князь як суб'єкт міждержавних договорів, пов'язуючи себе з певним образом держави, шукає засоби для підтвердження

⁴⁴ Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1953. – С. 290.

⁴⁵ Шахматов А. Д. Повесть временных лет / А. Д. Шахматов. – Т. 1. – Пг., 1916. – С. 54.

⁴⁶ Соловьев С. М. История отношений между русскими князьями Рюрикова дома / С. М. Соловьев. – М., 1847. – С. 41.

своєї легітимності та представляє себе уособленням верховної влади, а також демонструє роль і статус своєї зверхності за допомогою словосполучення «под рукою его сущих Руси». У цьому висловленні та інших, подібних до нього, наприклад, «под рукою светлого князя нашего», закладено політичні передумови переходу від військово-охоронного союзу руських земель-полісів до їхньої конфедерації. Зауважимо, що в договорах Русі і Візантії на першій стадії державотворення ще не існувало родинних зв'язків між «світлим князем» та тими, котрі значаться в договорі як такі, що перебувають «під рукою». Атмосфера відносної політичної незалежності князів руських земель-полісів від «світлого князя» присутня у всіх договорах із Візантією. Князі всіх руських земель, які були у складі делегації під проводом «світлого князя», присвятили свою службу не володареві Русі, а своїм територіальним громадам.

На відміну від поглядів багатьох дослідників, які вважають князів, котрі були «під рукою світлого князя», васально залежними, ситуація з тодішнім їхнім статусом більшою мірою нагадує сильну інтегрованість купецького прошарку у структуру політично активної частини патриціату міст-центрів земель-полісів з посталою військово-охоронною службою.

Формування панівного соціального стану почалося в Московській державі після того, як татаро-монголи зруйнували державність Київської Русі. Політика золотоординської держави на завойованих землях спрямовувалася на формування централізованого управління з єдиного центру. І. Мазепа доводить, що «татарський хан доручає збирати дань для татар з усіх князів лише одному Московському князеві за його відповідальність перед урядом Золотої Орди. Доручає йому також судову владу над іншими князями»⁴⁷. Отже, ієрархічна система влади Золотої Орди переноситься до московського князівства. Татаро-монгольська модель державного устрою стає взірцем для князя московських земель. У застосуванні до інших земель-по-

⁴⁷ Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – К. : Прометей, 1996. – С. 58–59.

лісів, які перебували під владою Золотої Орди, ця схема розбудови централізованої державної системи стала легшою і простішою. Згідно з висновками М. Костомарова, московські князі були лише «приказчиками хана». Наслідком такої діяльності стало незмірне підвищення статусу московського князя та його підручних бояр і дружинників. М. Покровський, спираючись на московських істориків часів князювання І. Калити, пише, що «об'єднання Росії навколо Москви було наполовину татарським ділом. Орда утворила врешті-решт московське самодержавство»⁴⁸. Отже, від початку формування Московської держави і до кінця існування царського деспотизму бояри й інші дрібні землевласники взагалі не мали об'єднуючих форм своєї політичної волі. Одноосібна влада московського князя сформувалася за підтримки військ хана Золотої Орди. «Після низки повстань в Ростові, Володимирі, Суздалі, Ярославлі в 1262 і 1289 рр. князі за допомогою татар рішуче беруть гору над вічем... Тим самим зміцнюючи княжу владу, надаючи їй характер східної деспотії»⁴⁹. Тож у кінцевому підсумку в період формування династичної монархії потрібно було зруйнувати вічевий устрій у Новгороді. В. Богданов зазначає, що Іван IV розгромив Новгород за допомогою татар⁵⁰.

Московська історіографія сьогодні нам постійно підносить погляд на державний устрій і право Київської Русі відповідно до концепції своєї політичної культури. Нинішня ситуація дає шанс переосмислити історію Русі, пізнати себе, свою державницьку культуру.

Г. Вернадський стверджує, що «по суті кожна давньоруська земля була містом-державою у класичному розумінні цього терміна»⁵¹, «віче мало свій голос у вирішенні питання про призначення князя, підтримувало або виступало проти його кандидатури з позиції інте-

⁴⁸ Покровский М. Русская история с древних времен / М. Покровский. – Л., 1924. – Т. 1. – С. 109.

⁴⁹ Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – К. : Прометей, 1996. – С. 59.

⁵⁰ Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси / В. В. Богданов. – М. : Белые альвы, 2001. – С. 206

⁵¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор теории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 222–223.

ресів міста»⁵². Стосовно державної ролі віче давньоруських земель можна стверджувати, що «основою давньоруської держави, – згідно з висновками М. Володимирського-Буданова, – слугують не князівські (теорія Соловйова), і не племінні відносини (теорія Костомарова), а територіальні – земля як союз волості і приміських поселень під владою старшого міста»⁵³.

Зазначимо, що вплив віче як народоправного інституту держави Київської Русі був досить значним, якщо не визначальним. «Дійсно, місцеве управління перебувало в руках органів місцевого врядування – приміського і волосного віче і виборних чиновників: старост, сотників, десяцьких і “добрих людей”»⁵⁴. Базуючись на висновках одного з найвідоміших дослідників давньоруського права і державного устрою руських земель, сьогодні можемо стверджувати об’єктивну істину: державний устрій Київської Русі був вічевим.

Виникнення феномену віче у давньоруських територіальних громад зустрічається у спогадах та свідченнях низки тогочасних істориків, хроністів тощо. «Прокопій Кисерівський, – пише С. Макарчук, – подає відомості про розселення слов’ян, даючи їм дуже виважені характеристики... Народами склавинами і антами не править один муж, але з давніх часів вони живуть так, що порядкує громада, і тому всі справи, чи щасливі, чи лихі ідуть до громади»⁵⁵. Тому народні зібрання неможливо розглядати абстраговано від життя давньослов’янських територіальних громад. Віче як історично сформована полісна владна інституція передуює державності Київської Русі і робить себе можливим в існуванні народовладдя. Однак, трансформувшись у політичні реалії, віче може змінюватися. Розглядаючи віче в державній структурі влади і владних відносин Київської Русі як її елемент, ми передусім маємо подивитися на нього в історичній

⁵² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор теории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 204.

⁵³ Там само. – С. 39–41.

⁵⁴ Там само. – С. 102.

⁵⁵ Макарчук С. В. Писемні джерела з історії України : курс лекцій / С. В. Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – С. 30.

процесуальності. Давньоруська земля, згідно з висновками Г. Вернадського, «первісно складається зі столичного міста, малих міст і сільських регіонів. У переважній більшості те ж саме місто незмінно зберігало своє верховенство з IX ст. до монгольської навали»⁵⁶.

Рівночасно у політико-правовому просторі Русі не спостерігається також послаблення мотивуючої сили волі громади тримати владу у своїх руках. Незважаючи на те, що соціальна і політична практика взагалі є реконструкцією сформованої соціокультури, владна воля територіальної громади була безперервною.

Щоб осягнути роль політичної і державницької складової у процесі історичного розвитку слов'ян руських земель у період із VIII до XIII століття, доречно залучити висновки М. Володимирського-Буданова, в яких диференціюється єдність досвіду віче і набуття ним функцій верховного владного органу держави Київської Русі. Дослідник виділяє три етапи в розвитку державно-владної ролі віче. На першому етапі, стверджує він, «віче складалося головним чином з пересічних громадян, тобто головна роль під час вирішення справ належить простому народу»⁵⁷.

Спільнота територіальної громади на першому етапі функціонування віче усвідомлювала, що вона безпосередньо залучена до вирішення назрілих політичних проблем, причому у політичних позиціях учасників віче відбивалися їхні власні інтереси та спільні потреби. У такий спосіб віче становило взаємодію суб'єктів влади. Водночас завдяки свідомому спрямуванню владної волі учасників віче відбувається акумуляція прихованого потенціалу власної волі. На другому етапі, після переорієнтації торгівлі з Волги на простір Дніпра, агенти торгівлі вносять корективи у життєдіяльність населення міських віче. Торговельний простір оживає. Г. Вернадський пише, що «руські слов'яни мали досвід тривалих військових компаній і в міжнародній тор-

⁵⁶ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 194.

⁵⁷ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор теории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 78.

гівлі, беручи початок у крайньому разі з шостого століття, коли анти проникли в Дунайський регіон»⁵⁸.

Саме торгівля спричинила появу в Києві варязької дружини під проводом Олега. Під впливом нової соціальної сили – купецьких корпорацій як етнослов'янського походження, так і з інших країн – Хазарії, Візантії й держав Сходу та їхніх охоронців – у соціальний і політичний простір руських земель-полісів привносився суб'єкт, який мав цілком іншу активність – військово-політичну. Якщо розглядати варязьку дружину, яка оселилась у Києві, як чужу силу, нав'язану слов'янській громаді, тоді логічним є припущення, що вона підкоряла слов'ян. Оскільки поява варягів у Києві органічно пов'язана з розвитком торгівлі, доречно під час аналізу застосувати для пояснення адекватні наукові конструкти. Відповідно в масштабі історичних трансформацій слов'янської спільноти давньоруських земель процес переходу до державної самоорганізації збігся з інтересами провідних слов'янських міських соціальних верств. Маючи величезний досвід окремих міжнародних торгових шляхів, організації торгівлі з європейськими державами, скандинавські князі отримали «значну підтримку серед вищих класів слов'ян»⁵⁹, – вважає Г. Вернадський.

Отже, у формуванні державного устрою Київської Русі позначився взаємовплив слов'янських князів та їх спільників у торгівлі і варязької дружини, яка мала професійну підготовку з охорони шляхів торгівлі і сама брала участь в організації міжнародної торгівлі. Під поверховим шаром військово-політичних подій прибуття Олега до Києва були приховані глибинні мотиви військово-політичної акції. У цьому контексті певної специфіки набуває й розуміння віче як владного інституту держави. Важливим проявом соціально-економічних і політичних перетворень, які були здійснені після походу Олега до Візантії, було зміцнення й поширення влади князівського державного інституту. З появою князя змінилися владні функції віче.

⁵⁸ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 28.

⁵⁹ Там само.

М. Володимирський-Буданов стверджує, що «влада нового князя освячується і скріплюється згодою народу, що було цілком необхідно за постійної участі народу в державних справах»⁶⁰.

Проте сутність перетворень владних повноважень віче і звичаєвої нормативної системи в тому й полягала, що розростання родини Рюриковичів та їхня боротьба за князівську владу в межах руських земель уже не задовольняла громади стольних міст. Тобто сама система династичного права на княжіння поступово втрачала довіру у народу. «Набуття князівської влади здійснювалося водночас за спадкоємністю і за обранням... Смерть попередника відкриває для наступного князя лише велику міру участі у владі...»⁶¹. Легітимація змін у діяльності віче щодо обрання князя починається з того, що бажана з боку династії Рюриковичів особа на князівську посаду може не задовольняти інтересів громади стольного міста. Так, князь Всеволод Ольгович волів передати владу своєму брату Ігорю і звернувся до громади Києва. Проте кияни запросили князувати Ізяслава Мстиславовича, говорячи так: «Ти наш князь, приїзний; а у Ольговичів не воліємо бути»⁶².

У певному сенсі віче стольного міста давньоруських земель було єдиним верховним осередком влади. «Князівські сини одержували княжіння не як вотчину, а як землю для державного управління нею»⁶³. Так, історичні факти спростовують тезу про феодално-монархічний державний устрій Київської Русі. Насамперед зазначимо, що впродовж існування державних давньоруських земель «княжа влада є необхідною для зовнішнього захисту держави»⁶⁴.

Продуктивний державотворчий етап владних функцій віче охоплює період досягнення відносної політичної стабільності. Його

⁶⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор теории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 64.

⁶¹ Там само. – С. 64–65.

⁶² Там само. – С. 65.

⁶³ Макарчук С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – С. 110.

⁶⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор теории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 67.

основний зміст – спільна дія віче і князівської влади на перебудову досягнутих крізь призму утвердження християнства правових норм, закріплених у «Руській правді». На цих засадах триває процес розширення життєвої перспективи всіх руських земель, пошуку шляхів для їхнього подальшого єднання в лоні християнської віри. Водночас відбувається перехід державотворчих функцій віче на вищий рівень розвитку шляхом залучення до обговорення проблем та їхнього вирішення князів, бояр і священнослужителів.

Сутність позитивістської методології полягає в тому, що вона не запозичує понять і суджень у дослідженні державотворчих процесів. Становлення апріорних метафізичних засад філософсько-політичної методології відбувалося в західноєвропейських країнах, у США і Канаді в тісному зв'язку з розвитком соціальної філософії. Остання розробила методологію структурного функціоналізму і теорію соціальної системи, а також такі поняття політології, як «політична інституалізація» й «соціальна диференціація». М. Поланьї акцентував увагу на суб'єктивності складової політичного і державного життя суспільства⁶⁵. Важливе значення для розуміння процесів давньоруського державотворення має теорія розрізнення громадянського суспільства і держави. М. Вебер звернув увагу дослідників на потребу вивчення не лише стабільного та узгодженого суспільного життя, регіональних і глобальних процесів, але й конфліктів та змін у внутрішньому житті суспільства і держави⁶⁶.

Руська земля як політично організоване суспільство зі сформованими державними інститутами повинна розглядатися у контексті як цивілізаційного підходу, так і теорії суспільного договору Руссо. І. Лисяк-Рудницький вважав базовою соціокультурною і політичною традицією, яка забезпечила її державність, договірні відносини, які трансформувалися у консервативну традицію⁶⁷. Г. Гегель, теоретично

⁶⁵ Див.: Поланьї М. Личностное знание / М. Поланьї. – М. : Прогресс, 1986. – С. 108–110.

⁶⁶ Див.: Ионин Л. Г. Понимающая социология. Историко-критический анализ / Л. Г. Ионин. – М. : Наука, 1987. – С. 85–87.

⁶⁷ Лисяк-Рудницький І. Историчні есе / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 1. – С. 8.

осмислюючи договірні відносини, вважав цей феномен правовим. Він виходив із того беззаперечного факту, що відносини між людьми у суспільстві завжди опосередковуються певними структурами свідомості. Договір завжди пов'язаний із контекстом пережитого досвіду і засвоєного знання, відповідно до якого людина орієнтується у світі. «Розум, – пише Г. Гегель, – робить ... необхідним вступ людей у договірні відносини – дарування, обміну, торгівлі»⁶⁸.

Отже, договір, суспільним проявом якого було укладання торговельних зв'язків, співвідноситься з буттям, що з'являється «в час розквіту лісостепових слов'ян Середнього Подніпров'я в II–III ст. н. е. ... Експортне землеробство, започатковане товарне виробництво, монетарне багатство численної верхівки, поширені торгові зв'язки, єдина оборонна система, що забезпечувала охорону Наддніпрянських селищ на великому просторі, – все це засвідчує, що первісність була пройденим етапом і що в пам'яті передових районів слов'янського лісостепу, які в західних слов'ян того часу вже сформувалися чи продовжували формуватися, виникли перші держави»⁶⁹.

Слов'яни сповідували ідею вільнолюбства і рівності людей у суспільстві, не маючи відокремленої від них чужої і ворожої влади. Духовні джерела українського народу, зумовлені народоправною державницькою традицією, були гарантом відновлення його державності. Внутрішня сфера суб'єктивності від самого початку становлення державності антів-слов'ян структурується зіткненням із зовнішнім ворожим оточенням, у процесі боротьби з яким у них формується психологія свободи. У цьому розумінні цивілізаційна риса слов'ян-русів демонструє єдність прагнень до свободи та народоправства. Зазначимо, що в ті часи в інших європейських країнах панувало «самоуправство і беззаконня»⁷⁰.

⁶⁸ Гегель Г. В. Основи філософії права / Г. В. Гегель. – К. : Юніверс, 2006. – С. 79.

⁶⁹ Рыбаков В. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / В. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – С. 45.

⁷⁰ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – С. 355.

Якщо уявити шлях, пройдений нашими пращурами – антами-слов'янами – від IV до X ст., то побачимо, що військово-політичні союзи виникали не на порожньому місці. Л. Гумільов довів, що слов'янський етнос почав своє формування на основі єдності двох начал – природного і соціального. У розбудові держави цей процес був порушений тричі: готами, аварами і норманами⁷¹. Державотворчий напрям життя слов'ян підсилювався їхніми бажаннями закріпитися на території чорноземної смуги, яка своїм родючим ґрунтом, багатими на рибу річками й озерами та розмаїттям життєвих ресурсів лісів приваблювала цей етнос.

Коли дослідники вивчають державотворчі процеси слов'яно-русів, то розглядають соціальну модель із класово-антагоністичної позиції. Щоб уникнути такого методологічного підходу, слід опертися на історичні факти, які засвідчують соціальний лад слов'ян, породжений власне територіально-громадським устроєм. Це, безперечно, є власне той конкретно-історичний матеріал, на основі якого будується державна структура з народоправним устроєм. Через самовиявлення сімей як господарських ланок міських і сільських громад старші представники стають дійовими політичними особами. Зібрання громади – це форма домовленостей дійових осіб. Вони спільно визначають порядок їхнього сумісного життя. Е. Гофман розробив концепцію соціального ладу, в якій індивіди внаслідок домовленості формують інституціональну поведінку, що є наслідком їх взаємодії⁷². Історія становлення вічевого державного ладу у слов'ян розтяглася на три-чотири століття. Протягом багатьох століть люди того часу не усвідомлювали, що їхній спосіб територіально-громадського життя й спільне вирішення на зібранні громади важливих питань у кінцевому підсумку створять політичну систему.

⁷¹ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – С. 34.

⁷² Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life / E. Goffman. – N. Y, 1959. – P. 105.

1.2. Теоретичні проблеми «спадкоємності» Московською державою державно-правового устрою Київської Русі

Нагальна потреба дослідження соціокультурних чинників становлення Києворуської і Московської держав зумовлюється тим, що у російській історіографії, політології та правознавстві вивчення процесів державотворення на ранніх стадіях відбувається у межах концепції, яку свого часу розробили Мілюков та інші дослідники. Її сутність полягає в тому, що генеза московської державності починається з Київської Русі. Парадигмою цієї концепції, згідно з висновками Д. Дорошенка, є «генеалогічна ідея московської династії». «У поняттях російської історіографії ще в половині 18-го віку утвердилось представлення одної “руської” держави, що, зачавшись, мовляв, у Києві, потім продовжувала неперервно своє існування під владою одної династії, тільки міняючи місце осідку столицю: спочатку Київ, потім Володимир, далі Москву, нарешті Петербург... Московські князі походять з Рюрикового дому, що панував колись у Києві, вважали себе прямими спадкоємцями київських князів»⁷³. Отже, російська історіографія привласнила собі не лише частку української національної історії, культури, державного устрою і права, але й історичну пам'ять.

Генеалогічно національна самосвідомість українського народу тісно пов'язана з історією держави Київська Русь, її народовладною культурою. Власне кажучи, без історичної пам'яті немає й розвиненої національної свідомості. У національній свідомості українського народу Київська Русь та її державна правова культура виявляються насамперед у вічовому, демократичному політичному устрої. Важливим фактором формування сучасної національної самосвідомості українського народу є засвоєння знань про культуру Київської Русі, у якій безпосередньо проявляється суспільна природа киеворуського державно-правового ладу.

⁷³ Дорошенко Д. Історія України: у 2 т. – Т. 1. До половини XVIII ст. / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – С. 17.

Процес формування Київської держави автори промосковської концепції вбачали винятково у князівській владі. С. Соловйов викристалізував три періоди «історичної спадкоємності»⁷⁴. Перший період бере початок від «закликання» Рюрика і завершується князюванням Андрія Боголюбського. Другий – від князювання Андрія Боголюбського до Івана Калити. У часі другого етапу формування києворуської державності автор наголошує на розколі між південними і північними землями та перемозі Московії. Третій період починається з Івана Калити і закінчується Іваном III, який завершує династію Рюрикову⁷⁵. С. Соловйов утвердив у своїй концепції князівську інституцію влади, яка забезпечує йому «панування, володіння і розпорядження». Незважаючи на те, що низка висновків С. Соловйова хибує абстрактністю і розмитістю, теоретичну цікавість все ж таки має теза про боротьбу між князями південних і північних земель, які переслідували протилежні цілі.

Філософсько-правову та політичну активність сучасних російських дослідників історії Київської Русі спрямовано на те, щоб приписати їй максимально до культурного спадку Російської держави. У термінології одного з російських дослідників Київської Русі О. Полякова «поняття “руська”, або “російська цивілізація”, можна сказати, стало вже звичним»⁷⁶. Зрозуміло, що такі уявлення про цивілізаційний розвиток Московської держави і права, як і «класичні історичні» висновки російських та й низки українських істориків про спорідненість києворуської і московської державно-правової культур, стають теоретичною основою формування великоросійської державницької ідеології та російської національної самосвідомості.

⁷⁴ Див.: Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М. : Общественная польза, 1847. – С. 103–108; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д, 2000. – С. 97.

⁷⁵ Соловьев С. М. История отношений между русскими князьями Рюрикового дома / С. М. Соловьев. – М., 1847. – С. IX–XI.

⁷⁶ Поляков А. Н. Образование древнерусской цивилизации / А. Н. Поляков // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 72.

Для спростування тенденційних уявлень історії держави і права українського та російського народів слід звернутися до самого принципу соціальної самоорганізації сільських і міських поселень південно-східної і південної частини руських земель та північно-східних і північних, у межах яких утворилася Московська держава. Саме відмінності соціальної самоорганізації між указаними землями-полісами багато в чому зумовлюють і відмінності подальшої історії формування державного і правового устрою Київської Русі та Московської держави. Виходячи з цього, метою є висвітлення головних філософсько-правових аспектів соціальної самоорганізації давніх слов'ян, які започаткували народовладну культурну традицію державотворення. У цьому плані предметом нашого дослідження є відмінність територіально-громадського устрою південних і південно-східних руських земель від общинного устрою північних і північно-східних земель. Особливість історичного процесу, пов'язаного з переходом давніх слов'ян від родоплемінної самоорганізації до територіальної, полягає в тому, що територіальна громада і територіальна община стали визначальними чинниками становлення двох різних типів державного устрою.

Політичне значення громади й общини у формуванні владних інституцій не є рівноцінним. На перший погляд, маємо нібито рівнозначні соціальні форми самоорганізації. Однак сучасна наука розрізняє такі соціальні типи самоорганізації, як індивідуалістський та комуналістський. А. Веллнер виокремлює комуналістський тип самоорганізації людей й акцентує увагу на тому, що російською мовою цей феномен називається терміном «община». Вона сприяє відчуженню особи та поглинання її духом общини⁷⁷. Розуміння природи громади як соціального типу самоорганізації людей знаходимо у давньоіндійській філософії – локаята, де «виразно виявляється тенденція до вирізнення специфічного та індивідуального у світі». Зауважимо, що назва «локаята» походить від «лок» – світ у значенні «люди, громада»⁷⁸.

⁷⁷ Веллнер А. Модели свободы в современном мире / А. Веллнер // Социологос. – М. : Прогресс, 1991. – С. 11.

⁷⁸ Див.: Філософія. Курс лекцій / Бичко І. В. (кер.) – К. : Либідь, 1994. – С. 81.

Громадська самоорганізація давніх слов'ян південних і південно-східних земель зумовила об'єктивну незалежність сім'ї, індивіда в межах колективу. Усі без винятку сім'ї й індивіди були рівними та рівноправними, вони продукували свої індивідуальні виробничі й соціокультурні здібності. Ця обставина специфічним чином детермінує особливості соціальних відносин у межах громади. Тут уже зникає визначальна роль соціальних норм племінної організації, оскільки економічна структура сімей та їхніх членів і рівень розвитку їхніх продуктивних сил досягли такого ступеня завершеності і повноти, що забезпечує їм відтепер самодостатність і відносну незалежність. Безумовно, кожен індивід, що входить до громади, є співучасником сімейного господарювання і має певні професійні здібності, вміння створювати матеріальні цінності, які визначають добробут сім'ї. Інтегративним моментом сільської територіальної громади давньоруських земель-полісів був сільський спосіб соціокультурної і політичної життєдіяльності. Продуктивною силою виступає не окрема сім'я чи сільська громада, а політично об'єднані групи сіл і міст навколо єдиного центру. Міські жителі на Русі, згідно з дослідженнями Б. Грекова, Б. Рибаківа, М. Тихомирова, П. Толочко й інших істориків та археологів, «були самостійною, соціально організованою військово-політичною і суспільною силою»⁷⁹. Зауважимо, що містом Б. Греков називає населений пункт, у якому «зосереджене промислове і торговельне населення, тією чи іншою мірою відірване від землеробства»⁸⁰.

Розвиток ремісничих продуктивних сил, землеробства і тваринництва, а також товарно-грошових відносин зумовлює створення централізованих ринків. На їхній основі утворюються стійкі військово-охоронні формування. Замість племінної замкненості й існування автономних територіальних громад, які існували за рахунок продуктів власного виробництва, приходить розширений і поглиблений

⁷⁹ Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов / Д. А. Авдусин // Вопросы истории. – 1980. – № 12. – С. 32; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К., 1989. – С. 10.

⁸⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1953. – С. 98.

зв'язок та більш тісна залежність сільського і міського населення. Саме давньоруські міста консолідували сільські громади у землі-поліси; роздроблені волості, громади, які були слабо пов'язані між собою, стали тісно пов'язаними між собою та з містом-центром.

Г. Чайльд у науковій праці «Прогрес і археологія» довів, що процес взаємного обміну продуктами життєдіяльності різних соціально-територіальних груп із плином часу швидко розширювався й поглиблювався. Наприклад, він пише, що у верхньому палеоліті обмін між соціальними групами здійснювався в радіусі 800 км; за часів виникнення перших цивілізацій, 2 тис. років до н. е., він поширювався вже на 8 тис. км, а з 750 років н. е. він охопив Азію, Європу й Африку⁸¹.

Розвиток ремісництва і сільського господарства давніх слов'ян та розширення товарного обміну вимагали виходу за межі окремих територіальних громад і навіть за межі руських земель. Водночас, як зазначає С. Артановський, «до числа загальних тенденцій світового розвитку, що прокладають собі шлях крізь усі злигодні далі, належить зростання культурних контактів у ході історії. Відбувається як розширення географічної сфери міжнародних контактів, так і збільшення їхньої інтенсивності. Історія культурних контактів характеризується зростаючим переходом від ізольованості до більш різнобічних зв'язків, від локальних зносин зі своїми безпосередніми сусідами по території до більш широкого спілкування і, нарешті, до міжнародних зв'язків»⁸². Про це засвідчує й історія міжнародних відносин давніх русів. Так, Д. Лихачов на підставі аналізу літописних джерел дійшов висновку, що Кий із великим військом ходив на Царгород і мав велику шану від цісаря. «Повість минулих літ» містить дату, коли Аскольд і Дір ходили з військом до Царгорода⁸³. Зауважимо, що на ті часи формування великих держав відбувалося переважно за рахунок завоювань, тобто державні об'єднання земель здійснювалися зовніш-

⁸¹ Див.: Чайльд Г. Прогресс и археология / Г. Чайльд. – М. : Прогресс, 1999. – С. 70–80, 117–127.

⁸² Артановский С. Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур / С. Н. Артановский. – Л. : Наука, 1967. – С. 103.

⁸³ Див.: Повесть временных лет. – М., 1950. – Т. II. – С. 19.

німи військовими силами. Це однаковою мірою стосується як формування Київської Русі, так і її зовнішньої політики. Завдяки військовій силі тодішні держави утверджували свою легітимність у геополітичному просторі та сприятливі умови для торгівлі.

Мотивом розвитку військових формувань, які перебували на службі купецьких надетнічних корпорацій у великих містах давньої Русі, були безпосередньо не державотворчі справи, а зиск. Потреби об'єднання руських земель-полісів навколо центру полян – Києва – на першому етапі штучно підтримуються й культивуються у вигідному для зміцнення торгово-економічного простору й сприятливому для купецької верстви напрямі. Відбувається інтеграція тих давньоруських земель-полісів, які найбільшою мірою впливали на стабілізацію торговельного шляху «з варяг до Візантії». Це створювало можливість мешканцям земель усвідомити не лише присутність варязьких дружин на своїй території, але й свою захищеність від кочових племен зі степового краю. За таких умов князь і дружина мають зиск як від купецьких корпорацій, так і від жителів земель-полісів, які дають згоду платити данину за охорону руських земель. Отже, суспільне й державне культивування ситуації, що склалася після походу Олега до Візантії у 907 році, вирішальним чином сформувало статус варязького фактора у державній структурі Київської Русі. За умов, коли чільним фактором утвердження Київської Русі в геополітичному просторі виступає варязька дружина з її князем, які перебували на службі у купецьких корпорацій, торговельно-економічна й охоронна залежність інших земель-полісів стає вирішальним засобом формування єдиного військово-політичного простору під зверхністю Києва.

Київська держава того часу застосовує традиції, вивірені історичною практикою засоби політичного регулювання взаємовідносин між варягами та народовладними інституціями руських земель-полісів. Це, зокрема, укладання угод («рядів») між віче і князем. Тут ми маємо справу з традиційним для давніх русів політичним механізмом укладання угод, які передбачали, що князь із дружиною охоронятимуть не лише торговельні шляхи й товари купців, але й усі руські

землі, а мешканці будуть сплачувати данину князеві. У кінцевому підсумку це означає, що від князя з дружиною віче вимагає захисту руських земель та підтримки внутрішнього порядку там, де місцеві органи влади не в змозі його належно забезпечити. Військово-політичні відносини мешканці центральних міст руських земель-полісів здійснюють не безпосередньо як особистості, а як делеговані віче, яке мало певну форму колективності.

Держава Київська Русь виникає як об'єктивна історична необхідність. Диференціація форм господарської та військово-політичної діяльності, стихійний поділ праці та її усупільнення знаходять своє вираження й закріплення у військово-політичному союзі спочатку різних територіальних громад давньоруських земель-полісів у формі десяцьких, соцьких і тисяцьких, що виникають на першій стадії державотворення, й об'єднання цих земель у військово-політичний союз із центром полянської землі через укладання угоди її віче з варязькою дружиною, яку представляв князь. Тут виявляється одна з найістотніших для того часу тенденцій державотворення – самоорганізація народу та формування військово-охоронної служби, яка отримує від нього своє певне виняткове поле діяльності.

Політичний зв'язок між виробниками товарів, які призначаються на обмін і реалізуються на ринку, та купцями сприяє саме централізованому інституту держави в особі князя з дружиною. Зовнішньополітичний зв'язок цих спільнот проявляється в тому, що без військової сили тогочасні держави не визнавали легітимність купців. Києворуська держава трималася на спільності інтересів князя з дружиною, купецьких асоціацій та виробників товарів, які йшли на міжнародний ринок, і, насамкінець, споживачів іноземних товарів. Суспільно-політичні цілі, які реалізує держава, мають визначатися інтересами і потребами найбільш активної частини суспільства. Подальший розвиток суспільної структури земель-полісів, які об'єдналися у військово-політичний союз під назвою Київська Русь, за умов, коли вирішальну роль у формуванні влади належить віче Києва, а не іншим центрам, які мають свій політичний та економічний

досвід, стає фактором ускладнення формування централізованих інститутів влади.

Водночас військово-охоронна спеціалізація діяльності князя і його дружини здійснювалася у межах руських земель як насильницьким методом, так і договірним. Окремі сторони і форми адміністративної діяльності князя в рамках головної військово-охоронної тенденції виступають у різних землях-полісах неоднозначно. Так, окремі землі-поліси формували свої військові підрозділи. Н. Полонська-Василенко пише, що «земське військо, головне із смердів, почасти призначувалося вічем, почасти – з добровільців, що йшли з власною зброєю, на власних конях... Брак субординації, спільного командування часто спричиняють до великих невдач, і року 1187 Ярослав Чернігівський під час спільного походу на половців повернувся додому»⁸⁴.

Слід зазначити, що варяги, яких віче руських міст-центрів запрошували до себе на службу, формували свою свідомість і світогляд у межах своєї політичної системи. Остання, згідно з висновками В. Вернадського, на відміну від Заходу, залишалася демократичною. «Селяни в Скандинавії залишалися вільними в цей період і протягом усього середньовіччя. Політично, знову ж таки на відміну від Заходу, особливою значущістю виділялися збори вільних людей, які виконують адміністративну і судову роль у Скандинавських країнах, принаймні до двадцятого століття»⁸⁵. Варяги в межах свого політичного досвіду не мали нічого спільного з монархічним державним устроєм. Це означає, що між представниками військово-охоронних служб Київської Русі, які підпорядковувалися віче, та найманцями-варягами не існувало конфлікту двох політичних культур. У спорідненості політичних культур варягів і давніх русів слід убачати сам факт найму варязьких воїнів київськими князями. В. Вернадський пише, що «князь Ігор наймав варягів, щоб посилити свою армію у війні з Візантією... Володимир використовував варягів у боротьбі

⁸⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII століття / Полонська-Василенко Н. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – С. 219.

⁸⁵ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 354.

проти Ярослава, а пізніше надав на певний період частину з них у розпорядження візантійського імператора»⁸⁶. Варяги, перебуваючи на службі у князів Київської Русі в період формування її державності, цілком поділяли традиційно народовладні культурні здобутки слов'ян і забезпечували необхідні умови для збереження вічевого устрою.

Важливою особливістю становлення звичаєвого давньоруського права є його тісний зв'язок із нормами життєдіяльності сільських громад. Сільськогосподарська діяльність дуже тісно пов'язана з природними змінами. Певне усвідомлення порядку змін у природі висуває необхідність пристосування до них виробничого й побутового життя сільських громад. Приватне життя сімей стало панівним у сільській громаді. Право сім'ї на власність, конкуренція і вільне господарювання на тлі відсутності антагоністичних суперечностей було тією об'єктивною передумовою, яка породжувала народовладну культурну державницьку традицію. Якщо в західноєвропейському світі у Середні віки панував дух стародавньої Римської імперії з її історичним заповітом широкого і повного підкорення народів державному порядку, як зазначає О. Уайтхед, то в межах давньослов'янських етнічних груп народовладна традиція ранньодержавних утворень залишалася без істотних змін⁸⁷.

Індивідуалізм і початкова стадія конкуренції у творенні сімейного добробуту ранніх слов'ян стали основою тих політичних відносин, які розвинулися у вічевий державний устрій. Гегель визначає сім'ю як перший, головний соціально-виробничий осередок творення держави. «Сім'я природнім способом, а по суті через принцип особистості, розпадається на безліч сімей, які взагалі поводяться як самостійні особи... Розширення сім'ї як перехід її в інший принцип стає почасти спокійним розширенням її до народу, нації, яка має природний початок, почасти зібранням розпорошених сімейних общин

⁸⁶ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 355.

⁸⁷ Див. : Уайтхед А. Избранные работы по философии / А. Уайтхед. – М. : Прогресс, 1990. – С. 420.

або через владну силу, або через добровільне об'єднання, викликане спільними потребами й взаємодією для їх задоволення»⁸⁸.

Тут необхідно вказати на дуже важливу обставину, яка надасть можливість прояснити специфіку давньоруської сім'ї як першооснови територіальної громади. Істинним архітектором народовладної традиції в процесі формування давньоруської держави і звичаєвого права була вільна сім'я, яка стала суб'єктом спільного господарювання та продукування власності.

Суть проблеми сімейної власності і правових норм її захисту неможливо зрозуміти, залишаючись на світоглядній позиції стосовно общинної самоорганізації співжиття давніх русів. У межах общини формування сімейної й індивідуальної власності відбувається дуже уповільнено, адже в общині суспільні відносини здійснюються не безпосередньо як особистісні, а як стосунки її членів, тобто індивідуальні інтереси не розвиваються і не є самостійними. Індивіди в межах общини перетворюються лише на окремі вияви і засоби знеособлення суб'єктів життєдіяльності. Глава общини, відчужуючи її частку праці, тим самим відчужує її владні і вольові сили та привласнює собі як общинний інтерес, так і владу. В общині виробництво «не являє собою продукт асоціації, яка розподіляє працю серед своїх членів»⁸⁹. В общинній свідомості формується однобічне й обмежене бачення світу, а економічні зв'язки общини зі світом є доволі слабкими і спорадичними. Глава общини, підкорюючи собі волю її членів, набуває все більшої влади і самостійності в ухваленні владних рішень. Члени общини відчують й усвідомлюють свою соціокультурну, політичну і духовну спільність через своє підлегле ставлення до її глави і почувають себе у безпеці, розраховуючи на мудрість і силу волі свого глави. «Община виступає як субстанція, а індивіди є лише її акциденції, її складові частини»⁹⁰. Тут проявляється загальна закономірність формування монархічної влади.

⁸⁸ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – С. 168.

⁸⁹ Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – М., 1968. – Т. 46, ч. 1. – С. 104.

⁹⁰ Там само. – С. 465.

Навпаки, у територіальній громаді давніх слов'ян південних і південно-східних земель-полісів свідоме спілкування індивідів є тим моментом, через який здійснюється її вплив на поведінку окремих сімей та їхніх членів. Територіальна громада давніх слов'ян як форма суспільної самоорганізації сімейних дворогосподарств складається з індивідів як соціокультурних істот. Найбільш ефективним економічним і політичним засобом інтеграції окремих сімейних дворогосподарств у територіальну громаду є спосіб вільної сумісної діяльності. Унаслідок того, що кожна окрема сім'я в територіальній громаді бореться за утвердження свого соціального статусу і добробуту та вступає у різні види відносин з іншими та всією спільнотою, формується низка протилежних інтересів, які за своїми цілями не збігаються, а тому виникає нагальна суспільна потреба у владі, яка б запобігала наростанню ворожості у відносинах між людьми. Такою владою стало зібрання членів громади, яке вирішувало суперечності й виносило свій, обов'язковий для виконання, вирок, своєрідний вердикт.

Зазвичай в аналізі влади територіальної громади давньоруської спільноти використовують три підходи, завдяки яким виділяються три її характеристики: 1) як соціально-господарської одиниці, що має свої засоби ведення господарства; 2) як політичної одиниці, яка має свою владу і характеризується певними владними відносинами; і, насамкінець, 3) як самоорганізовану на певних нормах систему життєдіяльності сімей та індивідів. При цьому третю характеристику розглядають так, ніби влада і владні відносини формуються синхронно з державою. Владу тут ототожнюється з державою. Така модель не враховує того історично незаперечного факту, що влада на ранніх стадіях територіально-громадської самоорганізації існувала до формування держави. Тема територіальної громади давніх русів і їхньої влади є значно ширшою за тему влади і держави. Владу ранніх територіально-громадських слов'янських поселень на початковій стадії ще не мала політично інституалізованої форми, тим більш, вона не характеризувалася державно-політичним устроєм.

Один із видатних економістів Ф. Хайєк довів, що конкуренція в різних сферах життєдіяльності суспільства породжує дух ініціативи, підприємливості і ризику, детермінує нормативно-правові регуляції суспільного життя і формує певний тип політичного дискурсу, тісно пов'язаний із демократією⁹¹. Генетично формування соціально-правової регуляції відносин між людьми у переддержавний Києворуський період тісно пов'язується з практикою, зокрема з внутрішньою торгівлею. Г. Вернадський пише: «Історично у багатьох випадках внутрішні торговельні зв'язки між містами і віддаленими регіонами Русі передували розвитку зовнішньої торгівлі»⁹².

Зміцнення й розвиток господарської діяльності сільських і міських громад давніх слов'ян є одним з вирішальних чинників становлення звичаєвого права та політичних органів урядування. У межах сільської громади сім'я стає суб'єктом господарювання та накопичує своє багатство й виробничий досвід. Тодішні міста концентрували ремісничі осередки, серед яких було чимало виробників продукції для землеробства і скотарства. Отож ремісники міських громад нібито віддаляються від сільського господарювання, насправді ж розширюють взаємодію з ними, сприяють зростанню продуктивності сільсько-господарської праці за рахунок упровадження знарядь праці, які вироблялися з металу, разом зі зростанням внутрішнього обміну товарами між містом і селом. Обмін товарами виникає на основі розвитку продуктивних сил і розвивається лише в процесі виробництва. «Певний спосіб виробництва або певний промисловий ступінь завжди пов'язані з певним способом спільної діяльності, з певним суспільним ступенем. Саме цей спосіб спільної діяльності є продуктивною силою»⁹³. У межах сільської громади соціальна сила – це об'єднана сила сімейних господарств. У межах волості об'єднуються сільські й міські громади, які вже є об'єднувальною політичною силою, що функціонує згідно з певними правовими нормами й під контролем влади у формі віче.

⁹¹ Див. : Hosle V. Hegels System. 2 voss / V. Hosle. – Hamburg, 1987. – P. 312.

⁹² Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь ; М., 2001. – С. 128.

⁹³ Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – М., 1955. – Т. 3. – С. 27.

Досліджуючи процес києворуського і московсько-російського державотворення, один з ідеологів великоросійського імперського духу В. Мавродін дотримується концепції П. Третьякова про колонізацію українських земель з півночі. Вирішальним чинником вторгнення слов'ян-росіян із північних земель на південні і східні в межах Подніпров'я і Подністров'я, на думку П. Третьякова, було те, що ці землі не мали постійних мешканців, тобто були порожніми. Концепт «пустопорожніх земель» був створений для політики агресорів, які вважалися носіями передової культури, а процес захоплення силою чужих земель вважався «культурною експансією»⁹⁴.

П. Курінний справедливо зауважує, що П. Третьяков безпідставно ототожнює «культуру московсько-фінських земель» із північно-східною етнічною групою слов'ян⁹⁵. Зазначимо, що теоретичною засадою розгляду проблеми державотворення була теза про модель суспільства як монолітного цілого. Міфологема про те, що держава має своїм завданням сформувати абсолютну єдність суспільства, була взята на озброєння московськими дослідниками генези Київської Русі до московської державності. Але нинішній теоретичний арсенал дає підстави відмовитися від моделі етнічно тотожного суспільства. Доба абсолютної єдності суспільства в межах однієї держави поступилася епосі, в якій зростає роль його плюралістичного характеру. Усе це стосується державних моделей західних суспільств. Р. Шахт вважає, що «множина співіснуючих, близькоспоріднених, але не тотожних суспільств з автономними соціальними інститутами замінює модель інтегрованих комплексних соціальних структур, які утворюють тканину плюралістичного суспільства, а також досвід діяльності людей, які мешкають у ньому»⁹⁶.

⁹⁴ Див. : Третьяков П. Анты и Русь / П. Третьяков // Современная этнография АН СССР. – М., 1987. – Кн. 4. – С. 78–83.

⁹⁵ Курінний П. П. Передісторія та рання історія України на підставі археологічних джерел / П. П. Курінний. – Мюнхен, 1970. – С. 190.

⁹⁶ Schacht R. Social Structure, Social Alienation and Social Change / R. Schacht. – Pitsburg, 1986. – Vol. 23. – № 1. – P. 48.

Сучасні демократичні держави не мають абсолютно уніфікованих суспільств. Царська Росія і Радянський Союз прагнули сформувати уніфіковане суспільство з єдиною мовою, культурою, політичною силою та ідеологією. На жаль, вітчизняні дослідники Київської Русі розглядають автономізм окремих земель-полісів як негативне явище. Вони засуджують автономізм руських земель, які прагнули зберегти свою незалежність від владних намірів київського князя. Така методологія є впровадженням визначення нації як спільності території, мови, психічного складу та культури. При цьому, оцінюючи державний устрій Київської Русі, вчені, які дотримуються такого визначення нації, вважають головною лінією державотворення подолання роздробленості і формування субординованої цілісності.

Найточніше визначення поняття державної єдності показав досвід розбудови СРСР, коли політичну єдність керівництво розглядало не як гармонізацію соціальних структур, які б доповнювали одна одну, зберігаючи свої традиційні форми самоврядування, маючи від держави гарантії самозбереження і саморозвитку, а входження соціокультурних суб'єктів у жорсткі межі субординованого політичного підпорядкування. Отже, економічна і військово-політична автономізація руських земель, творча активність населення, його згуртованість на основі традиційних форм народовладдя йдуть урозріз з ідеологією владного централізованого тоталітаризму. Звідси випливає, що «сепаратизм – це занепад, а централізм – розквіт». Цей висхідний, на думку проросійських істориків, характер руху держави відбувся в XV ст. «під адміністративною назвою Московського царства, і ця назва стала їх ім'ям з XV віку (московіти)»⁹⁷.

Тут необхідно повернутися до розуміння сутності Київської держави, в межах якої всі землі-поліси мали свої владні інститути, серед яких віче зберігало власні традиційні верховні повноваження. Давньоруські землі-поліси визначали і динаміку, і статичність історії. Звідси – глибокий зв'язок реальності від антив до русів та етнічної

⁹⁷ Курінний П. П. Передісторія та рання історія України на підставі археологічних джерел / П. П. Курінний. – Мюнхен, 1970. – С. 190.

самосвідомості. Подолання суперечностей, які виникли між окремими руськими землями-полісами, мало завершитися так, як це відбулося в Польщі та Німеччині, які зберегли земельний державний устрій та розвинули його, наприклад, до сучасного адміністративного поділу на воєводства та землі відповідно.

Існують різні підходи до визначення етапів слов'янської колонізації північних земель, які були заселені «мерянами, фінськими москвинами, муромами, ерзею, мокшею, мордвою, черемисами, чуддю тощо»⁹⁸. Відомий радянський археолог А. Монгайт доводить у своїх працях, що на території Московсько-Суздальського князівства панувала культура фінно-угорського етносу⁹⁹.

Домінуюче становище у владних структурах Московсько-Суздальського князівства посідали представники скіфського етносу. В. Богданов доводить, що «власне при Івані IV його оточення почало помишляти про спадкоємність династичної влади Київської Русі і князів Московських. Не заперечувалися і скіфські корені. Адже про скіфське походження московитів писали у своїх спогадах іноземці, які мешкали в Москві за Івана IV і пізніше... Не заперечували своїх сарматських коренів і під час царювання Олексія Михайловича»¹⁰⁰.

Побіжне ознайомлення з концепціями провідних московських істориків, які завели проблему спадкоємності державницької і правової культури Київської Русі у глухий кут, дають підстави для певних висновків. По-перше, Московсько-Суздальська земля була частково колонізована південно-східними слов'янами. Постійно мешкали на цій землі етнічні групи не слов'янської культури, а племена «з їх розвинутою шаманською культурою, дерев'яною шатровою та зрубною архітектурою... Осередком слов'янського життя на фінських землях була річка Великая в Новгородській області. Звідси слов'ян-

⁹⁸ Курінний П. П. Передісторія та рання історія України на підставі археологічних джерел / П. П. Курінний. – Мюнхен, 1970. – С. 190.

⁹⁹ Див. : Монгайт А. Л. Археология в СССР / А. Л. Монгайт ; АН СССР. – М., 1955. – С. 98–110.

¹⁰⁰ Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси / В. В. Богданов. – М., 2001. – С. 207.

ське населення, що жило там, одержало назву “великороси”. Осередком племені була не Ладога, а Псков. Пригородами були Новгород, Ізборськ, Старая Руса та інші»¹⁰¹.

Характер і життя слов'янських осередків склалися під впливом різних професійних груп – ремісників, воїнів-охоронців, ловців звіра, рибаків, збирачів продукції лісових угідь і частково землеробів. Політичне життя відображалось у структурі державних інститутів, які були споріднені Київській Русі. Коли соціальна структура Пскова досягла цивілізаційної зрілості, сформувалася вічева форма державного устрою, запозичена від Київської Русі. Москва була реконструйована в 1147 році Ю. Долгоруковим.

Відмінність політичного устрою Московської держави від киеворуських земель є доволі істотною. Так, у межах киеворуських земель народ виступає носієм верховної влади. Народовладну традицію можна простежити з антських часів. У Московській державі народ виступає безликим, пасивним об'єктом політики великого князя. З іншого боку, немає нічого небезпечнішого, ніж фальшування політичної історії московської державності. На першому етапі формування Московської держави з ініціативи суздальського князя А. Боголюбського було здійснено агресивний похід на Київ. Літопис Київський засвідчує, що внаслідок агресії коаліції суздальських князів «церкви горіли, християн убивали, других вязали, жен уводили в плен, насильно розлучали от мужей своїх, младенці плакали, смотря на матерей своїх, захватили множество добра, в церквах ограбили ікони, різі... були захвачені всі святині. У Києві у всіх людей стоял стон, горе і скорбь»¹⁰².

Досліджуючи процес узурпації влади князями московської і суздальської земель, П. Курінний робить висновок, що саме в період пограбування Києва, ставши князем за підтримки татар, А. Боголюбський «нищив своїх конкурентів, князів-сусідів з власної охоти, за

¹⁰¹ Курінний П. П. Передісторія та рання історія України на підставі археологічних джерел / П. П. Курінний. – Мюнхен, 1970. – С. 198.

¹⁰² Там само. – С. 176.

власними планами і в своєму краї, і в орді. У цей час в небезпеці від московського князя були його сусіди»¹⁰³.

На другому етапі нащадки І. Калити кров'ю, золотом і підкупом стягали Русь під владну зверхність Москви¹⁰⁴. Найточніше розкриває сутність Московської держави розгром новгородської демократії. З того часу у титулі московського царя появився термін «государь всея Русі».

Московська міфологема про історичну спадкоємність Російської держави від Київської Русі, як з'ясувалося, несе в собі тягар історичної провини. У державному устрої і праві Київської Русі відчувалися прояви владного деспотизму, який у Московській державі реалізувався практично з початку її утвердження. П. Курінний акцентує увагу на тому, що ідея єдності Росії реалізовувалася за принципом: «одноосібна влада і самодержавство Москви – третього Риму – стала рушійною силою московської історії після розгрому Новгород»¹⁰⁵.

Для того щоб ефективно протистояти імперській політиці Росії щодо України, потрібне нове розуміння державного устрою і права Київської Русі, а найголовнішим є розкриття історичної безпідставності і спадкоємності. Церковнослов'янська мова Київської Русі разом із Православною церквою поступово утвердилася як державна мова Московської держави. «Назва Русь закріпилася на Московщині лише в XII–XIII ст. після розгрому Києва і втечі туди нащадків Володимира Мономаха. Ця назва не могла бути ні територіальною, ані етнічною для московського місцевого населення – фінського. Ця територія ніколи не була “Руссю”»¹⁰⁶.

Наявні в Київській Русі державні інститути – віче, князь, тисяцькі тощо – дбали про незалежність форм життєдіяльності та «благодать» своїх співгромадян. У Москві єдиновладність князя стала домінуючою й обмежувала свободу своїх громадян.

¹⁰³ Курінний П. П. Передісторія та рання історія України на підставі археологічних джерел / П. П. Курінний. – Мюнхен, 1970. – С. 190.

¹⁰⁴ Там само. – С. 192.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само. – С. 176.

Проголошення державного суверенітету України історично стало початком розбудови постмодерного державного устрою, права і національної культури. Для сучасної науки, попри всі суттєві відмінності, властиві різним напрямам, спільним є бачення історичного розвитку в періодизації за такою моделлю: премодерн – модерн – постмодерн. Практичний досвід показав, що традиційна класифікація історичного розвитку людства, держав і права, які історики називали: 1) стародавнім світом; 2) середньовіччям і 3) сучасною добою – не містить ніяких системотвірних ідей. Тому, як стверджують вітчизняні представники сучасної філософської думки, зокрема В. Лук'янець, необхідно створювати нові методологічні засади, які б орієнтували мислення дослідника не на різні ідеологічні догми, в тому числі комуністичне вчення, а на з'ясування притаманних суспільству його життєдайних чинників, у тому числі й суб'єктності різних соціальних структур. В. Лук'янець вважає, що кожна доба вищезазначеної теоретичної засади має «свій соціальний простір, в якому непрогнозовано розгортає себе людська екзистенція цієї доби»¹⁰⁷.

Після невдалого досвіду реалізувати марксистсько-ленінську парадигму розбудови комуністичного суспільства за участю пролетаріату та його керівної сили – комуністичної партії – ця теорія втратила своє методологічне значення. Унаслідок партійно-політичної інтерпретації розвитку держави і права від первіснообщинного ладу через три історичні форми класово-антагоністичної держави – робовласницьку, феодальну та капіталістичну – Київська Русь була однозначно визнана феодальною державою. Ідеться, таким чином, про своєрідну моноідеологічну концепцію бачення історії становлення і розвитку держави і права в однолінійному вимірі.

Якщо державний устрій і право формувалися насильницьким шляхом, згідно із концепцією Маркса – Леніна, то ідея диктатури пролетаріату як форма політичного і правового устрою держави – майбутнє після капіталістичної формації. У «Маніфесті комуністичної

¹⁰⁷ Лук'янець В. Наука в інтер'єрі постмодернізму / В. Лук'янець // Філософська думка. – 2005. – № 1. – С. 5.

партії» говориться: «Комуністи вважають за ганьбу приховувати свої погляди і наміри. Вони відкрито заявляють, що їх цілі можуть бути досягнуті тільки насильницьким шляхом повалення всього існуючого ладу. Нехай пануючі класи тремтять перед Комуністичною Революцією»¹⁰⁸. Неважко помітити, що в категоріях повсякденного життя будь-яке насильство так чи інакше призведе до диктатури сильного.

З позицій сучасної філософської думки «будь-яка диктатура схильна заохочувати й підтримувати знеособлення, позбавляти індивідів їх творчості й уособлення себе, тобто недиференційований принцип, який перетворює нас на овець»¹⁰⁹. Комуністичний режим замість поняття «нація» вживає термін «маса», «народна маса», тобто недиференційована спільнота, яка прагне вождя, сліпо вірить йому і готова йти за ним. Проблема диктатури будь-якої влади криється саме в тому, що індивіди не стають особистостями і не воліють шукати самостійно свого політичного прозріння. Лейтмотивом марксистсько-ленінської концепції державності, в якій є вожді й маса, є теза: «теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами... Ніщо не заважає нам зв'язати таку критику з критикою політики, з певною партійною позицією в політиці, а значить зв'язати й ототожнити таку критику з дійсною боротьбою»¹¹⁰.

Ця поєднаність партійної позиції, критики з боротьбою стала сенсом життя сучасної української політичної верхівки у боротьбі за владу. У лідерів партій, рядових партійців відчуття й світоглядна позиція щодо можливості конструктивного діалогу пов'язані з компартійною традицією. Наполягаючи на своїй позиції, політичні гравці в українському парламенті прагнуть надати їй абсолютну істину. Тут видимість боротьби за владу не приховує комуністичного традиціоналізму. Тому слід мати на увазі, що вплив ідеологічного тоталітаризму

¹⁰⁸ Маркс К. Маніфест комуністичної партії / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори. – М., 1955. – Т. 4. – С. 459.

¹⁰⁹ Фромм Э. Предисловие к антологии «Природа человека» / Э. Фромм, Р. Хирау ; пер. Г. А. Титаренко // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М. : Прогресс, 1990. – С. 160.

¹¹⁰ Маркс К. Листи // Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – М., 1955. – Т. 1. – С. 354.

компартії, яка підмінила собою державність СРСР, є типовим і в осмисленні теорії держави і права Київської Русі. Навіть перше знайомство з численними підручниками з історії держави і права України дозволяє виявити, що методологічний принцип однолінійного розвитку держави і права дає однозначне визначення Київської Русі як феодалної держави.

З огляду на сказане головним завданням цього дослідження стає критика марксистсько-ленінського визначення феодалного устрою і права Київської Русі з метою запропонувати новий спосіб осмислення цього періоду в українській національній історії. У цьому сенсі є підстави перейти до пропонованої В. Лук'янцем методологічної парадигми розвитку української державності від передмодерну через модерн до постмодерну. Ця парадигма має сукупність пов'язаних між собою теорій розвитку суспільно-економічного, суспільно-політичного і соціокультурного розвитку, які пояснюють процес переходу від однієї стадії до наступної. Отже, кожна стадія цивілізаційного процесу конституює єдність економічного, політичного і культурного простору – «інтер'єр певної доби». «Цей соціальний простір, – стверджує В. Лук'янець, – не є онтологічною константою. Час від часу цей простір зазнає радикальних змін»¹¹¹.

Те, що всі речі змінюються, було головною ідеєю філософії Геракліта. Проте думка Геракліта не була вмонтована у спосіб мислення під час дослідження стадій розвитку держави і права. Безумовно, лише Гегель трансформував ідею «все плине, все змінюється» у методологічний принцип «становлення речей». Поняття «становлення» в цьому дослідженні має стати методологічним принципом класифікуючої логіки осмислення переддержавної стадії політизації давньоруських земель-полісів та їхню трансформацію в державне утворення Київська Русь. Отже, ідея Геракліта зміни всіх речей, її філософське тлумачення в змістові поняття «становлення» Гегеля та доповнене тезою Локка про те, що змінюване є «реальним внутрішнім

¹¹¹ Лук'янець В. Наука в інтер'єрі постмодернізму / В. Лук'янець // Філософська думка. – 2005. – № 1. – С. 5.

конституюванням окремо існуючих речей», має стати методологічним принципом. Адже найбільш загальний термін в історичному дослідженні «зміна» провокує думку на осмислення процесів єднання етнічних груп східних слов'ян, їхньої політичної інтеграції та зрощення волі окремих громад селян і ремісників у спільну владну волю у формі віче. Під зрощенням слід розуміти процес, у якому універсалізм речей набуває індивідуалізованої єдності внаслідок підпорядкування окремих із конституційованих одиниць нової якості¹¹².

Звідси випливає одне із завдань цього дослідження – осмислити «інтер'єр» так званої антсько-полянської доби під кутом зору зрощення територіальних громад у перші форми державності, в яких соціально-економічний, суспільно-політичний і соціокультурний потенціали набули певної креативності*. При цьому важливо, щоб ментальність у формі бачення предмета дослідження була світоглядно підготовлена до сприйняття внутрішніх сил етносу до саморозвитку, в тому числі і до державно-правової самоорганізації. У цьому контексті давньоруські землі-поліси (поляни, дреговичі, деревляни тощо) мали в собі актуальний світ у формі спільної державності. Перехід земель-полісів від досягнутої актуальності, яка проявилася в їхній відокремленій ранньодержавній формі існування, до реального об'єднання в Київську Русь констатує істотну зміну «інтер'єру» цієї доби.

Проблема творення державності і права давніх русів на території України в другій половині I тисячоліття може набувати в історичному осмисленні різних моделей, і слід застосовувати такі теоретичні знання, які б надали реальну можливість продукувати об'єктивну, адекватну концепцію сутності Київської Русі як держави.

У цьому плані слід осмислити тодішні історичні події за такими основними параметрами. По-перше, виокремити в межах територіального простору кожного етнічного полісу живу взаємодіючу соціальну структуру, яка має в собі здатність і здібність креатувати себе, тобто

¹¹² Уайтхед А. Процесс / А. Уайтхед // Избранные работы по философии. – М. : Прогресс, 1990. – С. 297.

* Від лат. «kreatio» – творення, створення, продукування на інтенційній основі.

розгортати свою життєдіяльність. По-друге, в межах кожної слов'янської землі-полісу існували усталені, відносно застигли форми життєдіяльності та вироблені зв'язки між собою і своїми сусідами в геополітичному просторі, на які теж необхідно зважати. По-третє, різні східнослов'янські етнічні полісні утворення мали свої геополітичні комунікативні зв'язки і практику взаємовідносин із сусідами. Наприклад, у середині IV ст. поляни-анти мали союзницькі відносини з готами, що зміцнювало військову силу, а у 80-ті роки остготи почали війну з антами. По-четверте, для усвідомлення всього контексту факторів, які спричинили формування Київської Русі навколо полянської землі, слід вивчити середовище існуючих економічних та політичних зв'язків і сферу владних відносин, що сформувалися спонтанно. По-п'яте, для осмислення сутності віче як національної інституції державного устрою слід глибоко вивчити сферу людської свободи, яка сформувалася і закріпилася в етнокультурі давніх русів, їхній спосіб формування та задоволення різноманітних інтересів і потреб у межах існуючої свободи. Насамкінець важливо усвідомити, що взаємозв'язки економічної та соціокультурної складових «інтер'єру» руських земель-полісів визначають головних суб'єктів державотворення.

Тому в процесі становлення і трансформації киеворуської державності треба знайти ту значущу нитку, що пов'язує всі події між собою і яка домінувала на різних стадіях розвитку. «Вивчення історії як певної послідовності подій, – писав А. Уайтхед, – спустошує себе»¹¹³. Неможливо з'ясувати сутність державного устрою і права Київської Русі, не оцінивши таких складових, як сім'я і приватна власність, закріплена територія життєдіяльності та усвідомлене ставлення до неї як до спільної власності.

Як бачимо, сучасна наука доволі чітко структурує логічну схему дослідження, класифікує основні параметри життєдіяльності суспільства, типологію його виробничого та політичного життя, розрізняє соціальну структуру й основних суб'єктів спільної дії, тобто

¹¹³ Уайтхед А. Процесс / А. Уайтхед // Избранные работы по философии. – М. : Прогресс, 1990. – С. 351.

агентів персоналізованого, свідомого щодо своїх потреб та інтересів співжиття.

Акцентуючи увагу на синтезувальній ролі князя у формуванні державного устрою і права Київської Русі, дослідник передбачає прив'язку часу до марксистського розуміння, тобто до феодальної системи, адже середньовічна парадигма історичного розвитку давніх русів передбачає передусім зв'язок із феодалізмом у розумінні часу історії. Ось приклад такого розуміння: «Утворення Київської держави супроводжувалося формуванням феодального права»¹¹⁴. Їхній подальший розвиток як взаємопов'язаних між собою складових держави набуває відразу феодального змісту.

Можна стверджувати, що історія держави і права українського народу має бути переосмислена в сучасному розумінні за межами марксистської концепції. У тривалій перспективі цей процес означає водночас як деполітизацію, так і деідеологізацію історії української державності та звільнення її від формалізованих схем. Для того щоб стати незалежним від ідеологізованої світоглядної парадигми, слід долучитися до сучасних теорій.

У вітчизняній науковій думці деякі дослідники виділяють ранньомодерний етап. Зокрема, С. Йосипенко вважає, що в «ранньомодерній духовній культурі домінувала теолого-політична складова»¹¹⁵.

Якщо взяти до уваги філософсько-політичну парадигму Е. Гідденса, згідно з якою головні діючі агенти суттєво посувають традиції та сприяють утвердженню нових, то насправді християнство дозволило Київській Русі суттєво змінити правові норми, самосвідомість людей і зміст етнічного духу. Ураховуючи інтенсивну внутрішню і зовнішню торгівлю східної групи слов'ян у переддержавний києво-руський період, треба взяти до уваги розроблену Н. Лукманом парадигму про випереджальну роль свідомості у забезпеченні конструювання світу з матеріалу і цінностей тих народів, з якими є наявні

¹¹⁴ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – С. 25.

¹¹⁵ Йосипенко С. Л. Теолого-політична проблема в ранньомодерній духовній культурі / С. Л. Йосипенко // Мультиверсум. – 2007. – № 64. – С. 179.

зв'язки та які відповідають праву імперативи зразків¹¹⁶. Тут слід мати на увазі юридичну практику укладання договорів у торговельній сфері.

К. Демель дав наукове розуміння етнокультурної та суспільно-політичної ідентичності, яке дозволить осмислити ранній етап державотворення східнослов'янської спільноти в трьох вимірах: 1) функціональний, який дозволяє вирізняти себе й уподібнюватися іншим; 2) релятивістський – ідентичність перебуває в процесі змін; 3) плюралістичний – кожна з етнічних груп, об'єднаних у землю-поліс, володіє загальними для слов'ян ознаками і власними, які відсутні в інших. Спільними були мова, виробнича культура, міфологічний світогляд і культ. Відмінними для всіх були початкові назви самих груп, назви міст-центрів і території, закріпленої за цією групою¹¹⁷.

Найскладнішим питанням цього дослідження є подолання традиційного погляду на селянина середньовіччя як закріпаченої людини, яка перебуває в незмінному статусі підлеглості землевласнику. Такий погляд передбачає вважати найчисельнішу соціальну верству Київської Русі не самостійними індивідами вільного життя, тобто виробництва, обміну й споживання, а об'єктивно визначеною феодалною державою і правом постійно експлуатованою частиною суспільства, позбавленою можливості впливати на політичне життя, існування державних інституцій і правовідносин. Це означає, що селянин не визнається суб'єктом власного життя, агентом активної дії і взаємодії. Його життя можна тлумачити в термінах феодалної державності як певну об'єктивну даність, що належить власнику землі – панові, управителю, єдиному розпоряднику вольової дії кріпака. Але історія засвідчує, що селяни Київської Русі мали свою власність, сім'ю, були рівноправними агентами культурного і політичного життя територіальної громади.

Під час осмислення об'єктивних соціально-економічних, політичних і сімейно-побутових основ диференціації та інтеграції окре-

¹¹⁶ Лукман Н. Теория общества / Н. Лукман // Теория общества : сборник / пер. с нем., англ. ; вступ. статья, сост. и общ. ред. Л. Филиппова. – М., 1999. – С. 56–58.

¹¹⁷ Див.: Demel K. History and Identity : European teacher's seminar. Vienna, Austria, 14–19 May 1995 / K. Demel. – Strasborg, 1995. – P. 9.

мішніх територіальних громад давніх слов'ян, які мешкали на території України, необхідно брати до уваги не лише ту обставину, що їхня єдність є однозначно прогресивним явищем у державотворенні Київської Русі, але й їхню диференціацію слід розглядати у взаємозумовленості та взаємозалежності. У своїй єдності диференціація територіальних громад віддзеркалює складність співіснування. Диференціація сільських і міських слов'янських територіальних громад, їхнє політичне та економічне єднання у волості і, насамкінець, у землі-полісі в науковому позначенні мають розглядатися не як сталі, незмінні, жорстко детерміновані, а як такі, що перебувають у процесі свого розвитку.

Інтегративні тенденції міських і сільських територіальних громад слов'ян чітко виявляються з IV ст. і тісно пов'язуються з розвитком торгівлі й охорони всіх земель, життя і власності. Найважливішу інтегративну роль територіальних громад у межах землі-полісу відігравали суспільно значущі потреби в охороні землі, торговельних шляхів і майна. М. Володимирський-Буданов акцентує увагу на тому, що «стародавні пам'ятки означають тодішню державу терміном “земля”: в ньому виражені істотні особливості цього типу держави, що цілком і повністю не відповідає назвам “князівство” і “волесть”... Стародавня держава є державою вічевою»¹¹⁸.

Уже з початку нашого літочислення виявляється тенденція до інтеграції давньослов'янських етнічних груп, які О. Шахматов назвав південними слов'янами. Л. Гумільов доводить, що у II ст. «слов'яни були залучені до Великого переселення народів, що змусило їх поділитися на західних – венедів, і південних – склавів. Тоді ж виділилися анти (поляни), які переселялися на південний схід»¹¹⁹. М. Брайчевський на підставі археологічних фактів уточнив процес становлення південно-східної гілки слов'янського етносу. Він акцентує увагу на тому, що початок слов'янського розселення збігається з існу-

¹¹⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 42.

¹¹⁹ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – С. 30.

ванням зарубинецької культури. Слов'янський етнос, який мешкав у верхній частині території басейну р. Вісли, переселявся на південь, у район Подніпров'я і на північний схід до витоків Дніпра, річок Десни та Оки. Агресія готів у III–V ст. змусила частину слов'ян переселитися на південь у Подунайські степи і Причорномор'я, опанувати Дніпровське побережжя¹²⁰.

Давньоруський етногенез у його соціокультурному і політичному розумінні є процесом формування територіально-громадського осілого життя. Відомий вітчизняний дослідник історії слов'ян В. Баран на підставі археологічних фактів та історичних свідчень доводить, що анти і склавіни вже були знані у світі. Вони мали військово-політичну форму самоорганізації в кінці IV – на початку V ст. Отже, «етнонім “анти” зароджується на споконвічній межі між землеробським і кочовим світом. Слов'яни-землероби були для іраномовних скіфів та сарматів окраїнним народом – антами по відношенню до античних цивілізацій. Анти являли собою південно-східну частину слов'янських племен»¹²¹.

У процесі еволюції давніх слов'ян простежується генеза народовладдя та прагнення об'єднатися у військово-політичні союзи земель для спільної оборони від ворожого оточення. Крім того, значний вплив на еволюцію етнічної культури антів і склавінів мали «тюрські номади» та «середньовічні групи германців»¹²². Це свідчить, що становлення південної і східної етнічної гілки слов'ян було лише ланкою єдиного ланцюга еволюції цих груп. Дослідники помітили, що скарби, знайдені в сховищах степової смуги Нижнього Подніпров'я та Лісостепу, були нагромаджені «представниками військової верхівки» у процесі воєнних походів на Візантію¹²³. Суттєвою спільною

¹²⁰ Див. : Брайчевський М. Ю. Славяне в Подунавье и на Балканах в VI–VIII ст. (Славяне на Днестре и Дунае) / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 221–223.

¹²¹ Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 55.

¹²² Там само. – С. 57.

¹²³ Там само.

ознакою цих скарбів є те, що переважна більшість з них була виготовлена місцевими подніпровськими ремісниками і лише частина має візантійське чи прибалтійське походження¹²⁴. Ці факти свідчать, поперше, про розвинуті торговельні зв'язки давніх слов'ян із Візантією та народами Прибалтики; по-друге, наявність військової верхівки, яка володіла «воїнськими фібулами»¹²⁵.

Використання військових прикрас давніми слов'янами як символів свого суспільно-політичного статусу свідчить про наявність градації у військово-охоронних дружинах слов'ян, що якимось чином відмежовують військово-охоронну діяльність від інших видів діяльності в межах етнічної цілісності слов'янської культури. Отож слід «розглядати ранньосередньовічних власників придніпровських скарбів, які, очевидно, належали не тільки воєнній слов'янській верхівці, а й багатим купцям», які «мали вирішальний вплив на створення ринків і торговельних шляхів, виникнення міст і формування державних структур»¹²⁶.

Військово-охоронна діяльність давніх слов'ян не була якоюсь трансформацією агресивної загарбницької політики, яка здійснювалася за допомогою зброї. Більш того, військово-охоронна діяльність, за свідченням В. Барана, М. Грушевського й О. Пріцака, завжди має яскраво виражений вимушений характер. Для подніпровських слов'ян військова діяльність не була законом заздалегідь спланованої агресії, а лише вимушеною реакцією на геополітичне становище, реакцією, що має державотворчий характер. Прояви політичної свідомості у ранніх слов'ян, які освоїли природне середовище, розбудували виробництво і спосіб взаємного обміну продуктами своєї праці, виявляли перехід до ранньодержавницького життя. Щоб дійти згоди про військово-політичний союз, антським територіальним громадам з практич-

¹²⁴ Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 58.

¹²⁵ Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. / И. П. Русанова. – М., 1976. – С. 22.

¹²⁶ Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 59.

ного життя було відомо, навіщо потрібні військові підрозділи, як їх формувати, озброювати та забезпечувати всім необхідним для професійної діяльності.

Окремі територіальні громади не мали достатніх сил, щоб самостійно протидіяти зовнішнім агресивним силам, навіть якщо вони могли використовувати свої нечисленні військово-охоронні формування. Військово-політичний союз антських етнічних груп набагато сильніше згуртовує окремі територіальні громади в єдиний ранньодержавний організм, ніж існуючі автономні міські і сільські поселення, хоча він формується на основі останніх. Спільний вплив на вороже оточення для забезпечення свого існування робить ці громади самостійним політичним утворенням, сила і здатність якого перевищує суму сил і здатностей усіх окремих територіальних громад, що його становлять. І якщо такий військово-політичний союз стає умовою життя окремих територіальних громад, то і могутність їх відносно потенційного ворога стає подвійною; вона відтепер зводиться не лише до формування військових десятків, сотень і тисяч воїнів з їхніми провідниками, не лише до прояву турботи про них, але й до постійного вдосконалення самого ранньодержавного утворення.

Суть цього твердження полягає в тому, що територіально-громадський устрій ранніх слов'ян істотно відрізнявся від племінного з його традиційною правлячою верхівкою двома перевагами – спільним характером дії цілої громади і застосуванням військової сили об'єднаних у політичний союз численних міських і сільських громад. Це забезпечувало більш успішну та ефективну боротьбу за існування в геополітичному просторі, у якому перебували агресивно налаштовані сусідські етнічні групи, зокрема готи кінця II – початку III ст.

Новий спосіб життєдіяльності ранніх слов'янських військово-політичних утворень вимагав зміни суспільно-політичної самоорганізації та самоврядування і вдосконалення своїх економічних і соціальних ресурсів. Два процеси – військово-політичний і соціально-економічний – поєднуються в цілісному становленні ранніх слов'янських державних утворень. Завершенням його є виникнення ієрархізованої

військово-охоронної професійної державницької структури на чолі з тисяцьким як першої інституціоналізованої, спільної для певної територіальної етнічної групи слов'ян організації. Тут уже зникає визначальна роль автономного життя окремих територіальних громад, бо їхня господарська, суспільно-політична й охоронна діяльність піднялися на вищий рівень самоорганізації, що забезпечило їм відтепер винятково політичний соціальний спосіб життя. Тисячна військово-охоронна самоорганізація територіальних громад антів-склавів поступово переростає в державницьку форму їхнього буття як уречевлену форму діяльності та їхнього історичного досвіду.

Геополітична поведінка ранньослов'янських етнічних груп, які мешкали на території Подніпров'я і Подністров'я, може бути зрозумілою в контексті досліджень етнічної еволюції русів В. Богданова. Він зробив висновок, що «всі події, починаючи з I–II ст. н. е., можна вважати широкомасштабною другою світовою війною в давні часи»¹²⁷. Отже, державотворення антської етнічної групи зазнало істотного впливу геополітичних факторів. Найбільш ефективним серед них є військові зіткнення з ворожим оточенням. В. Баран у цьому контексті пише: «Зафіксовані писемними джерелами воєнні зіткнення слов'янських племінних об'єднань з готами рівночасно визначають їх появу на історичній арені Європи. Ці події відбулися у IV ст.»¹²⁸.

Виділення військово-охоронних формувань на постійній основі передбачає, що поруч у геополітичному середовищі існує чужа соціальна спільнота, яка має агресивні наміри щодо слов'ян. Історія становлення ранньодержавних утворень антів і склавів виступає надсоціально-економічним процесом військово-політичної інтеграції автономних сільських і міських територіальних громад з метою забезпечення свого мирного співіснування та охорони своєї землі, продукovanого майна і самого життя. Виникнення військово-політичної самоорганізації антів як самодетермінованої системи ранньодержав-

¹²⁷ Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси / В. В. Богданов. – М., 2001. – С. 130.

¹²⁸ Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 61.

ницького життя є завершальним моментом соціокультурного етногенезу і початком політогенезу. Зв'язок і відносини, що об'єднують територіальні громади у військово-політичний союз й у цілісне земельно-полісне утворення, спрямовують економічну, соціокультурну і військово-охоронну поведінку кожної виробничої сімейної одиниці таким чином, що її реалізація забезпечує цю сформовану ранньодержавну цілісність, а не руйнує її. Інтегративним моментом початкової стадії ранньослов'янського державотворення є спільний традиційний територіально-громадський спосіб життя з вічевим самоврядуванням.

Безумовно, кожна сім'я як суб'єкт господарювання і первинна ланка територіальної громади мала бути сформована таким чином, щоб вона економічно була незалежною та мала елементарні навички вільного суспільно-політичного співжиття, вміла на загальних зібраннях обстоювати як свої, так і спільні інтереси й потреби. Усвідомлення єдності своєї територіальної громади та тих, які політично об'єдналися у волость і, насамкінець, у землю-поліс, і необхідності спільного характеру дій, спільного способу життєдіяльності виступає тим моментом, завдяки якому самоорганізація і виокремлення військово-охоронної служби всередині цієї землі є детермінованим заходом. Усі без винятку члени територіальної громади антського союзу, з огляду на численні свідчення, були рівними та рівноправними – вони самодостатні суб'єкти, які давали згоду на формування військово-охоронної сили.

Територіально-громадська свідомість, відображаючи сусідські відносини як колективну єдність, стає регулятором суспільного життя, виступає цементуючим засобом об'єднання вільних дворогосподарств у громаду. Відтепер первісна територіальна громада сільських і градських мешканців забезпечує свою єдність не лише економічною і культурно-побутовою формами діяльності, що стала традиційною, а й усвідомленою формою військово-політичної єдності та оновленими на цій основі нормами співпраці. Свідома поведінка співгромадян, спрямована на зміцнення військово-охоронних зв'язків та сумісного

способу діяння, стає умовою подальшого розвитку виробництва, яке врешті-решт зростає настільки, що потребує подальшого обміну шляхом налагодження торговельних відносин із сусідами етнічно споріднених земель та з іншими країнами.

РОЗДІЛ II

Політико-правові та соціально-економічні передумови трансформації народовладної самоорганізації подніпровських слов'ян у державно-політичну

2.1. Становлення народовладдя давньоруських територіальних громад у переддержавну добу

Існує певна послідовність у самоорганізації слов'янського етносу. Ця послідовність була зафіксована хроністами того часу. Так, Ібн-Ружд у XI ст. дає таке свідчення про слов'ян у книзі «Про країну слов'ян»: «На сході від неї – болгари і деякі з русів... У них багато фортець і замків. Одежа їх більшою мірою із льону»¹²⁹. Останнє засвідчує, що слов'яни вирощували технічні культури, які були сировиною для ремісників-ткачів і кравців, тобто для ремісництва.

Ю. Павленко вважає, що в середині IX ст. поляни-анти мали союзницькі угоди з готами. Гунни виступають на підтримку антив у їхній боротьбі проти остготів, які вчинили агресію на теренах слов'янського етносу.

У 451 році анти й остготи стали на захист гуннів у їхній боротьбі проти римлян. У 545 році було укладено угоду між Візантією й антським союзом слов'ян. У кінці VI – на початку VII ст. нижньодунайські анти спільно з Візантією утворюють проти аварів ранньодержавне об'єднання «Союз семи племен». У 626 р. аварсько-склавінські війська перемогли візантійців.

У 661–750 рр. у містах середнього Придніпров'я було сформоване ринково політичне об'єднання «Руська земля». У середині VIII ст., коли відроджувалася Хазарія зі столицею в Ітілі, відбулася агресія на землі середньодніпровських русів. Це спонукало до

¹²⁹ Цит. за: Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси / В. В. Богданов. – М. : Белые альвы, 2001. – С. 137.

утворення ранньополітичного об'єднання «Вільнана». З того часу Київ став політичним центром слов'ян.

Отже, від початку укладення військово-політичних союзів антів з іншими народами і країнами до кінцевої точки утворення ранньодержавного об'єднання «Руська земля» дорога не була прямою і сприятливою для слов'янського етносу. Вона проходила від одного союзу до іншого, що підтверджує тенденції розвитку і трансформації суспільно-політичного організму антів-слов'ян.

Ці військово-політичні союзи ставали ширшими, що географічно перемістило кордони цих політичних об'єднань у Середнє Подніпров'я і дозволило створити перше ранньодержавне утворення «Руська земля», назва якого ідентифікується з початковою стадією українського національного державотворення. Державотворча спрямованість антів-слов'ян пройшла низку проміжних етапів, позначених перемогами і поразками, розривами і переорієнтаціями. Перехід від територіальної і культурної замкненості слов'янських етнічних груп, які розселилися в межах Подніпров'я і Подністров'я, знаменувався залученням у військово-політичні союзи як для ведення війни, так і для збереження своєї територіальної цілісності. Гнучкість адаптації антів-слов'ян в індивідуальних етнокультурних і господарських формах життєдіяльності з першого погляду може здаватися уриванням етногенезу. Однак практика доводить, що слов'янський етнос упродовж IV–VIII століть послідовно зберігав свої народовладні політичні та культурні традиції і способи життя.

Вищевказані дати укладання угод слов'ян між своїми етнокультурними групами та з іншими державами й етносами засвідчують внутрішню послідовність знаменних для державотворення і збереження народоправства етапів. Головною тенденцією в угодах, які укладали анти-слов'яни з іншими народами і країнами, була тенденція освоєння юридичної культури та зміцнення присутності в геополітичному просторі східноєвропейського суспільно-політичного ареалу. Пройдений шлях набуття юридичного досвіду антами-слов'янами вимірюється століттями, однак історія їхнього державо-

творення потенційно повинна була завершитися, по-перше, самовизначенням у виборі світової релігії, по-друге, усвідомленням своєї не лише етнічної, але й головно політичної самоідентифікації на основі державного утворення «Руська земля». Суспільно-політична складова у життєдіяльності антів-слов'ян одержала достойне місце серед інших складових етногенезу і може бути визнана початковою стадією формування києворуської нації.

Не слід ігнорувати і такі фактори, що державотворення антів-слов'ян відбувалося у контексті внутрішньої і зовнішньої політики двох великих держав – Візантії та Хазарії. На противагу іншим частинам сусідського світу, ці держави вели інтенсивну зовнішню торгівлю, яка здійснювалася за домінування представників Європейської купецької корпорації Хазарії.

Звідси впродовж майже століття європейські купці спрямовували свою зовнішньоторговельну політику, яка тривалий час мала успіх. Згідно з висновками Л. Гумільова, хазарські євреї були на той час серйозними політичними суперниками для купців багатьох європейських країн, зокрема Франції та Іспанії. «З 768–772 рр. євреї в Карбонні були великими землевласниками, і на полях і виноградниках працювали закріпачені християни»¹³⁰. Своїм настирливим домаганням панувати в деяких європейських країнах купці-євреї Хазарії широко залучали до співпраці впливових людей інших країн, купуючи їхню зраду за великі гроші. Історики засвідчують, що єврейські купці були посередниками між грабіжниками-норманами, оскільки скуповували награбоване, і водночас «розвідниками і провідниками вікінгів з Німеччини і Франції»¹³¹. Світ, який євреї-купці Хазарії підкоряли грошима, почав пристосовуватися до політики їхньої витонченої економічної методи.

У найбільш багатих містах Франції, Іспанії, Німеччини й інших країн світ перебував під домінуючим впливом фінансового капіталу

¹³⁰ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – С. 170.

¹³¹ Коган М. А. Смелые мореходы средневожские норманны / М. Коган. – М. : Наука, 1967. – С. 13.

євреїв з Хазарії. «У священній Римській імперії євреї становили панівний клас, котрий нав'язував свої порядки»¹³², – наголошує Л. Гумільов.

Як стверджує О. Тюменев, влада Хазарської держави підтримувала торгово-економічну і політичну експансію євреїв-купців і вже з IX ст. домінувала в геополітичному просторі, до якого належали анти-слов'яни¹³³.

Отже, державотворення руських земель конституює в собі, у своїй культурі наслідки взаємозв'язків зі світом, який пропагував християнську релігію, іудаїзм і мусульманство й одночасно різні форми державного устрою – одноосібну владу імператора Візантії і царя Хазарії. У IX ст. Хазарія була найактивнішою у своєму геополітичному просторі. Хазарський каганат уміло використовував візантійських імператорів, іконоборців, руками яких творився руський каганат, слідів якого немає¹³⁴.

У сучасному баченні проблема так званого руського каганату зумовлена тим, що він «був ізольований від країн, що мали свою поселенську географію: Хазарський каганат ізолював його від мусульманського світу, а Болгарський – від Візантії, Аварський – від Німеччини»¹³⁵.

У цьому аспекті варто взяти до уваги свідчення Ібн-Ружда, який вважав русів варварським народом, що розселився на просторах східної Європи між болгарами і сакалібами, які мешкають на побережжі Волги¹³⁶. Показовим щодо цього є свідчення про Київ як головне місто слов'ян, у якому Дір був царем.

Своєрідне бачення варязького елемента у формуванні державного устрою руських земель пропонує Л. Гумільов. Він вбачає у Рюрику

¹³² Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – С. 170.

¹³³ Тюменев А. И. Евреи в древности и в средние века / А. И. Тюменев. – Петербург, 1922. – С. 249.

¹³⁴ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – С. 156.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Артамонов М. И. История хазар / М. И. Артамонов. – Л., 1962. – С. 367–368.

нащадка росомонів – етносу, який розчинився у спорідненій новослов'янській культурі. «Рюрик був варяг (це продукт із етносу Русі)»¹³⁷. Ця гіпотеза, на наш погляд, має певні підстави і може бути підтверджена в подальшому дослідженні слов'янського етногенезу в IV–VIII століттях. Проте суспільство, яке розвивається під впливом різних чинників, особливо геополітичних, як доволі складна система може мати безліч варіантів своєї самоназви.

На сьогодні немає в історії держави і права України єдиної концепції появи варягів та їх вживання в суспільно-політичну систему руських земель. Важко відокремити різні слов'янські етнотериторіальні групи, які мали автономні форми самоорганізації зі своїми сусідами. Тогочасні процеси політичного самоконструювання і ранньодержавницькі самоорганізації були обтяжені сусідськими зв'язками з іншими країнами, тобто певною соціокультурною спадковістю. Про це засвідчує висновок Л. Гумільова: «Насправді конунги не були друзями слов'ян-русів, хоча на початку мали союзницькі зв'язки, потім були суперниками, пізніше – васалами євреїв-рахдонітів»¹³⁸. Внутрішній конфлікт, який виник через незадоволені потреби варяг, урешті-решт призвів до недовіри стосовно єврейських купців Хазарії. З іншого боку, «у 860–880 рр. уряд Аскольда і Діра був настільки могутнім, що міг не рахуватися з політикою сусідньої Хазарії».

Значною проблемою адекватного розуміння державного устрою руських земель є ототожнення понять «община» і «територіальна громада», що бере початок у російській історіографії. Неправомірно стверджувати, що ранньодержавні утворення русів-слов'ян були створені винятково на основі племінної організації. Об'єктивний аналіз процесів державотворення доводить, що на південно-східних землях істинним є громадівський устрій, а в північних землях – общинний.

¹³⁷ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – С. 175.

¹³⁸ Там само.

Попередньо ми з'ясували, що теорія цивілізації виступає методологічною засадою для розуміння сутності еволюції соціальної самоорганізації постплеменного суспільства, яке прагне закріпитися на освоєній території, зберігши здобутки попередніх поколінь, розвинути свій спосіб життя та звільнитися від тих традиційних норм співпраці і співжиття, які заважають подальшому поступу. Внутрішня детермінація спонук волі до політичної самоорганізації створила феномен влади, який найбільшою мірою здатен забезпечити адекватне реагування суспільства на внутрішні і зовнішні виклики. Аналізуючи з позиції цивілізаційного розвитку феномен влади в полікультурному суспільстві, яке історіографія визначила як Антська спільнота, «політичний союз антів був одним із зародків майбутньої східнослов'янської державності... у творах візантійських авторів підкреслюється “народоправний” характер суспільного ладу антів і словенів»¹³⁹. Дослідники характеризують антів як слов'янську етнічну спільноту, в житті якої можна знайти у структурі політичної влади центральну державотворчу ланку – віче (зібрання народу).

В арсеналі сучасної науки існує низка визначень влади, що походять із теорії генези етносу до нації, від соціальної самоорганізації до державної. Поняття «влада» в теорії держави і права посідає одне з центральних місць. Воно дає ключ до розуміння політичних інститутів державного устрою. У всі часи розвитку теорії держави і права вважалося, що влада і держава нерозривно поєднані в одну систему. Тому предметом дослідження цього параграфу є феномен влади в його змінюваності у процесі трансформації антів-слов'ян.

Л. Гумільов на підставі історичних фактів і подій зробив висновок, що термін «роси» як етнонім зафіксовано ще в IV ст. готським істориком Йорданом, який засуджував «зрадницький народ росомонів за те, що останні допомагали гуннам перемогти готів»¹⁴⁰. Це стає нагадуванням про те, що історія укладання військово-політичних

¹³⁹ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – С. 18.

¹⁴⁰ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – С. 53.

угод ранньослов'янськими етнічними спільнотами, які у своєму саморозвитку об'єднуються в державні утворення, налічує багато конкретних фактів військово-політичних угод, що є своєрідним шляхом пошуку себе і самоствердження в геополітичному просторі. Історик Йордан не випадково наголошує, що «союзниками росомонів і гуннів були анти, інакше кажучи, поляни»¹⁴¹. Це засвідчує усвідомлення антами-слов'янами своєї окремішності у формі політично організованого етносу. Доречно нагадати, що з I ст. слов'яни відомі історикам під назвою венеди, які у IV ст. розділилися на два східнокультурні споріднені етноси – склавинів і антів. Мова цих етносів, вважає Л. Гумільов, була зрозумілою для їх нащадків до XI століття¹⁴².

Виходячи з цього, оригінальною є пропозиція Л. Гумільова застосувати два періоди становлення народноправової державницької культури слов'ян. Історію руських земель слід розділити на ту, що була з половини II по III ст. н.е., і після, коли почалася епоха війн і переселень. У першу добу стали формуватися глобальні союзи під назвою Країна, Держава, Словенія. До цього тут були в основному племінні союзи.

Виникнення територіально-громадських спільнот із народовладною формою самоврядування не слід уявляти швидкоплинним процесом. Військово-політичні союзи територіальних громад давніх слов'ян як щось стале виникають у разі відчуття потреби в захисті своєї території і населення. «Зовнішня небезпека (разом із необхідністю контролювати водні торговельні шляхи) була могутньою консолідуючою силою, що змушувала східнослов'янські та інші сусідні з ними племена утворювати між собою тривалі військові союзи та військово-адміністративні об'єднання»¹⁴³. Динаміка спроб, вдалих і невдалих, окремих груп південно-східних слов'ян об'єднатися у військово-політичні союзи з'являється на початку I ст. і репрезентує

¹⁴¹ Йордан. О происхождении и деяниях готы / Йордан ; вступ., перевод, комментарии Е. И. Скронской. – М., 1960. – С. 220.

¹⁴² Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – С. 52.

¹⁴³ Давня Русь: загальна характеристика. – Ч. 1. Київська Русь. – С. 89–90.

певну тенденцію. Історія засвідчує, що перша спроба створити державне об'єднання з організованим військом та активною участю народу в політичному житті, зокрема у народовладному віче, належить антам¹⁴⁴. Заслуговує на увагу висновок Ю. Павленка про те, що «три придніпровські “племена” ранньозарубинецької доби... більш влучно було б називати територіальними (земельними) громадами самоорганізації об'єднаних кланово-фамільним принципом людей»¹⁴⁵. Саме тут започатковується віче. «Характерними рисами цієї громади, – пише Ю. Павленко, – є самоврядування, вищим органом якого... виступають народні збори»¹⁴⁶.

Про цей феномен, зокрема, говорив і Прокопій Кесарійський. Він писав, що слов'янами-антами «не правив один муж, але здавна живуть вони громадським правлінням, і всі справи, добрі чи лихі, вирішують спільно»¹⁴⁷. До того ж слід зважати на такий історичний чинник тогочасного політичного життя подніпровських слов'ян, як велика кількість міст і розширена торгівля з монетарною економікою. Г. Вернадський, досліджуючи історію становлення держави, права і продуктивних сил Київської Русі, дійшов висновку, що «...в Київській Русі, як і у Візантії, монетарна економіка переважала над натуральним господарством»¹⁴⁸. Отже, історичний процес формування політичних інститутів влади і владних відносин подніпровських слов'ян у переддержавний киеворуський період не можна досягнути за допомогою одномірного підходу до дослідження за схемою: спочатку виникають племінні союзи, потім – феодална держава.

У теоретичному плані нас цікавлять насамперед міркування дослідників Київської Русі, які не збігаються з формалізованим

¹⁴⁴ Див.: Третьяков П. Анты и Русь / П. Третьяков // Советская этнография. – 1947. – IV. – С. 72–78.

¹⁴⁵ Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – С. 220.

¹⁴⁶ Павленко Ю. В. Раннеклассовое общество: генезис и пути развития / Ю. В. Павленко. – К., 1989. – С. 177.

¹⁴⁷ Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. : Т. 1. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – С. 77.

¹⁴⁸ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – М. : Аграф, 1999. – С. 16.

баченням сутності державного устрою. За існуючою юридичною думкою, держава Київська Русь формувалася внаслідок трансформації і реконструкції племінної самоорганізації. У найзагальнішому плані це суто марксистське бачення, в якому виявляється формаційний підхід.

У сучасній ситуації виникла об'єктивна необхідність нового концептуального підходу до вивчення феномена народовладдя давніх русів у формі віче. Це дослідження зумовлює переосмислення тих історичних фактів, подій, інформації про реальний стан політичних процесів, які завершилися формуванням народовладного устрою Київської Русі. Деякі аспекти немарксистського тлумачення історичних фактів, які свідчать про устрій переддержавних політичних об'єднань давніх русів, уже висвітлено в наукових дослідженнях. Так, Г. Вернадський акцентував увагу на тому, що «Київська Русь була країною вільних політичних інститутів і вільної гри соціальних й економічних сил»¹⁴⁹. Ідеться про політичне й економічне самовизначення соціальних верств у Київській Русі та територіальних громад. Ця виразна картина реального історичного самовизначення соціальних верств у координатах політичного й економічного життя підтверджує дію сформованої в додержавний період народовладної політичної традиції.

Звичайно, державність антів пройшла складний шлях розвитку. На початковій стадії влада за своєю сутністю була соціокультурним феноменом, який поступово трансформувався у політичний. На основі політичної самоорганізації формуються перші державні інститути влади. Тому завдання цього дослідження полягає у глибинному аналізі влади від соціальної до державної самоорганізації у часі і просторовому полі всіх форм її прояву. Московські та й частина вітчизняних дослідників історії держави і права руських земель звикли до примату марксистсько-ленінського визначення влади, а це перше, від чого варто було б відмовитися. Східнослов'янський державотворчий досвід – насправді лише один з історичних варіантів, що конкурував у своїй трансформації до державного устрою з існуючими

¹⁴⁹ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – М. : Аграф, 1999. – С. 16.

на той час переважно монархічними державами. Так, Хазарія вибудувала етнічно єврейську державу, в якій «члени іудейської громади були панівним класом», «хорезмійські найманці – привілейованою верствою», «хазари становили найбільш пригноблену меншину»¹⁵⁰. «Візантія, – пише Л. Гумільов, – до середини IX століття була загальноновизнаним центром християнської культури. Візантію оточували три суперімперії: мусульманська, романо-германська і кочова євразійська...»¹⁵¹. Отже, сусідні країни слов'ян Подніпров'я – Подністров'я завдяки наявній у них системі державницької культури зберігали свою цілісність. Антський чи полянський племінний союз, що містив «у собі росомонів, виник як східнослов'янський етнос внаслідок пасіонарного поштовху II ст. ... нащадки антів IV ст., що перемогли спільно з росомонами і гуннами готів на початку IX ст., мають суверенну державу з центром у Києві»¹⁵².

Пошук східнослов'янськими етнічними групами нових форм інтеграції, нового способу самозахисту і самозбереження сприяв утворенню державницьких структур, однак не за взірцем своїх сусідів. Етногенез східних слов'ян від антів до формування полянського союзу пройшов через проміжні етапи, що відзначалися внутрішніми суперечностями, розривами військових союзів і переорієнтаціями. Кордони, що змінювалися внаслідок об'єднання східних слов'янських груп та їх роз'єднання, аналізувались істориками в контексті тогочасних етнополітичних подій. Суперництво в геополітичному просторі вели головним чином «Візантія і римські війська разом із своїми друзями... русам було надано свободу вибору»¹⁵³.

Внутрішня цивілізаційна зрілість східної етнічної групи слов'ян уже в VII–VIII ст. проявилася різким збільшенням міст з їх ремісничим і купецьким населенням, яке вже зміцнило внутрішню і зовнішню торгівлю. Тепер потрібно було інтегруватися в геополітичний

¹⁵⁰ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – С. 150.

¹⁵¹ Там само. – С. 177.

¹⁵² Там само. – С. 159.

¹⁵³ Там само. – С. 177–178.

простір, щоб зміцнити свою економіку в глибинному значенні. Ми маємо добре усвідомити, що нова військово-політична самоорганізація слов'ян Подніпров'я не виникає на порожньому місці, а спирається на попередню політичну культуру народовладдя. Тому нові форми суспільно-політичної самоорганізації тісно пов'язані з міжнародною торгівлею та військово-охоронною службою найдавніших купецьких корпорацій, адже найближча сусідня «іудео-Хазарська купецька держава» мала союзником Багдадський Халіфат¹⁵⁴. Отже, Візантія і Хазарія спільно істотно впливали на формування у слов'янському етнічному середовищі купецьких об'єднань з їхньою військовою охороною.

Усе це зумовило появу князівського варязького військового формування на теренах руських земель та проведення спільно з представниками купецького міського прошарку слов'ян організованого військового походу до Константинополя. Треба зауважити, що для нової доби військові формування були необхідними для захисту власної території, для охорони купецьких шляхів і складів та для підкорення сусіднього населення з метою отримання данини. Цей онтологічний статок слов'ян Середнього і Верхнього Подніпров'я в історіографії пов'язується з перенесенням торговельного шляху з Волзького водного басейну на Дніпровський, активізацією Муравського та Чорного торгових шляхів. У цьому розумінні міста Дніпровського водного шляху з «варяг до Візантії», стаючи не лише адміністративним центром волостей, але й центром міжнародної торгівлі, розбудовувалися за рахунок прибутків як від «гостей», тобто іноземних купців, які сплачували мито, так і від доходів слов'ян-купців. У цьому розумінні монетарно-економічні інтереси і потреби розвивалися навколо інтервенції варягами-купцями і варягами-воїнами торговельного промислу. Вони й утворили первинну структуру сукупного державницького договору, який реалізувався у слов'янському

¹⁵⁴ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – С. 197.

світі під визначальним впливом народоправства, що стане насамперед здобутком територіально-громадської політичної самоорганізації. Під впливом варязького досвіду і сусідніх держав слов'яни сформували класичну, за еллінським взірцем, демократію. У межах територіальної громади вільні сімейні дворогосподарства мали наявні і чинні два протилежні суб'єктивні начала: вольове, що живить власну людську гідність та вартість, і подієве – у конституюванні інституту віче. Найбільш активні члени громади поступово стають її провідною силою. Владна воля територіальної громади Подніпров'я, одного разу набута, не могла бути втрачена через те, що більшість мала сильну вольову інтенцію до збереження своєї незалежності. Активно-вольова і пасивно-вольова частини територіальної громади утворили владний інститут – віче.

Нове спрямування рефлексії, що мало своїм завданням узаконити князя з дружиною, довело необхідність самоусвідомлення їхньої власної життєдіяльності. Позаяк воля територіальної громади і воля князя з дружиною співвідносяться між собою як конкуруючі і водночас такі, що взаємно передбачають одна одну у самому буттєвому просторі, що розгортався в геополітичному вимірі, то їх дієвість створює підстави для їхньої трансформації в інститути державної влади. Запровадження до буттєвої структури князівсько-дружинного елемента поставило перед територіальною громадою завдання провести ґрунтовні зміни звичаєвого права, пристосувати його до нових політичних умов. Піднесення ролі князя спонукало громаду слов'ян визнати цей інститут влади з огляду на ту обставину, що місцеві збройні формування були прикуті до своїх територій. Для захисту спільної території і торговельних шляхів найбільшою мірою були підготовлені варязькі охоронні дружини, які згодом вросли й адаптувалися до існуючого державного простору руських земель і визнали інститут віче.

Своєрідність погляду дослідника на процеси розвитку давньо-слов'янського етносу, його політичної інтеграції і творення власної держави багато в чому визначається тим, яку методологію він обрав.

Хоча Ю. Павленко дотримується марксистської концепції державо-творення, все ж таки його цікавить перебіг життєвого процесу в плані становлення територіально-громадського політичного устрою давніх русів та їх органів самоврядування.

Осмислюючи процеси єдності внутрішніх і зовнішніх чинників політичної самоорганізації слов'ян, О. Горський на підставі аналізу розвитку давньослов'янського етносу в переддержавний киеворуський період дійшов висновку, що «формування слов'янської державності відбувалося на базі... постплеменної територіально-політичної структури, а не безпосередньо із племенної, як зазвичай розуміють в історіографії»¹⁵⁵. П. Третьяков указує, що «відомі з літопису деякі “племена” були соціальними організаціями, які стали на шлях перетворення з організації родового на організацію феодального характеру»¹⁵⁶. Автор тлумачить цей процес у дусі марксистської парадигми. Проте, як ми вже з'ясували, розпад племенної організації давніх слов'ян супроводжувався утворенням територіально-громадського устрою та власним самоврядуванням.

Зауважимо, що соціально-політична спорідненість певної групи сільських і міських громад слов'ян у землі-поліси – це саме те, що становить підвалини народовладдя. До речі, в історії ця творча територіально-громадська активність давніх слов'ян поглиблено розглядалася М. Грушевським, який довів, що упродовж багатьох століть основою соціально-економічного життя давніх слов'ян була сільська і міська громада, де й виробилося вперше небажання централізованого політичного об'єднання¹⁵⁷. Децентралізації влади сприяло декілька факторів, серед яких важливе місце посідає природне середовище, зокрема сприятливий клімат і чорнозем. В. Докучаєв у праці «Російський чорнозем» пише: «Український чорнозем – це наслідок

¹⁵⁵ Горский А. А. О летописных племенах и древнерусских землях / А. А. Горский // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 17.

¹⁵⁶ Третьяков П. Н. Расселение древнерусских племен по археологическим данным / П. Н. Третьяков // Советская археология. – М., 1957. – Т. IV. – С. 33–51.

¹⁵⁷ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – С. Пб. : Общественная Польза, 1906. – С. 33–34.

надзвичайно вдалого і дуже складного комплексу цілого ряду фізичних умов. Ніде не може виникнути така родючість ґрунту, який становить корінне, ні з чим не зрівняне багатство»¹⁵⁸. Ця характеристика української етноплатенти переконливо ілюструє, що землеробська культура давніх слов'ян Подніпров'я мала дві складові: землю з її родючим ґрунтом та закріпленій тисячоліттями осілий спосіб життєдіяльності. Свого часу Л. Ребет писав, що «земля бо має тенденцію виступати як окреслена одиниця. Вона, творячи спільну базу життя, дає основи для політичної, господарської і національної єдності»¹⁵⁹.

Поєднання сприятливого клімату, родючого ґрунту і закріпленої сільськогосподарської культури сприяло виокремленню сімейного дворогосподарства як самодостатньої соціальної одиниці сільської громади. Сім'я в межах територіальної громади набуває самостійного значення. Вона творить арену власного життєздійснення і вбачає разом з іншими сусідськими сім'ями й тими, що перебувають у родинних зв'язках, вільне від зверхності влади життя.

Оскільки індивідуальні соціально-економічні суб'єкти сільської громади у взаємодії мають цілісну територіально-громадську структуру, в якій творчу одиницю становить сім'я та її власність, то здійснюється інституалізація соціального й політичного життя на основі взаємоузгодженості і взаєморозуміння. Ця соціалізована і політизована сім'я розвиває в собі всі необхідні для громадського співжиття конструкти: знання, навички, цінності тощо.

Традиційним у юридичній думці щодо державності Київської Русі є уявлення про суспільство, яке трансформувалося з племінної організації, і про племінну правлячу верхівку як носія політичних конструктів державотворення. Оскільки предметом дослідження є саме територіально-громадський устрій давніх слов'ян у переддержавний киеворуський період, то слід сфокусуватися на історично об'єктивній характеристиці їхнього самоврядування.

¹⁵⁸ Докучаєв В. В. Російський чорнозем / В. В. Докучаєв. – К. ; Х., 1942. – С. 416.

¹⁵⁹ Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет. – Мюнхен, 1955. – С. 88.

Момент роздвоєння племінної самоорганізації та започаткування територіально-громадської засвідчує відомий дослідник Київської Русі Б. Греков. Він, зокрема, писав, що «територіальний поділ, що йде на зміну племінному, і майнова нерівність замість рівності – це вже передумова державного ладу», що селянські громади від колективного господарства пізніше перейшли до сусідської форми співжиття¹⁶⁰. К. Аксаков також вважав політичний устрій у стародавній Русі не родовим, а громадським соціальним устроєм¹⁶¹. Перехід від родоплемінної самоорганізації до територіально-громадської засвідчує передусім інституалізацію сім'ї і приватної власності. М. Грушевський пише, що «першопочаткова спільність майна відступала все більш і більш перед майном індивідуальним, розподіленим... Селом урядує вже не старійшина, а сходка старійшин. Це вже не рід, а громада»¹⁶². Відповідно проблему зв'язку сім'ї і громади можна розглядати у політичному й економічному контекстах.

Таке роздвоєння неодмінно мало позначитись на економічних і політичних зв'язках сільських та міських громад. Вивчення процесів політичної самоорганізації давніх слов'ян із VI по VIII ст. дає підстави стверджувати, що територіально-громадський устрій з народовладною традицією, започаткованою сільською громадою, набирає сили у містах. Логіка цих змін актуалізує державницьке начало у територіально-громадському просторі сільської і міської громади. Контекст політичних та економічних перетворень дозволяє простежити поступові зміни у формуванні владних інституцій. Історичні факти засвідчують, що «місто могло появитися тільки при наявності приватної власності... Родоплемінний лад не знає міст у точному розумінні терміна. Поява міст означає зруйнування родоплемінного ладу»¹⁶³.

¹⁶⁰ Греков Б. Д. Київська Русь / Б. Д. Греков. – Л. : Госполитиздат, 1953. – С. 76.

¹⁶¹ Аксаков К. С. Полное собрание сочинений / К. С. Аксаков. – М., 1889. – Т. 1. – С. 65–67.

¹⁶² Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – С. Пб. : Общественная Польза, 1906. – С. 30–31.

¹⁶³ Греков Б. Д. Київська Русь / Б. Д. Греков. – Л. : Госполитиздат, 1953. – С. 94.

З огляду на сказане додамо, що в VI–VII ст. слов'янська спільнота, яка проживала в межах сучасної України, розвинула свої продуктивні сили і створила численні міста. І. Крип'якевич пише: «У лісовій смузі України, на Київщині, Чернігівщині, Волині і Галичі, дотепер залишилася величезна кількість городищ. В Київщині нараховано їх 450, на Волині – 350, в Галичині – до сотні тощо. Все те остатки колишніх слов'янських городів... Гóроди стали осідком чисьельної влади»¹⁶⁴.

Політичні відносини всередині таких більших чи менших громад і між ними, при всіх модифікаціях, характеризуються високим розвитком міського життя, переважанням територіальних принципів¹⁶⁵. Раніше було з'ясовано, що творчим доробком сільської територіальної громади була демократична влада, тобто народовладдя. О. Прицак наголошує, що громади витворили власне самоврядування, але вони не відчували потреби у формуванні держави, яка є одним з найважливіших утворень розвинутої урбаністичної цивілізації у народів¹⁶⁶.

Узагальнене бачення політичного устрою давніх слов'ян у межах VIII ст. набуває наступного змісту. По-перше, розвиток продуктивних сил вільних сімейних дворогосподарств територіальних громад концентрується значною мірою в містах, які мали у своїй економічній і політичній орбіті сільські громади. Це можна підтвердити такими фактами. До IX–X ст. літописи згадують 24 руські міста, в XI ст. – вже 88 міст, з XII ст. літописи називають 119 міст, а в XIII ст. до Батієвого нашестя згадується ще 32 нових міста¹⁶⁷. Ця тенденція зумовлює інтенсифікацію торгівлі як всередині руських земель, так і з зовнішнім світом. «Тут перед нами, – наголошує Г. Вернадський, –

¹⁶⁴ Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.

¹⁶⁵ Див.: Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – С. Пб. : Общественная Польза, 1906. – 544 с.

¹⁶⁶ Див.: Прицак О. Походження Русі / О. Прицак. – К. : Обереги, 1997. – С. 471–475.

¹⁶⁷ Лихачев Д. Л. Киев – мать городов русских / Д. Л. Лихачев // Філософська думка. – 1983. – № 2. – С. 19.

залежність міщан від доставки сільськогосподарської продукції селянами і потреба селян у знаряддях праці та інших товарах, вироблених міськими ремісниками»¹⁶⁸.

Ключовим елементом територіально-громадського устрою стало місто, яке прагнуло зберегти самодостатність у єдності із сільськими громадами, які вбачали у міській спільноті організм міжгромадської взаємодії. Сільська громада за політичної гегемонії міста прагне бути економічно самодостатньою, а у військово-політичному просторі відчуває себе захищеною. У межах земель-полісів виникає військово-охоронна служба, яка мала ієрархізовану структуру – десятку, сотню, тисячу – на чолі з воєводами (десяцьким, соцьким, тисяцьким). Подальший розвиток політичної інтеграції сільських і міських громад відбувається під зверхністю провідного міста, яке стає центром землі-полісу. «Самототожність кожної землі, – акцентує увагу Г. Вернадський, – за винятком древлян, не була втрачена і після приєднання до складу київської держави»¹⁶⁹.

Давньоруські землі-поліси стали абсолютними господарями своїх територій та єдиним суб'єктом формування влади у формі віче. А. Горбик пише: «Влада – це істотний елемент всякої організації соціального життя, життя в колективі»¹⁷⁰. Система соціальних відносин між ремісниками, торгівцями та виробниками сільськогосподарської продукції безпосередньо формує ранньодержавне утворення – землі-поліс – з певною назвою, з якою ідентифікують себе всі мешканці землі. Ця система має військово-охоронну службу, призначених на віче розпорядників різними сферами життя та звичаєво-правові норми для незалежного існування.

Головна відмінність влади давньоруських земель-полісів полягає в тому, що вона не відчужується від територіальних громад, має публічний характер і місце публічного вияву владної волі. М. Воло-

¹⁶⁸ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 128–129.

¹⁶⁹ Там само. – С. 193.

¹⁷⁰ Горбик А. Типологія територіальної громади в Україні XIV–XVIII ст. / А. Горбик // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 74.

димирський-Буданов вважає, що «віче як орган державної влади – це зібрання повноправних громадян старшого міста землі»¹⁷¹. У цьому контексті державний устрій, за визначенням М. Володимирського-Буданова, є «союзом волостей і приміських поселень під владою старшого міста»¹⁷².

Важливо зазначити, що на першій стадії формування держави давньоруських земель головним місцем, де народ реалізував свою владну волю, була ринкова площа міста. «Соціальну важливість внутрішньої торгівлі, – пише Г. Вернадський, – найкраще можна оцінити, досліджуючи роль ринкової площі в житті міста і навколишніх його сільських районів. У Київській Русі вона була пов'язана з політичним життям та управлінням. Власне, на ринковій площі робилися всі офіційні заяви. На місцевих ринках народ збирався на віче»¹⁷³.

Принцип територіально-громадського устрою давньоруських земель було покладено в основу політичної самоорганізації, яка трансформувалася в адміністративну структуру. В її складі слід виділяти «мир» – об'єднання певної групи сільських і градських громад навколо одного міста, або «волость». А. Горбик, досліджуючи еволюцію територіальних громад, дійшов висновку, що волосна громада структурно складалася з більш-менш згуртованих дворищ та малодворних селець і селищ. Вона мала чітко визначену територію, яка складалася не лише з ділянок, відособлених певними дворогосподарствами, орних земель та угідь, але й охоплювала оброблені землі спільного користування, незаймані цілинні ділянки¹⁷⁴.

На стадії продукування давньоруської землі-полісу система територіальних громад уже була впорядкованою. Первинною соціальною спільнотою була сільська громада, яка у звичайному праві має

¹⁷¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 74.

¹⁷² Там само. – С. 40.

¹⁷³ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 129–130.

¹⁷⁴ Горбик А. Типология территориальной громады в Украине XIV–XVIII ст. / А. Горбик // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 77.

назву «верв». В. Лешков вважає, що верв – це сільська громада з власним управлінням. Водночас це поняття слугує для звичаєво-правового означення погосту, тобто приміського поселення¹⁷⁵. Б. Греков також вважає, що «верв – це певна територія»¹⁷⁶. Г. Вернадський, посилаючись на статті «Руської правди», доводить, що для визначення сільського територіального поселення вживався термін «верв». Пізніше в «Руській правді» з'явився термін «мир» для позначення міста та політично підпорядкованих йому сільських громад¹⁷⁷. Основну структуру сільської громади становила низка рівноправних сусідських поселень. Найбільш поширеною одиницею сільської громади був «дим» («дом», «подим'я», «дворогосподарство»)¹⁷⁸.

Ф. Леонтович на підставі історичних фактів довів, що не князі були політичними організаторами державного життя південної і південно-східної групи слов'ян. Територіальна самоорганізація була вкорінена до появи князів¹⁷⁹. М. Володимирський-Буданов доводить, що система територіального (земельного) управління є значно давнішою, ніж князівська: «Князі-варяги застали всюди готовий державний устрій»¹⁸⁰.

Ранньодержавні слов'янські утворення, подібно до Дулібського союзу, мали свої власні військово-охоронні формування, які територіальна громада забезпечувала всіма необхідними ресурсами. Б. Рибаків пише, що «спільнослов'янський процес накопичення господарських і соціальних передумов державності VIII–IX ст. окреслений достатньо зрозуміло: південними лісостеповими областями... вони

¹⁷⁵ Лешков В. Русский народ и государство / В. Лешков. – М., 1958. – С. 99.

¹⁷⁶ Греков Б. Д. Київська Русь / Б. Д. Греков. – К. : Радянська школа, 1951. – С. 85.

¹⁷⁷ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 147.

¹⁷⁸ Горбик А. Типологія територіальної громади в Україні XIV–XVIII ст. / А. Горбик // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 83.

¹⁷⁹ Леонтович Ф. И. Задружно-общинный характер быта древней Руси / Леонтович Ф. И. // Журнал Министерства Народного Образования. – 1874. – № 6, 7. – С. 138–140.

¹⁸⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1907. – С. 43.

вже стали відомі в зовнішньому світі»¹⁸¹. Ціла держава (земля-поліс) мала тисячне військо, а старші міста і провінції поділялися на сотні і десятки. Походження посади тисяцького – доісторичне¹⁸².

Поступово в територіальних громадах давніх слов'ян коло можливостей для розвитку продуктивних сил і самоорганізації розширюється, легітимізується виборна гілка влади. Підкреслюючи означені процеси, М. Володимирський-Буданов у роботі «Киевская Русь» стверджував: «Місцеві громади, як міські, так і сільські, під спостереженням посадника вели свої власні справи через вибраних осіб»¹⁸³. Логічним продовженням народовладдя, яке закріпилося в межах давньоруських земель-полісів, було віче, яке поєднувало в собі верховну виконавчу, законодавчу і судову владу¹⁸⁴. Віче збиралося декілька разів на рік, на його розгляд виносилися питання виплати податків, долі спільних волосних коштів, розмежування земель, ведення сільськогосподарських робіт, черговість відбування сторожової служби. У присутності представників місцевої державної адміністрації проводили розслідування кримінальних справ і чинили суд¹⁸⁵.

Викликає цікавість процесуальний підхід до з'ясування назви владних органів політичної самоорганізації давніх слов'ян. Оскільки переважна більшість назв предметного світу слов'ян має дотичний характер як до діяльності, так і до психології, то слід з'ясувати термін «віче». У цьому контексті Р. Мей пише: «Якщо я віч-на-віч зустрівся зі своєю інтенціональністю, я можу сподіватися на прийняття рішення і у зовнішньому світі»¹⁸⁶. У публічному прояві владної волі її самотійність структурується, зазвичай, тоді, коли особа веде дискурс віч-на-віч. Досягнення порозуміння між суб'єктами публічного дис-

¹⁸¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1948. – С. 99.

¹⁸² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1907. – С. 98.

¹⁸³ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 268.

¹⁸⁴ Там само. – С. 217.

¹⁸⁵ Горбик А. Типологія територіальної громади в Україні XIV–XVIII ст. / А. Горбик // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 78.

¹⁸⁶ Мей Р. Любов і воля / Р. Мей. – М. ; К., 1997. – С. 283.

курсу може відбутися лише завдяки виходу їх свідомої волі на «споріднену» площину, яка є цінністю для всіх. Саме на віче перетинаються і визначаються спільні питання та їхні взаємоузгоджені рішення. Тут владна воля не відокремлюється від суб'єктів, які є її носіями у двох площинах, – як суб'єкти ухвалення рішення і як суб'єкти їхнього виконання. Йдеться про ототожнення суб'єктами своєї ціннісної системи з системою спільних для громади потреб та інтересів.

На тому рівні розвитку способу життєдіяльності представники земельно-полісної структури територіально-громадських одиниць усвідомлювали потребу спільного захисту свого майна, землі і свого життя. Тому вони створили військово-охоронну службу й утримували її за свій кошт. Саме в цьому військово-політичному спільному просторі розгортається ранньодержавницька активність давніх слов'ян. Завдяки ускладненню економічних і військово-політичних зв'язків між територіальними громадами земель-полісів формуються й ідентифікації їхньої самоназви. Загалом діалектика автономності дворогошподарств у громаді, останньої у структурі землі-полісу, та підпорядкованість їхньої діяльності спільним інтересам і потребам була не сліпим відтворенням владної волі, а наслідком спільного досвіду.

Давні слов'яни не знали і, відповідно, не усвідомлювали феномен влади. В. Коцюбинський пише, що «лексика українця XII–XIV ст. ще не мала слова «влада»¹⁸⁷. Як про це вже йшлося, з формуванням сім'ї і приватної власності відносини між людьми були взаємоузгодженими і вирішувалися шляхом домовленостей. У XIV ст. у лексиконі з'являється термін «влада», який походить від церковнослов'янського й означає підпорядкувати своїй волі чийось іншу¹⁸⁸. Отже, в межах Київської Русі до XIV ст. «зв'язок між владою і власністю ще не усвідомлювався»¹⁸⁹. Це означає, що князь не мав у своїй власності ні селян, ні міщан. Він брав на службу до себе, але не

¹⁸⁷ Коцюбинський В. Й. Привласнення: соціальні аспекти / В. Й. Коцюбинський. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – С. 24.

¹⁸⁸ Див.: Словник староукраїнської мови. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 1. – С. 181.

¹⁸⁹ Коцюбинський В. Й. Привласнення: соціальні аспекти / В. Й. Коцюбинський. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – С. 24.

мав права власності стосовно людей чи земель з їхніми мешканцями. Більш того, князь перебував на службі у громади, а тому суспільна свідомість не виокремила владної волі князя як суб'єкта державного устрою. Річ у тім, що влада територіальної громади була продуктом самореалізації їхньої волі та власних творчих сил усіх учасників віче.

Під час вивчення процесів становлення народовладдя давніх слов'ян виникає низка питань, пов'язаних із владою і власністю. В. Коцюбинський пише, що «здійснений семантичний аналіз слів “привласнення”, “власність”, “власний”, “власть” показує, що починаючи з XII ст. у свідомості українця відбувається поступовий процес диференціації поняття “привласнення”... котре охоплює розширення “власного”, тобто становлення власності із “власного”, а не зі свого»¹⁹⁰.

В історії і теорії держави і права відомо чимало спроб розглядати взаємозв'язок влади і власності саме в історичному контексті. Тому важливо навести факти, які засвідчують формування привласнюючої діяльності та її зв'язок із владою. Семантика термінів «привласнення» і «власть» означала у давньоруській мові утвердження світу «мого», «власного» і ніякого іншого¹⁹¹. Характерно, що починаючи з XII ст. у Києворуській державі фіксується формування «власності» і «влади», які вже регламентуються в «Руській правді», внаслідок чого виникають владні відносини, ґрунтовані на формах власності. Відгуком домінування «влади» у регулюванні відносин «власності» стало вироблення етнічного нормативно фіксованого письмового документа «Руська правда».

На стадії формування державних відносин система вироблених територіально-громадських норм саморегуляції втілюється у легітимному правовому документі. Якщо в умовах феодального устрою правові акти формуються у площині боротьби за владу різних соціальних сил «по вертикалі», то в давньоруській державницькій культурі цей

¹⁹⁰ Коцюбинський В. Й. Привласнення: соціальні аспекти / В. Й. Коцюбинський. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – С. 25.

¹⁹¹ Там само.

процес регламентації і легітимації власності і владних відносин спрямовується більшою мірою «по горизонталі».

Отже, правові норми та політичні інститути влади Київської Русі традиційно є спадковими. Кожен із політичних інститутів Київської Русі не ставав державним у сучасному розумінні, бо не мав юридичної чинності, яка б спиралася на волю законодавця. Князівська дружина, як і її зверхник, не були визнані юридично. І князь, і купці мали свої печатки. Князь із дружиною визнавалися інститутом держави на підставі рішення віче, тобто на засадах звичаєвого публічного права. Водночас державницька функція князя виокремлювала віче для захисту земель руських, за ці послуги селяни і міщани сплачували данину. Це означає, що князь у Київській Русі не був феодалом, оскільки не мав васального права на підлеглисть населення. Право належало кожній політичній силі відповідно до угоди з віче, яке й надавало певні привілеї князю та його намісникам. Цей розвиток звичаєвого публічного права та політичних інститутів із часом трансформувався в законодавче регулювання політичних відносин.

2.2. Давньоруські міста як соціально-політичний чинник у формуванні народовладдя руських земель

Сучасна доба українського державотворення потребує об'єктивного осмислення сутності Києворуської держави. За всієї складності проблеми слід виділити найголовніше питання – роль давньоруських міст у формуванні народовладної культурної традиції, її укорінення в структурі держави Київська Русь. Отже, об'єктом дослідження цього параграфа є давньоруські міста, предметом – їхня народовладна складова та нова констатація вже в межах держави Київська Русь.

Найперше слід звернути увагу на те, що й досі автори підручників з історії держави і права України не розмежовують поняття «громада» й «община», «племінні об'єднання» та «територіальні об'єднання», бездоказово іменують територіально-політичні об'єд-

нання полян, деревлян, дулібів і волинян племінними об'єднаннями. Радянські юридична наука й історія «недобачали» історичних фактів, подій і свідчень тієї доби. «За доби Зарубинецької культури архаїчні форми кланово-станового панування влади-власності та рестрибуції в основному відійшли в небуття. На їхніх руїнах, – наголошує Ю. Павленко, – склалося суспільство з пов'язаних між собою різноманітними економічними, сімейними, господарськими, культовими тощо зв'язками автономних дворогосподарств – та форма суспільного життя, яку помилково називають “родовим ладом”»¹⁹².

Не зайвим буде ще раз наголосити, що значна частина дослідників історії державного устрою і права Київської Русі вибудувала закономірну систему політичних, економічних і, головне, соціокультурних відносин, у яких немає місця для племен, племінної владної верстви, що перетворює князів на феодалів і закріпачує селян на землях, привласнених князями та боярами.

Одним із перших в українській історії, хто на підставі наукових концепцій та аналізу реальних подій і фактів того часу довів, що Київська Русь не була феодальною державою, що її державний устрій був сформований за зразком еллінської демократії, але без класичного рабства, був І. Лисяк-Рудницький. «Середньовічна Русь, – пише він, – не мала феодальної структури»¹⁹³. Принагідно зауважимо, що цю тезу поділяє й Г. Вернадський, який писав: «У Київській Русі не було розвинутого феодалізму, ... та й не могло бути, оскільки Русь у ті часи належала до іншої соціоекономічної формації, яка являла собою торговий капіталізм...»¹⁹⁴. Тож, неприйняття Г. Вернадським концепції феодального державного устрою на Русі є не випадковим: становлення і розвиток продуктивних сил у межах території сучасної України протягом VI–VIII століть відбувалися через монетаризацію

¹⁹² Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – С. 333.

¹⁹³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 229.

¹⁹⁴ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 229.

товарного обміну. Тому перед давніми русами постала проблема нарощення товарного виробництва в містах і сільських громадах, що, у свою чергу, сприяло посиленню традиційної демократії, народоправства, активному росту кількості і розмірів порівняно з європейськими країнами міст. Так, у своїй праці «Древнерусские города» академік М. Тихомиров наголошує, що вже у IX ст. у бужан було 230, у волинян – 70, в уличів – 328, а в тиверців – 149 міст¹⁹⁵. Зростання самих міст, ремісничого і торгового населення у них зумовлювало і захист селян, які виробляли продукти харчування і сировину для окремих ремісничих рядів.

Оскільки в основі утворення земель-полісів лежить поділ праці, то в процесі вивчення механізму формування влади і владних відносин у їхніх межах слід звернутися до концепції цивілізаційного розвитку та з'ясувати процес формування розподілу важелів впливу міської громади на сільську. М. Чернишевський у своїй праці «Нариси політичної економії» вважав, що суспільний прогрес спостерігається переважно в тих країнах, де сформувалися три основні види виробництв: сільськогосподарське, промислове і торгівля¹⁹⁶. Проведений аналіз історичних матеріалів підтвердив, що в переддержавну киеворуську добу в господарстві південно-східної групи слов'ян уже були розвинуті ремісництво, сільське господарство і торгівля.

Серед визнаних історичних праць дослідників давньоруських міст особливо слід виділити роботи М. Грушевського. Він дотримувався поліфакторної тенденції історичного процесу, сутність якої полягає в тому, що не існує якоїсь однієї домінанти у державотворчому процесі Київської Русі. Серед головних факторів М. Грушевський виділяє біологічні, економічні і соціокультурні, які в комплексі формують дух нації. Водночас, на його думку, слід особливо звернути увагу на роль міст, городищ і пригородів, котрі виконували важливу державотворчу функцію. Це спостерігалось в тому, пише

¹⁹⁵ Тихомиров М. М. Древнерусские города / М. М. Тихомиров. – М., 1956. – С. 9–10.

¹⁹⁶ Чернышевский М. Г. Очерки политической экономии : сочинения. – Т. 4 / М. Г. Чернышевский. – С. Пб., 1891. – С. 205.

М. Грушевський, що «сильний розвиток городищенських центрів приводить до розпаду племінної території на декілька... земель. Так, Сіверська ділиться на землі Чернігівську і Переяславську, на землі дулібів pojawiaються землі Володимирська, Червенська, Бельська та ін.»¹⁹⁷. Далі він стверджує, що міські народовладні рішення були для сільської громади імперативом. Владні відносини в межах окремих міських і сільських громад на перших стадіях люди здійснювали не безпосередньо, а через свого представника на віче.

Зовнішня суперечність спільнот давньоруських окремих земель-полісів проявлялася в тому, що кожна територіальна громада протистоїть іншій як така, що її виключає. Єдиною формою, що визначала етнічну спільність, були мова і культура. Мова, міфологічна культура та вірування сприяли домовленості у питаннях спільного захисту землі.

Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що «економічною базою феодалізму була слабо розвинута сільськогосподарська культура... зростання ранніх феодальних інститутів означало встановлення «натурального» або «закритого» господарства»¹⁹⁸.

У попередньому розділі ми вже вказували, що упродовж VI–IX століть осередком сільськогосподарського виробництва була сім'я, яка у своїй власності мала знаряддя праці, пасовища тощо. Сім'я як найбільш досвідчений суб'єкт сільськогосподарського виробництва постійно збільшувала обсяг товарного виробництва, вдосконалювала технологію вирощування с/г культур.

Один із відомих сучасних дослідників історії східних слов'ян В. Ідзьо довів, що забезпечення технікою сільськогосподарського виробництва сприяло швидкому накопиченню товарної продукції, яка прямувала на ринок. Унаслідок сусідства ремісників із виробниками сільськогосподарської продукції у слов'ян уже у IV–V ст. зароджуються ринкові відносини, а товарообмін характеризується формулою

¹⁹⁷ Грушевський М. С. Очерки истории украинского народа / М. С. Грушевский. – С. Пб. : Общественная польза, 1906. – С. 32.

¹⁹⁸ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 15.

«товар-гроші-товар»¹⁹⁹. Отже, активна урбанізація способу життя давніх русів у період становлення держави і права руських земель логічно завершилася монетаризацією економіки.

З огляду на це процес становлення Києворуської держави доцільно розглядати з позицій цивілізаційного підходу. О. Поляков зазначає, що «історію людства неможливо вкласти в рамки формаційної схеми, вибудованої на переконанні, що способи виробництва послідовно змінюють один одного в певному порядку: від власне жорстких форм експлуатації (рабство) до менш жорстких (кріпацтво, пізніше найм). Насправді такої послідовності не існувало. Більш того, цивілізації, незалежно від епохи чи рівня розвитку, могли застосовувати будь-які з цих способів або всі разом»²⁰⁰.

М. Грушевський характеризував цивілізацію як таку соціокультурну систему, якій притаманні певні наявні технології, господарська спеціалізація виробництва продукції не лише для нагальних потреб виживання, але й предметів, які прикрашають побут, одяг, житло, й, особливо, наявність речей, які кваліфікують розкішне життя. Далі він виділяє соціальну стратифікацію, міста, державу, монументальну архітектуру, скульптуру, живопис та інше²⁰¹. Учений виходив із того, що становлення державності українського народу – це соціальний та культурний процес, який становить ту «провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, усі флуктуації політичного життя через стадії його піднесення і упадку та в'яже в одну цілісну історію»²⁰².

Спробуємо визначити основні тенденції функціонування й розвитку давньоруських спільнот, городищинських і міських поселень від переддержавного їхнього статусу до державного з відповідними

¹⁹⁹ Ідзьо В. С. Передумови суспільного, економічного та політичного становлення Галицької держави (II–X ст. н. е.) / В. С. Ідзьо // Науковий вісник Українського історичного клубу. – М. : Логос, 2000. – Т. 4. – С. 30–51.

²⁰⁰ Поляков А. Н. Образование древнерусской цивилизации / А. Н. Поляков // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 72–87.

²⁰¹ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1991. – Т. 1. – С. 8, 17; Т. 3. – С. 401.

²⁰² Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1991. – Т. 1. – С. 17.

нормами саморегуляції та владних інституцій. Слід зазначити, що процес подолання племінної політичної самоорганізації на території південно-східної групи праслов'ян бере початок у VI–VII ст. Досліджуючи означений період історії слов'ян, Ю. Павленко стверджував, що в період становлення городищинських поселень у V–VI ст. «потреби у спільній обороні споріднених племен лісостепової смуги України об'єктивно обумовили формування сталого союзу навколо певного ядра, верхівка якого... очолювала цей складний соціальний організм»²⁰³. Проблема безпеки землі була на той час для ранніх слов'ян доволі відчутною і вимагала спільних дій для організації охорони, укріплень включно, і підготовки озброєних військово-охоронних формувань. М. Грушевський акцентує увагу на тому, що перед утворенням Київської Русі «в українських землях, зокрема, повинна була бути відчутна потреба в утворенні постійно озброєних сил, більш міцної та інтенсивної державної організації і були наявні матеріальні засоби їх створення»²⁰⁴.

Старше місто у межах руських земель могло втратити свій адміністративний статус, якщо воно відмовлялося захищати інтереси своїх пригородів або не мало для цього відповідних сил²⁰⁵. Важливо відзначити, що старше місто щодо своїх пригородів було наслідком узгодження між старшинами та військовими провідниками. Тобто владні відносини в цій ієрархії старших і молодших міст були взаємоузгоджені і територіальна громада молодих міст завжди могла вийти добровільно з-під старшого стольного міста в разі усвідомлення факту несправедливості рішень віче.

Так, М. Володимирський-Буданов наводить історичний конфлікт, який виник між старим містом Ростов і молодим містом Володимир. Віче Ростова апелювало до традиції: «Одвічно заведене правило: про

²⁰³ Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – С. 126.

²⁰⁴ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – С. Пб. : Общественная польза, 1906. – С. 43.

²⁰⁵ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 49.

що старше місто вирішить, його мають виконувати молодші міста. Володимирці вирішили, що їх правда суперечить тій правді, яку створили Ростов і Суздаль». Зрозумівши, що Ростов і Суздаль вчинили несправедливо щодо волі мешканців Володимира, останні вирішили вийти з-під їх влади і «взялися за правду міцно»²⁰⁶.

Зв'язок між старшими і молодшими містами руських земель у тій життєдіяльності мав двоїстий характер: він водночас мав статус торгово-економічного і військово-політичного центру. Самі потреби, інтереси, інстинкти самозбереження, цінності етнічної культури, громадський уклад, землеетнічна міфологія й обряди примушували слов'ян діяти узгоджено, реагуючи на виклики навколишнього геополітичного середовища. Вилучення з контексту життєдіяльності давньоруських земель торгівлі й спільної військової охорони позбавляє їх будь-якого смислу й цільового розвитку, через це перелічені нами елементи життєдіяльності та поняття слов'янського етносу, такі як міста, сільські громади, товарно-грошові відносини, мир, волость, десяцькі, соцькі, тисяцькі, віче, старійшини чи міські мужі, для проведення змістовного теоретичного аналізу потрібно вивчати у комплексному взаємозв'язку.

Ще до появи варяг у слов'янському середовищі вже сформувалася державна самоорганізація у формі земель-полісів. Вищим інститутом влади було віче, яке обирало воєвод різних рівнів для керівництва дружинами, сформованими й організованими вічем. Склалася така система політичної самоорганізації, яка була в тих історичних умовах ефективною і життєдайною. Територіально-громадська організація з народовладдям фактично лежить в основі києворуського державотворення. Тому варяг-купців, представників іншоетнічного походження М. Володимирський-Буданов вважає другорядним державотворчим елементом.

Прикликання іноземців на територію руських земель відбувалося, за визначенням істориків, з двох сторін: із заходу – варяг, зі сходу –

²⁰⁶ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 5.

тюрків. Обидва елементи, доводить М. Володимирський-Буданов, появились як гості (купці), а «варязький елемент асимілювався вже в XI ст.»²⁰⁷.

Фактично давньоруські землі-поліси за етнічним складом не були однорідними. Ядро політичного устрою майбутньої Київської Русі, окрім північних земель, становили етнічні слов'яни. Але зрозуміло також, що процес етнотворення певним чином був неоднорідним. Особливості становлення політичних утворень північних земель характеризувалися значним проникненням у слов'янську етнічну спільноту варяг, печенігів та половців²⁰⁸.

Зауважимо принагідно, що поява варяг у слов'янсько-політичному просторі була зумовлена не випадковістю і явно не їх агресивністю. Відомо, що в Ізборську (нині Псков), Білоозері, Новгороді та інших містах північних слов'янських земель діяли численні купецькі різноетнічні корпорації. В. Богданов зауважив, що слов'яни вищезазначених міст знали звичаєві норми права, тому «не могли новгородці покликати до себе без договору, бо був такий порядок. Якби князь його порушив, йому б вказали шлях»²⁰⁹. Запрошені на князювання варязькі полководці з дружинами, на думку того ж В. Богданова, і «складали службовий клас»²¹⁰.

Варяги як організована військово-охоронна служба були насправді головною силою, яка брала основну участь в організації міжнародної торгівлі. Князь водночас виступав посередником між надетнічними купецькими корпораціями, місцевими віче і слов'янськими купцями. Усі вони перебували в руських містах за домовленістю з віче, тобто їхній легальний статус формувався на конвенційних засадах за звичаєвою нормою укладання «ряду». І. Срезневський пише,

²⁰⁷ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 51.

²⁰⁸ Богданов В. В. Этническая эволюционная история Руси / В. В. Богданов. – М. : Белые альвы, 2001. – С. 159–170.

²⁰⁹ Там само. – С. 161.

²¹⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 52.

що князь без дозволу віче не міг в'їхати до столичного міста землі: «въеха на место, в город нельзя бать въехать»²¹¹.

Дружину на першому етапі формування Київської Русі становили «товариства, організовані на договорі»²¹². Пізніше дружину князя становили особи, які перебували на службі у князя та обслуговували його двір²¹³.

Соціальна верства бояр поступово формувалася за рахунок «ліпших мужів землі, які переходили на службу до князя, та старших дружинників, які призначалися на різні посади в державній адміністрації та князівському дворогосподарстві»²¹⁴.

Слід зазначити, що в Київській Русі не були сформовані класи у геополітичному розумінні. «Утворенню корпоративності заважав земський характер давніх руських держав. Кожна громада (міст, волостей і навіть сіл) мала своїх бояр...»²¹⁵.

Характеризуючи процес формування класів, Стівен Лунс писав, що «суспільство структурується з людей з доповненням правил і ролей. Правила наслідують (чи, навпаки, не дотримуються їх) і ролі виконують люди, крім того, існують традиції, звичаї, ідеологеми, системи родичання, мови – всі шляхи, якими люди діють, думають і говорять»²¹⁶.

Дослідження етнічної структури киеворуського суспільства є важливим не так у плані змісту їх класової типології, як завдяки можливості з'ясувати роль тих соціальних груп, які найбільшою мірою були суб'єктом державотворення. З точки зору К. Маркса, основою для розуміння будь-якого соціального розвитку, в тому числі

²¹¹ Срезневский И. И. Чтение о древних русских летописаниях. Чтение I–III / Срезневский И. И. – С. Пб., 1862. – С. 35.

²¹² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 55.

²¹³ Там само.

²¹⁴ Там само. – С. 52.

²¹⁵ Там само. – С. 57.

²¹⁶ Цит. за: Лукман Н. Теория общества / Н. Лукман // Теория общества : сборник / пер. с нем., англ. ; вступ. статья, сост. и общ. ред. Л. Филиппова. – М., 1999. – С. 23–25.

політичного й державотворчого, є колективна практика. Сказане означає, що дослідження процесу формування державних інституцій у давньоруських землях-полісах слід концептуалізувати на основі самодіяльності тих соціальних структур, які були зацікавлені у створенні певною державою простору та певної владної системи, яка б визнавалася та легалізувалася всім суспільством.

Зовнішній стимул формування влади у давніх слов'ян, безперечно, був, однак він не визначав форму політичного устрою. Насправді потреба владної інституції для територіальної громади мала своїм підґрунтям сформовану сім'ю та її власність, яка викликає у територіальної громади загальну зацікавленість у формуванні спільного політичного інституту влади для реалізації власних політичних та економічних намірів і покращення сімейного добробуту.

Віче територіальної громади мали на меті розробку таких правових норм, за якими результати праці сім'ї нею і привласнювалися б. «Будучи похідним від слова “свій”, – підкреслював В. Коцюбинський, – “присвоєння” увібрало діалектику зв'язку між діяльністю суб'єкта і навколишньою дійсністю, виділення індивіда з групи, розмежування оточення на своє і чуже»²¹⁷. Завдяки слову «присвоєння» стало можливим фіксувати процес самоідентифікації людського індивіда, «бо такий індивід для свого виділення з групи мав ототожнити себе із колом своїх людей»²¹⁸.

Перехід суспільства до сімейногосподарської самореалізації життєдіяльності потребував упорядкованого життєвого простору. Підструктури «сім'я – дворогосподарство» безпосередньо пов'язані з певною нормативною системою, яка має визнавати «актуальне я» та «потенційне я», тобто ті індивідуальності, котрі здатні актуалізувати не лише свій власний спосіб життя, але й здійснити суттєві зміни всього територіально-громадського простору. М. Грушевський зазначав, що в сімейних і міських громадах давніх слов'ян у період з VI по

²¹⁷ Коцюбинський В. Й. Привласнення... / В. Й. Коцюбинський. – К., 1999. – С. 28.

²¹⁸ Там само.

IX століття вже виокремилися не лише старійшини, яким були делеговані владні функції, але й «ліпші мужі», тобто ті особистості, що своїми діями мотивували тенденції розвитку не лише своєї сім'ї, але й усієї громади. Пізніше літопис іменує цих осіб «нарочитими мужами», «старійшинами градськими», «мужами знатними». На наш погляд, «ліпші мужі», «нарочиті мужі» тощо – це найбільш авторитетні особи територіальної громади, які завдяки своїм здібностям забезпечують високий рівень сімейного добробуту за мірами того часу, мають дружню і моральну родину, схильну допомагати родичам і сусідам. Таких особистостей Л. Анциферова називає «динамічне я», тобто типом людини, яку громада визнає за певний взірець і наслідує їхню поведінку та дослухається їхніх порад²¹⁹. М. Володимирський-Буданов вважає, що «старійшини», «ліпші мужі» – це «кращі люди землі»²²⁰.

Таке застосування концепції «динамічного я» дає логічну модель формування легітимних владних індивідів, які стають такими на підставі зростання авторитету їх у громаді. Ці індивіди в межах територіальних громад визнавалися своїми людьми. Отже, термін «свій» у розумінні громади має розширене тлумачення від своєї сімейної власності своєї родини, своєї землі своєї громади, своїх сусідів, своїх співгромадян. Згідно з висновками І. Срезневського, «“свій” – це присвійний займенник, що означає власну якість, належність когось або чогось комусь, окремішність, відповідальність, підходящість близьких, різних земель, близький прихист та ін.»²²¹.

Присвоєння земельної ділянки, яку обробляє сім'я, продуктів праці із самого початку конститууються як дуальність – власність і власник.

²¹⁹ Анциферова Л. И. Личность в динамике: некоторые итоги исследования / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. – № 5. – 1993. – С. 5.

²²⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 53.

²²¹ Срезневский И. И. Материалы до словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – С. Пб. : Типография императорской академии наук, 1912. – С. 282–283.

Ураховуючи наявний у той час процес купівлі-продажу товарів, формується спосіб привласнення чужого шляхом обміну на своє. Отже, власність сформувалася в антсько-слов'янську добу внаслідок різних трансформацій творчих здібностей людей. Розуміння змісту слова «власність» стало об'єктивною базою для нового утворення, яке відбулося внаслідок політичного об'єднання земель кількох територіальних громад з містом та його власністю. Волость стала конкретизуватися з цього політичного об'єднання. Відбулося розширення територіально-громадської власності до меж волості на тлі збільшення сімейної власності. Відтепер волость гарантує цілісність територіальної та сімейної власності.

Слово «волость» уживалося в інституціях давніх русів у двох значеннях – як власність територіальної громади на освоєну землю і як влада (власність) громади на своїй території. Г. Вернадський доводить, що терміни «земля» і «волость» означали певну державу та її уряд²²². Отже «власність», «власність», «волость» у давньоруській мові були атрибутом територіальної громади, її невід'ємним складником. Гідденс писав, що «в принципі завжди можна вивчати структури на основі їх структурації як низки відтворювання практичних звичаїв. Досліджувати структурацію практики – означає пояснювати як структури формуючої завжди діяльності і, навпаки, як діяльність оформляє структуру»²²³.

Отже, реміснича і сільськогосподарська діяльність сформували міську і сільську соціальну структури, сільськогосподарська – сільську структуру. Торгівля сприяла формуванню внутрішнього і зовнішнього ринків та утворення нової соціальної структури – купців з їх охоронною військовою службою. Важливо зазначити, що торгівля сприяла зміцненню відносин власності. Товарно-грошовий обмін охоплював процеси формування і вдосконалення змісту та розвитку

²²² Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 190.

²²³ Giddens A. New rules of sociological method / A. Giddens. – L. : Macmillan, 1986. – P. 161.

соціальними структурами своєї власності як шляхом своєї праці, так і за рахунок обміну.

Водночас територіально-громадська самоорганізація влади давніх слов'ян вбирає в себе процес набуття як статусів громадського самовизначення, так і статусів власності та закріплення їх межами землі-полісу.

Досліджуючи процес становлення власності у територіальних громадах східної групи слов'янського етносу, варто взяти до уваги тезу Гідденса, згідно з якою владу необхідно тісно пов'язувати у взаємодії з ресурсами. «Суб'єкти, що діють, – пише Гідденс, – отримують ресурси у виробленні взаємодії, де ці ресурси виступають як структури домінування. Ресурси – це засоби, за допомогою яких використовували владу у звичному сформованому порядку взаємодії, і водночас вони є суттєвими структурними елементами соціальних систем»²²⁴. Виходячи із цього, доцільно ще раз розглянути процес формування соціальних структур у контексті продукування влади як спільного ресурсу територіальних громад. Носієм влади є соціальні структури, які використовували владу для відтворення та розвитку, своєї життєдіяльності. Базову роль індивідуальних соціальних дійств територіальних громад слов'ян у IV–VIII ст. виконувало сімейне дворогосподарство.

Бхаскар наголошує, що «соціальні структури, на відміну від природних, не існують незалежно від видів діяльності, які вони контролюють... й від розуміння суб'єктами того, що вони роблять»²²⁵.

Отже, на підставі вищесказаного можна дійти висновку, що історичні події антсько-полянського періоду, з огляду на вивчення соціальної практики, модифікують структурні зв'язки між індивідуальними господарствами в громаді та між сільськими і міськими громадами, їх здатність до самоврядування. Узагальнюючи такі зв'язки, соціальний філософ Д. Уррі стверджує, що «соціальний простір – це

²²⁴ Giddens A. *New rules of sociological method* / A. Giddens. – L. : Macmillan, 1986. – P. 16.

²²⁵ Bhaskar R. *The possibility of naturalis* / R. Bhaskar. – Cambridge : Cambridge Universitet Press, 1978. – P. 161.

середовище, в якому формуються і розвиваються різноманітні форми суспільної боротьби, що і визначають особливості та характер державності»²²⁶.

Отже, вічевий устрій є наслідком тих соціальних структурних змін і практики, в якій індивідуальні суб'єкти продукували суспільні форми врядування. Зосередившись на індивідуальних формах суспільної практики антів-слов'ян, можна дійти висновку, що сімейні дворогосподарства в межах територіальної громади не лише співіснували, але й були суперниками, що й забезпечило постійно зростаючий статус успішних дворогосподарств, їх господарів та інших членів сім'ї. Суспільство, його соціальні структури та державні інституції продукуються історично і є наслідком внутрішнього життя. Тому вважати, що варяги принесли в слов'янський світ свою державницьку культуру й утвердили її, сформувавши Київську Русь, є абсурдом.

Гегель у своїх наукових працях доводить, що «початок і першооснова заснування держав справедливо пов'язується із запровадженням землеробства поряд із запровадженням шлюбу... нині той принцип несе з собою формування землі й із цим виключно сімейну власність... до утворення приватного права й до безпеки задоволення потреб...»²²⁷.

Сучасне розуміння виникнення держави і права не заперечує гегелівської ідеї, що «перша база держави – сім'я, ... друга – це стані»²²⁸. Усе це напрацьовує конструкт новими ідеями і смислами. Так, для формування значущої фігури суспільства основою стають індивідуалізовані суб'єкти господарювання, які перетворюють суспільство на різні категорії – вільних індивідуальних діячів, для яких свобода є гарантією їхньої непадвладності окремим політичним інститутам влади.

²²⁶ Urry J. The anatomy of capitalist societies / J. Urry // Philosophy of social science. – 1981. – P. 8.

²²⁷ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права або Природне право і державознавство / Гегель Г. В. Ф. ; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. – К. : Юніверс, 2000. – С. 180.

²²⁸ Там само.

Дюркгейм вважає, що суб'єктність індивіда схильна появлятися в соціокультурному просторі в «одязі» внутрішньої форми соціального примусу. Це означає, що реальний індивідуалізований суб'єкт соціальної взаємодії потребує умов, ресурсів і засобів для своєї творчості. Такими умовами й ресурсами виступають загальновизнані норми життєдіяльності суспільства, які охороняються звичаєм. Згідно з концептом Дюркгейма, спільні норми життєдіяльності суспільства зреалізуються і стають самозаконністю, яка дозволяє творчу діяльність, обмежуючи її негативні впливи на життєдіяльність інших членів суспільства²²⁹. Індивідуалізована суб'єктність завжди є проявом соціальної життєдіяльності і винятково соціально-культурної матриці нормативів. Давньоруське звичаєве право слід розуміти невідокремлено від соціально-культурної матриці життя.

На відміну від марксистського розуміння держави як нормативної тотальності панівного класу, сучасна теорія права і політична філософія дають підстави зробити висновок, що держава і право формуються історично внаслідок внутрішньої потреби упорядкувати сімейне життя, життєдіяльність територіальної громади – сільської і міської. Принциповим є те, що анти-слов'яни започаткували упорядковане життя, в якому суверенність сімейного дворогосподарства і первинної територіальної громади взаємно визнавалися в політичній самоорганізації, вищим інститутом влади якої було віче. Цей орган влади був не чим іншим як суспільним договором, який надавав спільній волі норму захисту.

Дюркгейм вважає, що «суспільна воля мала поважатися не тому, що вона спільна, а тому, що вона збагненна»²³⁰. Для того щоб у відносинах індивідуальних суб'єктів життєдіяльності існувала справедливість, мало існувати щось, що переважає їх сенс існування *sui generis*, діє як арбітр у суперечках і конфліктах та визнається як закон. Цей арбітр – «суспільство, яке зобов'язане своїм моральним

²²⁹ Durkheim E. *Schriften zur Soziologie der Erkenntnis* / E. Durkheim. – Frankfurt M., 1987. – P. 273.

²³⁰ Там само. – P. 117.

домінуванням не своїй фізичній силі, не своїй природі. Вона мала необхідний авторитет для регулювання приватних інтересів, адже вона перебуває над ними і тому не є однією стороною у суперечці»²³¹. Характер і спосіб участі в загальному зібранні громади окремих індивідуальностей визначається через властиву їм систему потреб та інтересів, пов'язаних рефлексією з власною волею та волею більшості.

Громада сприймає й висловлює, осмислюючи індивідуальні волевиявлення, спільний принцип, який містить неписаний закон, який має перевагу тільки через те, що набуває загальності. Якщо в людині існує від сімейного виховання відчуття підпорядкування своєї волі, волевиявлення сім'ї, то постає людина з ослабленою волею, яку приборкати легше.

Доречно нагадати, що в антив-слов'ян у їхній політичній самоорганізації злочин не карається за традицією племінної організації – «око за око». Особи, які скоїли злочин, несуть відповідальність у формі публічного осуду, тобто «*erimina publica*».

«Публічний суд, – вважає В. Гегель, – не лише карає. У нецивілізованих народів помста безсмертна»²³². Показовим є те, що в Київській Русі лише один злочин карався смертним вироком: зрада посадових осіб, обраних народом, переходом їх на службу князю на шкоду народу. Так, є свідчення про віче Пскова, яке звинуватило посадників, що перейшли на службу до князя без згоди віче. Віче видало на них «мертві грамоти», тобто заочний вирок до смертної кари. Зрадниками були визнані і деякі смерди, частина з них була страчена на підставі вироку про смертну кару»²³³.

У цій ситуації принциповим моментом для розуміння ролі віче в державних інститутах влади Київської Русі є те, що структурування

²³¹ Durkheim E. *Schrichten zur Soziologie der Erkenntnis* / E. Durkheim. – Frankfurt M., 1987. – P. 117.

²³² Гегель Г. В. Ф. *Основи філософії права або Природне право і державознавство* / Гегель Г. В. Ф. ; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. – К. : Юніверс, 2000. – С. 100.

²³³ Владимирский-Буданов М. Ф. *Обзор истории русского права* / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 59.

князівською владою державних інститутів на свою користь перейшло ту межу, за якою нові владні повноваження порушували паритет двох гілок – віче і князя. З іншого боку, народ усвідомлював, що князь, посилюючи свою владу, порушував смисловий зв'язок тих угод, які були укладені «рядом».

Інституалізація «ряду» у відносинах між князем і віче на першій стадії державотворення являла собою не що інше, як усвідомлену форму «посаження на столп»²³⁴. Князь прагнув перебрати на себе ті повноваження, які віче йому не делегувало, але й не забороняло. У такий спосіб виникав конфлікт. Саме в державно-виконавчому владному просторі князь здійснював «конституалізацію своєї волі». Як наслідок, віче стає перед фактом узурпації князем влади.

Здобування влади поза звичаєвими нормами (успадкування та обрання народом) не могло бути чинним. Будь-яка форма узурпації влади князем вимагала виправдання та обрання народом. «Князь обирався у разі переривання чи відсутності князівської влади»²³⁵.

А. Тойнбі доводить, що будь-яка спільнота у відповідь на несподівані удари з боку ворожого оточення завжди відповідає за принципом: «чим сильніший виклик, тим сильніший стимул»²³⁶. Ю. Павленко пише, що від середини III ст. відбувалася готська експансія, яка періодично тривала до VII ст., а потім аварська навала, яка розгромила антсько-полянський військовий союз²³⁷. М. Брайчевський, В. Щербаківський, М. Грушевський та інші дослідники вважають антив за ранніх слов'ян²³⁸. Ю. Павленко акцентує увагу на тому, що анти-слов'яни в післягунський період «почали будувати фортечні резиденції –

²³⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 69.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Див.: Тойнби А. Дж. Постыжение истории / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс. Культура, 1996. – С. 137.

²³⁷ Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – С. 368.

²³⁸ Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – С. 68.

“гради”»²³⁹. В умовах, коли почали будувати укріплення, колективна співпраця у сфері оборони своєї землі зумовлює необхідність підготовки зростаючої кількості різноманітних засобів ведення війни з потенційним ворогом.

Стратегія охорони землі передбачає водночас формування соціокультурних норм співпраці різних груп людей як самого городища, так і прилеглих до нього сільських громад. Більш того, спільна турбота про безпечне існування в лоні освоєної і привласненої землі та відповідна діяльність отримують ресурс у вигляді військово-охоронних формувань і засобів управління ними. Йдеться не тільки про більш складне у своїй політичній самоорганізації суспільство, яке потребує внутрішньої саморегуляції, а водночас про більш складне утворення територіальних громад. М. Грушевський зазначає, що під час переходу до городищинського способу життєдіяльності родинні зв'язки між окремими дворогосподарствами «заступаються сусідством і громадою»²⁴⁰.

Як саме повинні ми уявляти собі народження народовладної норми співжиття у городищинському полісі та яким саме стає почуття морального обов'язку окремих сімей і територіальних громад у співпраці заради спільного виживання і розвитку?

Від антів-слов'ян IV–V ст. бере початок народовладна традиція і такі утворення, як військово-політичний союз, який мірою свого розвитку набуває рис політичного союзу поселень певної частини руської землі. Він відігравав важливу роль у становленні державності. Зазначимо, що на початковій стадії становлення земель-полісів родоплемінна самоорганізація змінюється повільно. М. Грушевський про це пише так: «Території племен зі слабо розвинутим городищинським життям, без сильних міських центрів притягуються іншоплемінними

²³⁹ Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – С. 368.

²⁴⁰ Грушевський М. С. Духовна Україна / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1994. – С. 18–19.

центрами»²⁴¹. Принагідно зазначимо, що О. Горський доводить тезу, що племінна політична самоорганізація південно-східної групи слов'ян існувала до V ст. Із VI ст. спостерігається територіально-громадський устрій, а не племінний²⁴².

Територія давніх русів була доволі різноманітною: на півдні і сході – степова зона, на заході – Карпатські гори і ліси, на півночі – лісова смуга. Значна територія характеризувалася лісостеповою смугою. Для формування держави земля, на якій тривалий час проживає етнокультурна спільнота, стає її власністю. Л. Гумільов у цьому контексті писав: «Політичні утворення, зокрема держава, для стійкості і розвитку потребували не одноманітного, а різноманітного господарювання, де різні економічні провінції доповнювали б одна одну»²⁴³.

Помітне місце у політичній інтеграції різних руських земель відігравали міста, розташовані на водних шляхах торгівлі. Зважаючи на той факт, що «у VII ст. арабський халіфат розгорнув широку торговельну діяльність і включив до свого кола фінські країни Східної Європи» і що «територію українських племен перерізували важливі річкові шляхи, які зв'язували їх з культурними країнами всього світу»²⁴⁴, давньоруські міста почали інтенсивно розвиватися на організованій зарубіжними купцями торгівлі. Макроземельні поліси, що оформляються у кінці VII – впродовж VIII ст., активно складають різноманітну соціальну структуру і нові форми нормативної саморегуляції. Майже всі територіальні громади, об'єднані у політичний макрополіс з єдиним містом-центром, утвердили власні органи самоврядування, що трансформувалися у віче.

З появою власності сімей-дворогосподарств та територіальних громад відбувається формування нового типу відносин – постійно

²⁴¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – С. Пб. : Общественная польза, 1906. – С. 32.

²⁴² Див.: Горський А. А. О летописных племенах и древнерусских землях / А. А. Горский // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 16.

²⁴³ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М., 1994. – С. 226.

²⁴⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – С. 73.

діючих владних органів, військово-охоронних формувань та звичаєвого соціокультурного права. Землі-поліси, сформовані в межах одного міського центру, який сконцентрував під своєю владою всі військово-охоронні формування, значною мірою впливали на життя тих територіальних громад, які добровільно зголосилися співпрацювати у сфері охорони всієї землі. М. Грушевський оцінив процеси військово-політичної інтеграції міських і сільських територіальних громад так: «Волиняни – це назва політична, взята від міста, а не племінна»²⁴⁵.

Варто зазначити, що південно-східна група слов'ян має у своїй міфологічній свідомості певні пріоритети, серед яких образ землі і жінки були найціннішими. Б. Сташків виділяє специфічні риси міфологічної свідомості слов'ян у переддержавний період і характеризує їх так: «В українській етнічній міфології відсутній хаос, страхотливі чудовиська, які роблять лише шкоду людям і вимагають від них надлюдських сил – героїчних вчинків, відсутні метаморфози, які б засвідчували деградацію людської індивідуальності, втрату рук, ніг, свого обличчя і т. ін., в ній взагалі відсутній образ коловерті смерті і народження»²⁴⁶. Зауважимо, що міф, як пише О. Лосєв, – це «живе суб'єкт-об'єктне взаємоспілкування, яке містить у собі свою власну достовірність і принципову закономірність та структуру»²⁴⁷. З огляду на сказане частково можна пояснити правові норми «Руської правди», які не містять тяжких покарань.

Як свідчать дані археології, етнографії, мовознавства, історії та інших наук, у слов'янському світогляді термін «земля» появився тоді, коли утвердилася політична самоорганізація окремих територій. Вони мали свою власну назву і спільну для всіх – «Руська земля». Цей феномен засвідчує насамперед ознаки становлення руської народності. В. Смолій, О. Гуржій та інші дослідники дійшли висновку,

²⁴⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 207.

²⁴⁶ Сташків Б. Мистецтво та естетика в праукраїнській культурі / Б. Сташків. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. – С. 112.

²⁴⁷ Лосєв А. Ф. Філософія. Міфологія. Культура / А. Ф. Лосєв. – М., 1991. – С. 40.

що «вже в VII–VIII ст. стали вирізнятися первісні ознаки народності, котрі стосувалися як території, так і мови, культури, економіки, побуту та звичаїв українців»²⁴⁸.

Немає сумніву в тому, що консолідаційною основою міст руської землі були загроза з боку ворожого оточення, розвиток торгівлі з арабським світом, Візантією і західними країнами та зростання чисельності населення в містах, городищах, пригородах і сільських територіальних громадах. Охорона землі і торговельних шляхів, упорядкування нормативних механізмів взаємовідносин між власниками різного рівня стали рушійною силою державотворення. Крім того, у кожного автономно організованого земельного полісу давніх слов'ян виділяють центр та інші міста і периферія. Водночас сформувалися звичаєві норми, які регулювали відносини власності. М. Грушевський зазначає, що «першопочаткова спільність майна відступала все більш і більш перед майном індивідуальним, розподіленим»²⁴⁹. Змінюється форма влади і владних відносин у територіальній громаді, керує вже не старійшина, а сходка «старійшин». Це вже не рід, а община²⁵⁰.

Проте усвідомлення того факту, що в суспільному житті появилася влада і владні відносини, відбувалося значно пізніше. На першій стадії формування політичної самоорганізації представники територіальної громади вважали згоду і мир між людьми головною цінністю за взірцем відносин між членами сім'ї. «Почуття морального обов'язку концентрується в рамках патріархальної родини, що стала господарською одиницею, розвивається сильна й імперативна мораль родинна»²⁵¹.

Етнічна свідомість і колективний дух давніх слов'ян, за висновками М. Грушевського, «не були догматизованими», в обрядах виразно

²⁴⁸ Смолій В. А. Як і коли почала формуватися українська нація / В. А. Смолій, О. І. Гуржій. – К., 1991. – С. 8–9.

²⁴⁹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – С. Пб. : Общественная польза, 1906. – С. 31.

²⁵⁰ Там само.

²⁵¹ Грушевський М. С. Духовна Україна / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1994. – С. 23–24.

виступає ідея «акту розродження, родючості й щастя», дуже розвинута поетична символіка й моральна сторона, піднесений настрій виявляється передусім в оживленні колективного почуття, солідарності «роду», а потім, під час переходу до городищинського способу життєдіяльності, «заступається сусідством і громадою»²⁵². Отже, існуючі в сім'ї відносини між батьком і дітьми та між старшими й молодшими стали нормою співжиття в межах територіальної громади. Воля батька була імперативною для всіх членів сім'ї.

У цьому контексті варто взяти до уваги теоретичний висновок про виникнення держави сучасного французького філософа Е. Морена. Він вважає, що історичні форми життя суспільства залежать від соціальної складності та владної структури, що на першому етапі влада «виникла з “природної” спонтанної організації... Порядок міститься в культурі, в суспільстві, з його системою норм і заборон, з правилами організації»²⁵³. Е. Гідденс вважає, що діючі суб'єкти державотворчості черпають ресурси у виробництві, і ці ресурси виступають як структури панування²⁵⁴. Отже, урбанізована культурна традиція з її соціально-нормативною складовою в період формування державності давніх русів була водночас і правовим кодексом.

Цим пояснюється той факт, що термін «влада» з'являється у лексичній киеворуської спільноти в церковнослов'янських писаннях. В. Коцюбинський пише, що лексика українця XII–XIV ст. ще не мала слова «влада». У Словнику староукраїнської мови термін «влада» вважається церковнослов'янським й означає «право підпорядковувати своїй волі когось або щось»²⁵⁵. Доречно зауважити, що «власність» перебуває у руслі інтерпретації слова «влада». Як пише В. Коцюбинський, зв'язок між владою і власністю ще не усвідомлювався²⁵⁶. Для

²⁵² Грушевський М. С. Духовна Україна / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1994. – С. 23–24.

²⁵³ Морен Е. Втрачена парадигма: природа людини / Е. Морен // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5–6. – С. 90–109.

²⁵⁴ Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М., 2001. – С. 86.

²⁵⁵ Словник староукраїнської мови. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 1. – С. 181.

²⁵⁶ Коцюбинський В. Й. Привласнення: соціальний аспект / В. Й. Коцюбинський. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – С. 24.

розуміння суті означених вище термінів слід мати на увазі, що громада сама здійснювала владну функцію на підставі згоди. Це згода представників сімейних дворогосподарств, які з повагою ставляться один до одного, до своєї і чужої власності і мають намір найкраще організувати свій соціокультурний, господарський і військово-охоронний політичний простір. Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що, по-перше, «земля» була звичним терміном для означення держави впродовж всього київського періоду, поняття «уряду» виражалось терміном «волость»²⁵⁷. Доречно зауважити, що термін «волость» одночасно означав і владу територіальної громади на чолі з містом-центром, і саму територію.

Територіальна громада міст, городищ і сільських поселень засвідчує відсутність будь-якої панівної владної сили, пов'язаної з племінною самоорганізацією. О. Поляков доводить, що поява сімейних дворогосподарств – це наслідок переходу спадкового права від роду до сім'ї, звідки остання стає господарською одиницею. Двір є втіленням її нового статусу і, як наслідок, нової територіальної системи зв'язку в суспільстві²⁵⁸. Отже, і сільські поселення, і міські були вільними від будь-якої владної політичної надбудови. «Місто є населеним пунктом, – пише Б. Греков, – у якому зосереджене промислове і купецьке населення, тією чи іншою мірою відірване від землеробства»²⁵⁹. Значна частина істориків поділяє думку, що міські мешканці на Русі були самостійною соціально організованою військово-політичною суспільною силою²⁶⁰.

Можна визнати, що у переддержавний період давньоруська спільнота сформувала територіально-громадське політично організоване суспільство на основі сталого забезпечення охорони спільної землі,

²⁵⁷ Вернадский Г. Киевская Русь / Г. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 1999. – С. 190.

²⁵⁸ Поляков А. Н. Образование друвнерусской цивилизации / А. Н. Поляков // Вопросы истории. – 2005. – № 3. – С. 74.

²⁵⁹ Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1993. – С. 98.

²⁶⁰ Див.: Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов / Д. А. Авдусин // Вопросы истории. – 1980. – № 2.

яку іменували Русь. Вона організувала військово-охоронні формування, які отримали назву десятин, сотні й тисячі на чолі з десяцьким, соцьким і тисяцьким.

Новий для мешканців давньоруських міст ресурс бачення реальності потребував створення нового нормативного порядку, який приводив би нові смисли й засоби у відповідність до їх спільних з прилеглими сільськими громадами дій. Полівалентність використання різними соціальними групами міських жителів способів досягнення успіху давала змогу проявлятися доброчинній волі до взаєморозуміння залежно від того, які проблеми вони намагалися вирішити. Організація внутрішнього полісного соціокультурного і господарського простору стає доступною для всіх вільних людей територіальних громад. Саме зовнішня загроза з боку ворожого оточення була постійним своєрідним стимулом для спільної діяльності всіх свідомих мешканців сіл і міст. Військово-охоронну діяльність слід розглядати як одну з провідних у поштовху до державної самоорганізації.

Специфіку становлення киеворуської державності можна зрозуміти лише за умов визначення цілей цього утворення. Визначний мислитель Дж. Локк, основоположник соціально-політичної концепції «природного права» і «суспільного договору», вважав, що люди політично об'єднуються зі спільною метою збереження своїх життів, свобод, території, володінь, словом, «власників». «Великою і головною метою об'єднання людей у державу є збереження їхньої власності»²⁶¹. Зазначимо, що вплив міської людності на формування військово-охоронних утворень та фортифікаційних споруд був досить значним, якщо не визначальним. Необхідно також урахувати той факт, що кількість міст і городищ на території давньої Русі була значно більшою, ніж в інших порубіжних країнах. Так, Н. Полонська-Василенко, спираючись на історичні та археологічні дослідження, пише, що на українських землях залишилося багато городищ: у Київщині – 400, на Волині – 350, на Поділлі – 250, на Чернігівщині – 150,

²⁶¹ Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Собр. соч. : в 3 т. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 334.

у Галичі – 100. Бужани мали 230 міст, уличі – 318, волиняни – 70²⁶². Тим самим свідомість давніх русів одержує новий вимір для досягнення себе і свого оточення.

Будучи вільними від будь-яких панівних соціальних верств, мешканці давньоруських міст, городищ і сіл перебували в соціальному і політичному статусі, який Дж. Локк називає громадянське (політичне) суспільство, що формується на підставі спільної угоди. Це статус, який у політичній теорії називають «природний стан». Згідно з концепцією Дж. Локка, такому суспільству притаманне «природне право», норми якого мають ще не спотворений державною надбудовою та соціальними антагонізмами характер. «Природний стан» означає партнерство вільних і рівних у політичному й соціально-економічному вимірі індивідів, які вбачають в іншому також вільного і незалежного контрагента, який конкурує з ним на спільному соціокультурному просторі і шукає користі. Цей стан означає не природну одноманітність індивідів, а лише рівність їхніх можливостей досягти певного успіху у житті²⁶³. М. Володимирський-Буданов у цьому контексті пише: «Джерелами права визнаються звичаї і закони. Перший період історії руського права є часом панування звичаєвого права»²⁶⁴.

Отже, історія становлення давньоруських міст та їхня державотворча роль показує, що не можна цілком і повністю довіряти московським дослідникам, які наділяли владою окремих людей, наприклад, князя. Зрозуміло, що за такого розуміння будь-який висновок стосовно Києворуської держави слід осмислити крізь парадигму гегелівської категорії «становлення». Як писав Гегель, «становлення – перша конкретна думка й, отже, перше поняття.., а оскільки становлення – перший конкретний момент, то він є також і першим

²⁶² Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – С. 72.

²⁶³ Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Собр. соч. : в 3 т. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 146–153.

²⁶⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1907. – С. 108.

істинним визначенням думки»²⁶⁵. Звичаєве право було першою стадією становлення спільних норм взаємовідносин і поведінки.

Зазначимо, що в містах окремі ремісники розміщувалися у «ряд», який нині іменується вулицею. Кожний «ряд» ремісників обирав від свого імені старосту, який був наділений правом захищати інтереси всіх ремісників цього «ряду». Тому український термін «уряд» генетично має своє походження з міських «рядів»-вулиць.

Доба, в межах якої досліджується державотворча роль давньоруських міст, характеризується становленням державних інституцій Київської Русі та її державного устрою. Історична еволюція політичної самоорганізації життя давніх русів концентрується переважно в містах. «Міста, положені над Дніпром і Десною, – пише Д. Дорошенко, – стають політичними центрами. На берегах Дніпра кладуться дуже легко основи слов'янської держави, бо елементи для неї були вже тут давно»²⁶⁶. Навколо міст інтегрувалися сільські поселення, які підпадали під владу військово-охоронних структур. М. Грушевський зазначає, що міста ставали центрами волостей і землі, що передмістя їм підкорялися, що «те старійшини сдумають, на том же пригороди стануть»²⁶⁷. Відбувалося поступове розширення соціокультурного простору мешканців міст, городищ і сільських поселень. При цьому сільські територіальні громади усвідомлювали залежність своєї безпеки, недоторканості майна та іншої власності від порядку, який вже існував у містах та розповсюджувався на прилеглі поселення.

Тогочасний злам відокремленого буття соціокультурних осередків Давньої Русі розширював його і водночас наповнював новим змістом – політичним. Водночас розширювалися і межі культурно-мовної та політичної ідентичності. Наскрізним мотивом переважної більшості населення давньоруських міст і сіл, їх розуміння про

²⁶⁵ Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель. – М., 1970. – Т. 1. – С. 142.

²⁶⁶ Дорошенко Д. Історія України : у 2 т. / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – Т. 1. : До половини XVIII ст. – С. 42.

²⁶⁷ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – С. Пб. : Общественная польза, 1906. – С. 32.

власне життя було бажання і прагнення захистити свою власність і землю від ворогів. Отже, імпліцитно закладена у суспільну свідомість небезпека спонукає їх до об'єднання своїх сил і ресурсів для організації самооборони. Реалізація цього завдання неодмінно породжує угоду, договір.

Політизація й мілітаризація давньослов'янського соціокультурного простору з його численними містами-фортецями супроводжується без насильства на основі здатності укласти угоду. Договірні зобов'язання між різними територіальними громадами та соціальними групами про спільні дії щодо забезпечення охорони землі стають політичною імплікацією надособової моральної відповідальності. Специфічним чинником досягнення взаєморозуміння і згоди між усіма зацікавленими в охороні своєї землі мешканцями є онтологічний корелят соціального рішення «ліпших мужів» від громад.

Специфіку соціального рішення про спільну охоронну діяльність руської землі, яке відрізняється від державного чи політичного рішення, становить те, що воно є зрозумілим, вичерпним та узгодженим для всіх, як стосовно агента дії – військових формувань, так і стосовно суб'єктів – територіальних громад.

Слід зазначити, що упродовж майже чотирьох століть (із VI по X ст.) територіально-громадська самоорганізація давніх русів утвердилася на всій території нинішньої України, набула соціально-психологічної, колективної, побутової і військово-політичної згуртованості в межах виокремлених земель-полісів. «Процеси утворення спільнот, – вважає М. Вебер, – переважно тим чи іншим чином пов'язані з господарством»²⁶⁸. Вище йшлося про вільне господарювання селян і міських жителів. Родючі землі українського Лісостепу та Степу зумовили формування автономних сімейних дворогосподарств на всій території. Це перешкоджало утворенню притаманних північним та північно-східним землям великих патріархальних общин, у яких, згідно з висновками Д. Лихачова, особа неминуче розчинялася в ко-

²⁶⁸ Вебер М. Соціологія: загальноісторичний аналіз. Політика / М. Вебер. – К., 1998. – С. 67.

мунітарному, общинному організмі, який сприяв утвердженню владного авторитаризму та розвитку феодалських відносин²⁶⁹. На території північно-східних земель домінували общинні форми господарювання, що й забезпечило в подальшому розвитку зміцнення династичної монархії Московської держави.

А. Велмер теоретично обґрунтував ідею про те, що громадська форма самоорганізації забезпечує свободу для особи й колективу в різних сферах життя, а община є комунальною формою співжиття, в якій влада належить главі общини, індивіди в ній відчужені й поглинуті духом загального начала²⁷⁰. Давні руські міста південно-східних чорноземних земель сформували територіально-громадський устрій та узвичаїли народовладну форму вирішення спільних й окремих для співмешканців питань. Ця традиція нами з'ясована в першому розділі на підставі свідчень Прокопія Кесарійського.

Тут ми підходимо до ключового поняття, визначення якого завжди було пов'язане з державністю, в межах якої марксистки вбачали соціальні відносини панування і підлеглості. Ми маємо добре усвідомлювати, що територіально-громадська політична культура виникає не на порожньому місці, а спирається на родоплемінну культуру, властиву племінній самоорганізації, на чолі якої був вождь племені. Утворивши самопороджуючий і самовідтворюваний ланцюжок шляхом традиційної трансляції та навчання, ця культура стає продуктом високої складності. Після подолання племінної самоорганізації суспільство перетворюється на територіально-громадське, в межах якого діють механізми родинних і сусідських відносин. Соціокультурні норми в процесі спільної життєдіяльності збагачуються і водночас продовжують увічнювати свої цінності, які не втратили своєї ролі в єднанні суспільства й мирного співіснування. Доречно зауважити, що в східнослов'янській етнічній групі був напрацьований доволі значний арсенал жіночої культури, яке за своїм рівнем перевершує чоловічу культуру, властиву скотарям.

²⁶⁹ Лихачев Д. «Слово о полку Игореве» / Д. Лихачев // Избр. работы : в 3 т. – Т. 3. – Л., 1987. – С. 229.

²⁷⁰ Див.: Социологос.

Отже, йдеться про землеробський спосіб бачення навколишнього середовища і стосунки всередині родини, які характеризувалися миролюбністю і добродійністю. Доцільно акцентувати увагу на тому, що в українській мові досі збереглося випродуковане в Київській Русі ввічливе звернення «добродій». «Жоден народ Європи, – пише Б. Сташків, – не виробив ввічливого звернення людини до людини терміном “добродій”. Суб’єктивне “добродій” втілює морально-естетичне діяння, пов’язане з найважливішим фактором – робити добро. Тут в добродійному акті взаємного співіснування проявляється загальна і цілісна природа слов’янського духу, здатного творити добро за міркою краси»²⁷¹. Доречно зауважити, що слово «пан» було запозичене з польської мови, а в російській лексиці існує термін «господин», який застосовується у зверненні один до одного. Від нього походить «господство» у розумінні панування, владарювання, зверхності, верховенства, домінування. В українській лексиці до поневолення українського народу Царською Росією люди ввічливо зверталися один до одного «добродій». Цей стислий аналіз семантики української та інших лексичних форм звернення людей один до одного вказує на дещо іншу сутність Києворуської держави, в межах якої сформувалася культура мовного спілкування. Отже, можна стверджувати, що поняття «добродій» вимальовує демократизм способу буття Київської Русі. Зрештою, маємо зробити висновок, що потрібно замість терміна «пан» відновити наше українське національне поняття «добродій».

Дослідники давньоруської міфології та обрядової культури акцентують увагу на тому, що «добрий господар» є чи не найбільш значущим для спільноти образом, що «найбільшим гарантом зростаючого добробуту сімей в сільських общинах є їх спільна добродійна діяльність, мир і спокій, які досягаються шляхом згоди добрих господарів спільно і добродіяльно жити»²⁷². Отже, образ

²⁷¹ Сташків Б. Мистецтво та естетика в праукраїнській культурі / Б. Сташків. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. – С. 90.

²⁷² Там само. – С. 91 (див. також: Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / С. Килимник. – К., 1992. – Кн. 1. – С. 73; Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К., 1993.

доброчинного господаря освячується релігійним ритуалом і прославляється міфологічною культурою. Можна стверджувати, що ритуал поряд із міфом, виокремлюючи образ доброго господаря, став основою етнічної давньоруської традиції. Саме цим можна частково пояснити, що територіальна громада у давніх русів іменувалася «мир».

Цей термін та образ доброго господаря виконували роль соціальної норми. У цих нормах не просто прославляється творча продуктивна сила доброго господаря, а, можливо, навіть ширше – його владна воля, що належить до ідеального світу і знаходить своє втілення в тому, що ці «добрі господарі» були «ліпшими мужами» і володіли авторитетом – владою. Це означає, що давньоруська спільнота, яка мала розгалужену мережу міст і городищ, по-перше, не потребувала владної волі, яка була б надбудовою їхнього територіально-громадського устрою; по-друге, за наявності взаємної близькості міст і сільських громад мала існувати спільна свідомість, у структурі якої звичаєва норма вважалася святою й непорушною. З цього випливає, що давньоруські землі-поліси не потребували князя для власної самоорганізації. М. Грушевський доводить, що до VIII ст. у полян князів не було²⁷³. Відомий історик В. Й. Ключевський також вважає, що поява на Русі норманської князівської дружинної військово-охоронної сили була зумовлена тим, що після занепаду хазарської державності, яка охороняла торговельні шляхи, потрібна була її заміна. Для забезпечення охорони руської землі вже були сформовані військові ополчення і був створений інститут воєвод – від десяцького, соцького до тисяцького.

Порядок у містах давніх слов'ян, незважаючи на відсутність у них відокремлених від громад правоохоронних інститутів державної влади, спирався на культуру та свідомість. Люди, які сформували вільне для себе життя у містах і селах давньої Русі, несли у своїй культурі добродійну складову свого світу, вони відповідали за свої вчинки перед громадою і своїм сумлінням. Цьому сприяло те, що,

²⁷³ Див. : Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 291.

починаючи з антсько-полянських часів, народовладна традиція постійно зміцнювалася і вдосконалювалася. Вони творили себе зовсім в іншому вимірі, ніж було раніше, – родоплемінному, тому побудували звичаєве право або соціально-культурні норми, які згодом стали чи правовими, чи моральними на підставі індивідуальної господарської і політичної свободи та територіально-громадської солідарності і співпраці.

В українській мові збереглися слова й поняття, які засвідчують, що в межах територіальних громад найвищою цінністю були доброчинність, добродійство і мир. Не випадково лексика українця відрізняє термін «всесвіт» і «мир».

Доброчинність, свобода та індивідуалізм, притаманні мешканцям міст Давньої Русі, були локалізовані в їхній культурі. У цьому розумінні вказані вище терміни не втратили свого значення для сучасної свідомості українського народу задля знищення в його суб'єктності «філософії панування», трансформації її у філософію доброчинного співіснування. Б. Сташків про цей аспект киеворуського буття пише так: «Демократичний устрій сприяв стабілізації життя і утвердженню етнічної моральної гідності особи, зокрема жінки»²⁷⁴. Отже, має рацію відомий у Давньому Римі Маврикій, оцінюючи життя давньоруських південно-східних слов'ян, які «звикли до свободи, вони в такий спосіб не дозволяли себе ані уярмити, ані опанувати, а головне на своїй землі. Для гостей вони дуже ввічливі. Живуть чесно, а їх жінки є вірні понад усяку уяву»²⁷⁵.

Історики відзначають, що міська громада дбала про гостей, будувала за громадський кошт будівлі – «погости». М. Володимирський-Буданов акцентує увагу на тому, що в староруських містах існувало два види повинностей. Одні були призначені для зміцнення військово-охоронних служб, інші – для містобудування. Крім того, існували податкові збори з метою благоустрою міст – «гостинная

²⁷⁴ Сташків Б. Мистецтво та естетика в праукраїнській культурі / Б. Сташків. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. – С. 8.

²⁷⁵ Див.: Нагаєвський І. Стародавня Україна в світлі історичних пам'яток / І. Нагаєвський. – К., 1961. – С. 74–75.

дань и торговая пошлина»²⁷⁶. Давньоруські міста були і центрами торгівлі, й осередками етнічної культури, й адміністративними одиницями державного устрою. За підрахунками Г. Вернадського, у містах південно-східної групи слов'ян мешкало більше однієї третини населення. Про це засвідчують як знайдені археологами скарби монет різних держав, так і обсяг товарної продукції у міжнародній торгівлі. І. Кулішер пише, що торговельний оборот західноєвропейських країн становив 1250 тонн, тоді як під час походу Олега в 907 р. було завантажено 2 тис. човнів, які перевозили товар вагою близько 10 тис. тонн²⁷⁷.

Аналізуючи соціокультурний цивілізаційний процес становлення державності Київська Русь та осмислюючи місце і роль давньоруських міст у цьому процесі, слід звернути увагу на конкретно-історичні проблеми, які мала вирішувати давньоруська спільнота. На наш погляд, найважливішими проблемами того часу були, по-перше, необхідність об'єднати матеріальні і духовні ресурси для охорони всієї руської землі; по-друге, зміцнити економічні, політичні і військово-охоронні зв'язки й контакти. Перша проблема вирішувалася організацією військово-охоронних формувань та укріпленням фортифікаційних споруд навколо міст і городищ. У зв'язку з цим давньоруська спільнота зміцнювала міста, розташовані на берегах річок дніпровського, дністровського та донського басейнів. М. Грушевський детально перераховує міста, розташовані в басейні вищезначених рік, і вказує, що більшість з них були добре укріпленими і служили форпостом Києва²⁷⁸. Водночас міста, які розташовані на берегах річок, мали можливість використовувати водний шлях для перевезення товару. Будучи тісно пов'язаними з міжнародною торгівлею, провідні соціальні верстви міст перші ознайомилися з міжнародним торговельним правом.

²⁷⁶ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 106–107.

²⁷⁷ Кулишер И. М. Лекции по истории экономического быта Западной Европы / И. М. Кулишер. – 5-е изд. – Пг., 1918. – С. 173.

²⁷⁸ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 21–25.

Рецепція візантійського права в державницьке життя давньоруських земель-полісів здійснювалася в два періоди. Перший період характеризується укладанням торговельних договорів слов'янських купців з іншими державами ще до хрещення Русі. Другий період характеризується інтенсивним упровадженням норм візантійського права у зв'язку із прийняттям християнства і функціонуванням православних храмів. Візантійська церква мала своє канонічне право. «Можливість запозичення полегшувалась тим, що візантійські кодекси... складені під впливом слов'янського елемента в самій Візантії... Вільна рецепція виявлялася у переробці змісту візантійських джерел, пристосування їх до руського права. Наприклад, болісні покарання замінені грошовими виплатами»²⁷⁹. Отже, руське звичаєве право, поєднуючись із візантійським правом, склали основу норм, які були упорядковані в «Руській правді».

Торгівля не лише розширила пізнання представниками давньоруських міст соціокультурного простору, але й сприяла знаходженню свого місця в геополітичному просторі, в якому перебувають інші люди, інші форми політичної самоорганізації. Міжнародна торгівля показала як у територіальному, так і в соціокультурному плані різні види етнічної самоідентифікації. Йдеться, отже, про можливість і необхідність переосмислення свого етнічного «Я» та зіставлення себе з іншими. У такий спосіб мешканці давньоруських міст, які були охоплені міжнародною торгівлею, починали пізнавати культуру інших народів.

Слід звернути увагу на те, що із соціального погляду міфологічний спосіб мислення давньоруської спільноти, яка перебувала на стадії становлення своєї державності, був тісно пов'язаний із порядком життя, яке адаптувалося до змін у природі. Це мислення створювалося за законами природи і хліборобського господарювання та набуло соціокультурного емпіричного значення, пристосованого до існуючих у суспільстві вимог співжиття і співпраці. Воно не могло

²⁷⁹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 114–115.

виробити абстрактні принципи моралі і права. Відсутність анархії і безладу у містах, городищах і сільських громадах та їхніх військово-політичних об'єднань у землі-поліси після племінної самоорганізації зобов'язана культовим обрядам та почуттю міфологічно детермінованої законності, яка в етнічній пам'яті була живим втіленням власної соціокультури.

Процес становлення територіально-громадського устрою від антів до початку державності Київської Русі сформував одну тривалу традицію земельно-полісної самосвідомості і свідомості. Давньоруська міфологія також завжди слугувала тим живим втіленням традиції територіально-громадського упорядкування. Етнічна міфологія та звичаєві порядки могли мати певні недоліки, коли практичне життя, розвиваючись, виходило за межі існуючих порядків та усталених поглядів спільноти. Тоді «ліпші мужі» громади обмірковували ситуацію й ухвалювали рішення, виконання яких були обов'язковими. Отже, сам спосіб вирішення проблем приймався раз і назавжди. То була епоха переважно упорядкованої міфологічної думки всіх мешканців давньоруських міст і сіл.

Узагальнюючи наукові здобутки вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджували Київську Русь, її державний устрій і звичаєві правові відносини, можна стверджувати, що міжнародна торгівля спричинила зростання міст по дніпровському водному басейну. Міста ставали політичними центрами. Одним з елементів основ слов'янської держави були міста, в межах яких концентрувалися ремісничі артілі, купецькі корпорації та військово-охоронні формування. Важливо підкреслити і той факт, що у ранніх слов'ян існувала народовладна традиція. Отож, можна відзначити, що на всьому історичному шляху від VI ст. до виникнення Києворуської держави найсильніше помітна народоправна культурна традиція, що стала основою формування вічевого державного устрою.

2.3. Ранньослов'янська модель народовладного устрою і звичаєвого права руських земель

Цивілізаційний підхід дослідження історії держави і права Київської Русі дозволяє осмислити перспективи сучасного державотворення крізь призму ретроспективного осмислення державного устрою й основних інститутів тогочасної влади. Характер державного устрою і права давньоруської держави слід узагальнити на підставі історичних фактів, які є сутнісними для цієї суспільно-політичної системи.

Слід зазначити, що в сучасному правознавстві досі переважають уявлення про державу, сформовані на засадах марксистсько-ленінської політичної філософії, в яких влада асоціюється з панівним класом, котрий експлуатує за допомогою державних інститутів влади пригноблених. У цьому контексті слід нагадати загальнотеоретичне визначення держави, сформульоване в наукових працях. «Держава, – пише С. Франк, – це єдність планомірно вибудованої соціальної волі. Оскільки органічна первинна багатоедність, утворюючи суспільство, усвідомлює саму себе, формується в цілісну суспільну свідомість, вона реалізує себе і в формі свідомої, вимушеної волі, планомірно розбудовує і зміцнює себе... шляхом продукування особливого представницького органу. Цей орган є державною владою»²⁸⁰. Далі він пише, що першопочаткова держава має лише військово-адміністративне значення. «Держава вибудовується під впливом зовнішньої небезпеки: коли суспільству загрожує загибель від ворога (інколи від внутрішніх чвар)»²⁸¹. Один із визначних мислителів доби Просвітництва Дж. Локк розумів сутність держави так: «Добровільна угода дає... політичну владу уряду на благо їх підданих, щоб забезпечити їх володіння і використання їх власності»²⁸², «Суспільство постійно зберігає верховну владу для свого збереження від спокус і підступних задумів кого завгодно, навіть своїх законодавців»²⁸³.

²⁸⁰ Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – С. 137.

²⁸¹ Там само.

²⁸² Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Наука, 1988. – Т. 3. – С. 365.

²⁸³ Там само. – С. 207.

Загальне визначення держави в сучасній юридичній науці, на наш погляд, не може бути повною мірою рефлексоване на ті часи, коли відбувався процес становлення держави Київської Русі. Колишня модель держави досить чітко визначається одним з найвідоміших дослідників Києворуського права і державного устрою М. Володимирським-Будановим. Держава – «це союз людей, які осіли на певній території і на які управління здійснюється однією верховною владою»²⁸⁴. У цьому контексті М. Грушевський пише, що поняття держави давньоруських земель не має чітко визначеної термінології, «земля передбачає єдність самоуправління»²⁸⁵. Головною формою політичного волевиявлення давніх слов'ян від антсько-полянської доби до утворення державності полянської землі він вважав віче. Ця форма інституту влади руських земель-полісів, яка була публічним розкриттям думок учасників зборів територіальної громади та механізмом домовлення громадян, залишалася традиційною. Згідно з висновками М. Грушевського, віче є одвічним, найстаршим за хронологією історії елементом влади полянської землі. Головними характеристиками початкової стадії державного устрою він вважає земельну автономію, суверенну громаду, яка володіє всією землею. Пізніше князівська влада, що спирається на дружину, складає два елементи, два фактори, які обумовлюють цей устрій²⁸⁶. Лаврентіївський літопис містить таке повідомлення: «Новгородци бо изначала, и Смоляне, и Кияне, и Полочане, и вся власти яко же на думу на віча сходятся, на что же старийшии на томъ же пригорода стануть»²⁸⁷.

В історії держави і права України немає єдиної думки щодо форми інтеграції земель-полісів під владу єдиної інституції. М. Володимирський-Буданов вважає, що впродовж всього періоду існування

²⁸⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 39.

²⁸⁵ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 299.

²⁸⁶ Там само. – С. 301–302.

²⁸⁷ Цит. за: Сергеевич В. И. Виче и князь / В. И. Сергеевич. – С. Пб. , 1867. – С. 66.

Київської Русі до татаро-монгольської навали землі-поліси були союзом волостей і пригородів під владою старшого міста. Полянська земля мала своїм старшим містом Київ, словени – Новгород, в'ятичі – Рязань, хорвати – Галич, дуліби – Волинь, сіверяни поділилися на два політичні округи з центрами Чернігів і Переяслав, дреговичі спочатку були політично інтегровані містом Турів, пізніше приєдналися до Києва. «На кінець дванадцятого століття остаточно сформувалося десять земель»²⁸⁸. Отже, у спробах князівського осередку київської влади об'єднати руські землі в єдиний державний простір та вибудувати князівську вертикаль державного управління проявляється суб'єктивна орієнтація на постать владного суб'єкта, підпорядкованого волі свого батька – київського князя.

Проте для тогочасних територіальних давньоруських громад з їх розвинутим, традиційно закріпленим народовладдям питання про підпорядкування своєї волі владній волі призначеного з Києва князя стало актуальною проблемою. Віче стольних міст руських земель не могло погодитися на надмірну державну владу князя своєї землі і зовсім не волило примусу з боку київського князя. Переоцінка ролі князя в історіографії є даниною традиції, яку започаткували московські дослідники на догоду імперській ідеології. Надмір князівської гілки влади Київської Русі, тобто нехтування історичними фактами, знаходить своє відображення і в сучасній вітчизняній юридичній науці. У цьому контексті принципове значення має вивчення наукових праць з історії Русі Г. Вернадського, М. Грушевського, М. Володимирського-Буданова, І. Лисяка-Рудницького, Н. Полонської-Василенко та інших.

У своїх глибинах демократизм давніх русів нерозривно пов'язаний із певним ранньодержавним утворенням – Дулібським, Волинянським, Полянським. У процесі формування політичної самоорганізації слов'ян на території України з IV по IX ст. сільські і міські територіальні громади збільшувалися за своїми розмірами і чисельністю

²⁸⁸ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 193.

мешканців, і водночас зростала їх чисельність навколо міст з ремісничими посадами.

Публічне здійснення влади у територіальній громаді залишалося загальнодіючою інституцією, яка набувала політичного досвіду та збільшувала свої повноваження. Ухвалене на спільному зібранні територіальної громади (віче) рішення було обов'язковим для виконання всіма учасниками і мешканцями поселення. Різні соціальні структурні утворення територіальної громади на віче мають доводити свої докази і традиційно-звичаєві підстави, і після обговорення хід думок має в кінцевому підсумку сформувавши рішення. Офіційне оголошення рішення віче підпадає під волю суб'єктивної свідомості. На першій стадії формування народовладдя «вирішальний голос на віче належав главам сімей; збиралося на віче все вільне населення “від мала до велика”²⁸⁹.

Теоретичне осмислення соціальної і політичної конструкції суспільства і держави в термінах модерну певним чином відбиває реакцію індивідів, сім'ї та первинної територіальної громади на власну активність у своєму середовищі і спрямовується на збереження рівноваги інтересів і стабільності суспільної одиниці. У зовсім протилежному напрямі розгортається життєдіяльність сільської общини, яка освоїла територію, не досить сприятливу для відокремлення сімейного господарювання від комуналістського. В общині люди віддають перевагу у вирішенні назрілих проблем своєму вожаку, провіднику. У такій общині розвивається «масовий індивід». М. Володимирський-Буданов, характеризуючи розвиток держави і права північних і північно-східних руських земель, які в історичному розвитку стали основою московського князівства, пише: «Общинний лад, переживши десять століть російського періоду, прямо протилежний європейському індивідуалізму, общинний колективізм перешкоджав виокремленню індивідуальності»²⁹⁰. Отже, глибокий знавець давньоруського

²⁸⁹ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 311.

²⁹⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 4.

права і державного устрою віддає перевагу східним і південно-східним групам слов'ян, які розвивали індивідуалізм, що з необхідністю розгортається у демократизм.

Якщо розглядати питання правовідносин у Київській Русі, порівнюючи з Московською державністю, то маємо дві культурні традиції – суверенний суб'єкт правовідносин на теренах сучасної України і правовий нігілізм російського етносу. М. Володимирський-Буданов пише, що Росія з її глибинними общинними традиціями «була здавна (і значною мірою залишається) країною правового нігілізму»²⁹¹. Община жорстко контролює власний самовияв своїм емоційним впливом. Цей феномен також є характеристикою общинної психології, яка продукує знеособленість своїх співобщинників.

Звідси стає цілком зрозуміло, що північні та північно-східні руські землі підготували соціальний ґрунт для утвердження монархічної Московської державності. В общинній психології переважає страх неготовності до індивідуальної самоорганізації для захисту свого життя і своїх земель від татаро-монгольського деспотизму. Звідси, між іншим, стає зрозумілою і психологічна готовність общини підпорядкувати свою волю якомусь одному провіднику, вожаку та покласти на нього відповідальність за своє життя. Община й етнічна російсько-московська свідомість постають як один суб'єкт. Саме звідси її схильність до патріархального життя, в якому живе довіра до родовитих постатей.

У цьому світлі постає ще одна риса російської етнічної політичної психології. М. Володимирський-Буданов пише, що, перебуваючи в складі Київської Русі, окремі етнічні землі, зокрема Новгород, які відійшли до Московської держави, у правовому розумінні були розвинуті не гірше європейських цивілізацій того часу. Проте в наступні роки відокремленого від Європи московського державницького життя традиційна етнічна домінанта, переважання етнічного начала над правовим, стала закономірністю²⁹². Забезпечення, закріплення й трива-

²⁹¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 3.

²⁹² Там само.

лість вдоволення повсякденних потреб за рахунок общинної власності – властиві індивідуалізму демократичні політичні інституції – слабо розвинені, хоча й пропонують себе, гору беруть вождівсько-міфологічні засади осібної монархічної влади.

Община як соціальна одиниця в російській державі майже без змін проіснувала до революції 1917 р. Ця інституція описана волосним старостою так: старійшина має великий обсяг влади над общиною, загальна власність в общині існує на все, крім власності сімей – одязі, будинку, домашніх речей – це не належить общині. За винятком цього, всім іншим розпоряджається старійшина, вибраний за згодою²⁹³. Специфічною рисою російської земельної системи було спільне володіння нею²⁹⁴.

У межах руських земель східної та південно-східної частини Київської Русі мислення і свідомість формувалися на основі індивідуального сімейного господарювання. Саме ця форма життєтворення територіальної громади надає членам сім'ї власне існування. «У праві, – пише Гегель, – предметом виступає особа, в моральній точці зору – суб'єкт, у сім'ї – член сім'ї, в громадянському суспільстві – громадянин, якого називають людиною, отже, тут і, власне, загалом тут йдеться про людину в цьому розумінні»²⁹⁵.

У підручниках з історії держави і права України звичним було розрізняти в Київській Русі три соціальні стани: 1) міську аристократію, включно з князями і боярами; 2) міські та сільські низи; 3) церковні люди²⁹⁶. Насправді соціальна структура була значно складнішою і структурованою не за феодалною типологізацією, а за цивілізаційним характером.

²⁹³ Див. : Ковалевский М. Современные обычаи и древний закон / М. Ковалевский. – М., 1886. – С. 87; Родовой быт. – Т. 1. – С. Пб., 1905. – С. 36.

²⁹⁴ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – С. 21–23.

²⁹⁵ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – С. 175.

²⁹⁶ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – С. 21–23.

Оскільки на Русі існувала досить велика кількість міст, то вони стали гарантом збереження народовладдя. У містах найчисельнішою соціальною структурою були ремісники. Світоглядні установки, інтереси і потреби, які формували в процесі структурування ремісничої групи міських жителів, відігравали дуже важливу роль у стабілізації договірних основ державотворення Київської Русі. «На всіх стадіях цивілізації, – вважає А. Уайтхед, – розвиток ремісництва був дуже тісно пов'язаний з розвитком конструктивного порозуміння. А професійна діяльність ґрунтувалася на традиційних засобах... Певна група ремісників слугувала поживним середовищем для представників вищих форм діяльності»²⁹⁷.

Під час формування свідомості ремісника важливу роль відігравали уявлення про кінцевий продукт і про потреби тих, хто буде ним володіти та застосовувати для певних видів діяльності. У цьому плані «індивід у ремісничому стані спрямований на себе, і це самолюбство найтіснішим способом взаємопов'язане з вимогами правового стану. Тому схильність до свободи й порядку постала переважно в містах»²⁹⁸.

Соціальну взаємодію у ремісничому середовищі можна тлумачити по-різному, однак головним об'єктом нашого дослідження є державотворчі мотивації ремісничої спільноти Київської Русі. Постмодерністська концепція розуміння взаємодії особистості і суспільства значною мірою ігнорує марксистську тезу «буття визначає свідомість» й акцентує увагу на спектр свідомості людини, яка визнає свої потреби, інтереси з огляду на вибір споживчих цінностей та духовного спілкування. Задоволення потреб у суспільстві, якому притаманний суспільний поділ праці, зокрема відокремлення ремесла від сільськогосподарського виробництва, зростання міст та обміну товаром, стає можливим через обмін товарами, які можуть задовольнити певні потреби. Обмін товаром – це укладені договори і водночас «відно-

²⁹⁷ Уайтхед А. Человеческая душа / А. Уайтхед // Избр. филос. произв. – М. : Прогресс, 1990. – С. 451.

²⁹⁸ Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – С. 183.

шення волі до волі». Цей факт є «своєрідною і дійсною основою буття свободи»²⁹⁹. Ремісник вільно виробляє і вільно обмінює свій товар на інший, власник якого є також вільним виробником і споживачем.

Історики держави і права, які вивчають Київську Русь, намагаються вмонтувати всі відомі їм факти в контекст феодального устрою. Скажімо, невдоволеність громади свавіллям купців та їх здирством призвело до масових виступів міщан Києва в часи князювання Всеволода. Цей факт історики тлумачать як класову боротьбу експлуатованих мас правлячим класом³⁰⁰. Натомість, у сучасних спробах розглядати соціальну взаємодію різних соціальних верств у процесі своєї життєдіяльності соціальний суб'єкт сприймає, оцінює і розуміє інших крізь призму своїх інтересів і потреб та прагне їх маніфестувати з надією порозуміння. Отже, суспільне мислення ремісників, купців, охоронців і мешканців сільських громад в їх єдності є насправді пошуком взаємопорозуміння. У такий спосіб всі соціальні верстви взаємно адаптуються та продукують собі такі державний устрій і право, які їм потрібні.

Політична наука намагалася з'ясувати, в який спосіб суспільство сформувало державу. Тут слушною є думка політичної філософії XVII–XVIII ст., яка взяла за основу раціональну гіпотезу «першопочаткового договору», «суспільного договору». Ця гіпотеза стала рушійною силою суспільства, яке її освоїло і взяло на світоглядне озброєння. А. Уайтхед зазначає, що саме ідея «суспільного договору» у формуванні історично перших демократичних держав допомогла відправити у небуття династію Стюартів, започаткувати Американську республіку, здійснити Французьку революцію. Справді, це було одне з найсучасніших понять, яке знала історія. Вчення про «першопочатковий суспільний договір» увійшло у непримиренний конфлікт

²⁹⁹ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – С. 74.

³⁰⁰ Див.: Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 94–96.

із доктриною «божественного права монархів», цієї примари померлого поняття «божественний імператор»³⁰¹.

Оминання сучасною юридичною наукою цієї категорії заважало московській і радянській історіографії пізнати реальні події в Київській Русі, адже у цій парадигмі змінюється роль князівського осередку в державному устрої Київської Русі, яку московська історична та юридична науки вважали першим періодом розвитку великоросійської державності. Фактично в теорії марксизму-ленінізму центр уваги на сутність державного устрою переміщувався на класи і класову боротьбу, формування приватної власності та класового антагонізму. У теорії класового антагонізму як засади формування держави та права індивід і різні соціальні структури, які перебувають у виробничій і побутовій взаємозалежності, не бралися до уваги. Такий методологічний підхід дослідника, який керується марксистсько-ленінським світоглядом та його поглядом на сутність держави і права, до вивчення Київської Русі не може бути ані вільним, ані довільним. Поняття про класовий устрій взагалі та феодальний зокрема виступають у пізнавальному контексті в категоріальних формах, які марксизм закріпив у концепції формаційного розвитку держави і права. Спираючись на цю концепцію, в Київській Русі є два основні класи: з одного боку, великі землевласники, серед яких князівська верства, бояри, а з іншого – закріпачені, експлуатовані селяни.

Методологічні засади цивілізаційного підходу до вивчення державного устрою і права Київської Русі полягають у тому, щоб осмислити свободу спільної дії основних соціальних верств – вільних селян, ремісників і купців. У цьому контексті слід визначити, що було спільним у різних професійно-виробничих видах діяльності ремісників міст, вільних сімейних дворогосподарств сільських громад і купців. Під професійно-виробничою діяльністю розуміємо певний вид основної виробничої діяльності, внаслідок якої формується певний

³⁰¹ Уайтхед А. Аспекты свободы / А. Уайтхед // Избр. филос. произв. – М. : Прогресс, 1990. – С. 449.

рівень знань, свідомості, розуміння природи, свого соціального середовища. Професійно-виробнича практика не може бути відділена від розуміння її значущості для життєдіяльності суспільства. У тогочасних історичних умовах ремісники міст, купці і виробники сільсько-господарської продукції не потребували зовнішнього політичного втручання. Їхня виробнича діяльність, обмін і споживання обмежувалися сферою їхніх власних життєвих інтересів, потреб і цілей. Це була історично перша форма самоорганізації сільських і міських громад на засадах вільного самоорганізованого співіснування з власними інститутами влади у місті і в селі. Вони воліли потрібного для них суспільного устрою і творили його самі. У результаті слов'янська спільнота сформувала систему територіально-громадської самоорганізації, яка пережила майже тисячоліття з міцною традиційною громадською владою – віче. Цей інститут східних слов'ян, заклавши основи народовладдя Київської Русі, сформував професійні інститути влади, які набули певного упорядкування і частково знайшли своє втілення у перших кодифікованих нормах права «Руської правди».

Завдяки упорядкуванню князівського осередку влади Київська Русь набула міжнародного статусу. Зберігаючи етноруські межі своєї території, князівська влада, вмонтована в структуру влади земель-полісів, зберігала військово-політичну єдність. Найбільш вагомим у діяльності князівської влади Київської Русі було те, що князь укладав з віче руських земель «ряд» і брав на себе зобов'язання захищати руські землі від потенційних ворогів. «Правосуддя і військова оборона були тими галузями, в яких народ мав потребу в князі»³⁰². Отже, руська земля і військово-охоронна князівська державна інституція – це дві екзистенційні форми прояву державного устрою, іманентні одна одній. Водночас князь та його військо були з антських часів традиційною структурою, яка захищала слов'янські землі. Це своєрідна традиція. «Від традиції, – вважає А. Уайтхед, – неможливо відійти. Статус традиції – це загалом інша назва для будь-якого суспільно-

³⁰² Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 195.

політичного явища, яке іманентно притаманне життєвому прояву людини»³⁰³.

Для тогочасного суспільно-політичного устрою Київської Русі традицією визначалось існування віче, волості й землі-полісу. Це необхідна умова життєдіяльності тогочасного суспільства. З іншого боку, в міру розвитку продуктивних сил, торгівлі, відносин власності та інших сфер життя статус традиції не завжди забезпечує новаційні форми прояву діяльності людей. Завжди до сфер буття, які не можуть бути адекватно визначені й оцінені нормами традиції, включаються новації індивідуальних пристрастей. У суспільстві з більш розвинутими соціальними, економічними і політичними відносинами традиційний елемент залишається як істотна складова саморегуляції людських стосунків. Водночас дедалі більшої ваги і значення набуває новий елемент – договір та договірні зобов'язання, які вже підпадають під юридичну класифікацію. Саме цей елемент, запозичений слов'янським етносом у купецьких корпорацій, надав політичному, економічному і державницькому життю населення руських земель юридично-правового значення.

³⁰³ Уайтхед А. Аспекты свободы / А. Уайтхед // Избр. филос. произв. – М. : Прогресс, 1990. – С. 457.

РОЗДІЛ III

Державно-правовий статус інститутів влади Київської Русі та формування федеративних устроїв

3.1. Віче у структурі народовладних інститутів

Давньоруські землі-поліси – це насамперед об'єднання сільських і міських територіальних громад, завдяки якому відбувається процес упорядкованої життєдіяльності різнорідних взаємодіючих соціальних груп у суспільно-політичну єдність, цілісність системної взаємопідтримки у вирішенні спільних потреб. Полісна система давньоруських земель забезпечувала, по-перше, самоорганізацію, по-друге, здатність різнорідних соціальних груп та їх частин до спротиву ворожим силам і природним факторам, по-третє, формування механізмів самозбереження перед різними загрозами, по-четверте, продукування суспільно-політичних норм, традицій гуртування для забезпечення усталених форм життя. Полісна система самоврядування сільських і міських громад та формування сімейної і громадської власності включно з освоєнням певної території віддзеркалюють момент солідарності людей із продукованими нормами співпраці і співжиття, словом, це динамічний стан координації відносин між людьми та їхньою власністю.

Полісне оформлення давньоруських земель (полян, деревлян, волинян, кривичів, сіверян та ін.) мало тенденцію до розвитку виробництва, обміну та зміцнення військово-охоронних формувань. Кожне полісне утворення було самоцінним і самодостатнім у своєму саморозвитку. Воно не було племінним.

Радянські історики, досліджуючи становлення і розвиток державності Київської Русі, спиралися на марксистсько-ленінський проблемно-методологічний концепт, згідно зі світоглядною ідеєю якого державні інститути формуються на основі племінних об'єднань. Тому серед провідних українських істориків радянського періоду панувала

думка, що в Київській Русі передували політичні об'єднання «з ознаками протодержави – складного чіффдому»³⁰⁴. Уявляючи давньоруські полісні територіальні об'єднання «племінними союзами», В. Ключевський, М. Артомонов та їхні послідовники утвердили в українській політичній думці парадигму, ніби згадувані в давньоруських літописах племінні об'єднання, зокрема «валіняни», були складними вождівствами, в межах яких існували «елітні роди», що мали всі існуючі на той час важелі влади, в тому числі започатковані традицією династичного інституту державності. У такий спосіб історики вибудували концепцію трансформації «простих вождівств у складні вождівства». У подібних теоретичних конструкціях «формування давньоруських земель-полісів відбулося на основі «племінних груп, де елітні роди... виступають у розумінні династій». На чолі кожної з них, очевидно, стояв князь, влада якого могла бути складовою. «Можливо, князь був сюзереном тих племінних вождів, що входили у склад його об'єднання»³⁰⁵. В. Баран, П. Толочко та інші дослідники державного устрою Київської Русі світоглядно і теоретико-методологічно орієнтуються не на онтологічне обґрунтування інститутів державної влади давньоруських земель-полісів, а на марксистські принципи, згідно з якими первіснообщинний устрій трансформується у феодальний, в якому влада династій силою утверджує свою владу спочатку на обмеженому соціальному просторі, потім поширює військовий примус на сусідній території й утверджує свою владу шляхом «легалізованого апарату примусу військової дружини»³⁰⁶.

За останні роки в історії появилися думки, які спростовують тезу про племінний устрій переддержавних полісних утворень слов'ян Подніпров'я – Подністров'я. Цьому слугували праці І. Лисяка-Рудницького, Г. Вернадського, М. Володимирського-Буданова та інших дослідників історії формування і розвитку державного устрою Київської Русі. Згідно з теоретичними дослідженнями вказаних авторів, держав-

³⁰⁴ Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Альтернатива, 1998. – С. 242.

³⁰⁵ Там само. – С. 243.

³⁰⁶ Див.: там само. – С. 244.

ність Київської Русі не була феодальною. М. Володимирський-Буданов визначає державний устрій Київської Русі як «земський» і виділяє віче як початково сформовану вищу владу, якій були підпорядковані князі та їхня адміністрація. І. Лисяк-Рудницький і Г. Вернадський обґрунтували наявність демократичної форми державності Київської Русі, при цьому вказали, що «віче окремих сільських і міських громад мали свої владні обмеження з боку центральних органів влади у справі охорони землі, адміністративної відповідальності перед владою столичного центру своєї землі-полісу»³⁰⁷.

У науковій термінології дослідження процесу становлення державного устрою Київської Русі, на думку Г. Вернадського, М. Грушевського, І. Лисяка-Рудницького та М. Володимирського-Буданова, має стати територіальна громада з її владним інститутом – віче. Провідним соціальним і господарським суб'єктом територіальної громади руських земель була моногамна сім'я. Відповідно до висновків Г. Вернадського, автономна територіальна громада в процесі своєї життєдіяльності продукувала спільні цінності, внаслідок чого сформувалися звичаєві норми поведінки і звичаєвих відносин, які набули нормативно-правових значень у Київській Русі.

Трансформація давньоруських територіальних громад у полісні об'єднання з елементами майбутніх державних інститутів відбувалася одночасно з політизацією їхнього життя. Політизацією слід вважати процес становлення влади і владних відносин, усталених норм поведінки, що виявляються в самоорганізації територіальної громади з її регулятивними механізмами життєдіяльності. Про наявність політичної організації в територіальній громаді можна говорити, якщо їй властиві такі характеристики:

- 1) наявність спільного владного інституту, рішення якого є обов'язковими для виконання;
- 2) зобов'язання членів громади виконувати рішення, які були ухвалені на зібранні;

³⁰⁷ Див.: Вернадський Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001 ; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1.

3) взаємна залежність членів громади, що сформувалася на основі спільних інтересів і потреб;

4) закріплена у свідомості членів громади територіальна назва їх самоідентифікації, що засвідчує їхній високий рівень політичної самоорганізації.

Г. Вернадський стверджує, що «по суті кожна давньоруська земля була містом-державою у класичному розумінні цього терміна»³⁰⁸, «віче мало свій голос у вирішенні питання про призначення князя, підтримувало або виступало проти його кандидатури з позиції інтересів міста»³⁰⁹.

Зазначимо, що вплив віче як народоправного інституту держави Київська Русь був досить значним, якщо не визначальним. «Дійсно, місцеве управління знаходилося в руках органів місцевого самоврядування – приміського і волосного віче і виборних чиновників: старост, сотників, десяцьких і “добрих людей”»³¹⁰. Що ж, дотримуючись висновків М. Володимирського-Буданова, одного з найвідоміших дослідників давньоруського права і державного устрою руських земель, політичний мислитель повинен говорити суспільству об’єктивну істину – державний устрій Київської Русі був вічевим. Такий висновок ще раз підтверджує демократичність ранньоукраїнського суспільства, яке «не управлялося однією людиною». Прокопій Кесарійський в «Історії війн» наголосив, що ці племена «здавна живуть у народоправстві, і від того в них вигідні й не вигідні справи завжди ведуться спільно»³¹¹. Отже, віче неможливо розглядати окремо від життя давньослов’янських територіальних громад. Віче як історично сформована полісна владна інституція передує державності Київської Русі і робить усе можливе для існування народовладдя.

³⁰⁸ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001; І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1. – С. 203.

³⁰⁹ Там само. – С. 204.

³¹⁰ Там само. – С. 102.

³¹¹ Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України / В. М. Іванов. – К., 2006. – С. 25.

Розглядаючи віче в державній структурі влади і владних відносин Київської Русі як фактор прояву владної функції, Г. Вернадський наголошував, що зародково «князівство складається зі столичного міста, малих міст і сільських регіонів», «у переважній більшості те ж саме місто незмінно зберігало своє верховенство з IX ст. до монгольської навали»³¹².

Віче було для слов'ян руських земель політичним буттям, що трансформувалося з минулого у теперішнє і проектувало майбутнє. Незважаючи на те, що соціальна і політична практика взагалі є реконструкцією сформованої соціокультури, діяльність віче була тривалою в часі, а владна воля територіальної громади була безперервною. Формулюючи висновок про роль та місце віче в нашій історії, професор О.О. Малиновський у праці «Народ і влада в російській історії», опублікованій ще у 1905 році, стверджував, що «принцип народоправства залишається, ... вся влада належить народним зборам, ... всі мають право брати участь у народних зборах, але не всі мають фактичну можливість здійснити це право», адже «віче збирається в центральній общинній землі – в старшому місті, тому реальну участь у вічевих зборах беруть жителі старшого міста; жителі пригородів і волостей тільки випадково можуть бути на віче, хоча мають право на це»³¹³.

Щоб осягнути роль політичної і державницької складової у процесі історичного розвитку слов'ян руських земель у період з VIII до XIII століття, доречно звернутися до висновків М. Володимирського-Буданова, який диференціює єдність досвіду віче і простежує його трансформацію у верховний владний орган Київської Русі. У своїй праці «Огляд теорії руського права» згаданий автор виділяє три етапи в розвитку державно-владної ролі віче. На першому етапі «віче складалося із простих громадян, тобто головна роль при вирішенні справ

³¹² Вернадский В. Г. Киевская Русь / В. Г. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 194.

³¹³ Малиновский И. А. Народ и власть в русской истории / И. А. Малиновский. – К., 1905. – С. 4.

належить простому народові»³¹⁴. Спільнота територіальної громади на першому етапі функціонування віче усвідомлювала, що безпосередньо залучена до вирішення назрілих проблем, причому у політичних позиціях учасників віче відбивалися їхні власні інтереси та спільні потреби.

На другому етапі, після переорієнтації торгівлі з р. Волги на Подніпров'я, агенти торгівлі вносять корективи у діяльність як міських віче, так і в життєдіяльність населення міст. Торговельний простір оживає, про що Г. Вернадський пише: «Руські слов'яни мали досвід тривалих військових кампаній і в міжнародній торгівлі, беручи початок з шостого століття, коли анти проникли в Дунайський регіон»³¹⁵. Під впливом нової соціальної сили – купецьких корпорацій як етно-слов'янського походження, так і сусідніх країн – Хазарії, Візантії, держав Сходу – у соціальний і політичний простір руських земель-полісів привноситься суб'єкт з іншою активністю – військово-політичною. Якщо розглядати варязьку дружину, яка оселилася в Києві як чужу силу, нав'язану слов'янській громаді, тоді логічним є припущення, що вона підкоряла слов'ян. Оскільки поява варягів у Києві органічно пов'язана з розвитком торгівлі, то в масштабі історичних трансформацій слов'янської спільноти давньоруських земель процес переходу до державної самоорганізації збігся з інтересами слов'янських провідних соціальних верств, численних руських міст. Згідно з твердженнями Г. Вернадського, «слов'яни брали активну участь у міжнародній торгівлі... Скандинавські князі Києва мали значну підтримку серед вищих класів слов'ян»³¹⁶.

Отож, на формування державного устрою Київської Русі позначився вплив варязьких князів та їхніх дружин, що мали професійну підготовку з охорони торгових шляхів і з часом самі ставали учасниками організації міжнародної торгівлі. Важливим виявом соціально-

³¹⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор теории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 78.

³¹⁵ Вернадский В. Г. Киевская Русь / В. Г. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 28.

³¹⁶ Там само.

економічних і політичних перетворень, які були здійснені після походу Олега до Візантії, було зміцнення й поширення влади князівського державного інституту. З появою князя поступово змінилися владні функції віче. М. Володимирський-Буданов стверджує, що «влада нового князя освячується і скріплюється згодою народу, що було цілком необхідно за постійної участі народу в державних справах»³¹⁷. Проте сутність перетворень владних повноважень віче і звичаєвої нормативної системи в тому й полягала, що розростання родини Рюриковичів та їхня боротьба за князівську владу в межах руських земель уже не задовольняла громади стольних міст, тобто сама система династичного права на княжіння поступово втрачала довіру у народу.

«Набуття князівської влади здійснювалося водночас по спадкоємності і за обранням... Смерть попередника відкриває для наступного князя лише велику міру участі у владі... однак перевагу бере начало обрання»³¹⁸. Легітимація змін у діяльності віче з обрання князя починається з того, що бажана з боку династії Рюриковичів особа на князівську посаду може не задовольняти інтересів громади стольного міста. Так, князь Всеволод Ольгович волів передати владу своєму братові Ігорю і звернувся до громади Києва, проте кияни запросили князувати Ізяслава Мстиславовича, говорячи так: «Ти наш князь, приїзний; а у Ольговичів не волиємо бути»³¹⁹. У певному сенсі віче стольного міста давньоруських земель було єдиним верховним осередком влади. «Князівські сини одержували княжіння не як вотчину, а як землю для державного управління нею»³²⁰. Так, історичні джерела спростовують тезу про феодално-монархічний державний устрій Київської Русі. Найсамперед зазначимо, що впродовж існування держави у давньоруських землях княжа влада була необхідна для її захисту³²¹.

³¹⁷ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор теории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 64.

³¹⁸ Там само. – С. 64–65.

³¹⁹ Там само. – 65.

³²⁰ Макаруч С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій / С. Макаруч. – Львів : Світ, 1999. – С. 110.

³²¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор теории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 67.

Продуктивний державотворчий етап владних функцій віче охоплює період досягнення відносно державно-політичної стабільності. Його головний зміст – спільна дія віче і князівської влади, спрямована на перебудову державного управління після утвердження християнства і прийняття правових норм, закріплених у «Руській правді». На цих засадах базувався процес консолідації всіх руських земель, пошуку шляхів для їхнього подальшого об'єднання під християнськими символами. Водночас відбувається перехід державотворчих функцій віче на вищий рівень розвитку шляхом залучення до обговорення та вирішення державних проблем князів, бояр і священнослужителів.

Базуючись на методології структурного функціоналізму та теорії соціальної системи, політологічних поняттях політичної інституалізації та соціальної диференціації, під час аналізу державотворчих процесів у Київській Русі, на думку М. Поланьї, необхідно акцентувати увагу на суб'єктивності складової державно-політичного життя суспільства³²². Важливе значення для вивчення та розуміння процесів давньоруського державотворення має теорія кристалізації понять «громадянське суспільство» і «держава». Аналізуючи соціологічні та політичні процеси формування державного механізму згідно з концепцією Л. Іоніна, у праці зроблено спробу вивчити давньоруське суспільство у динаміці, дослідити проблеми регіональних і глобальних процесів, а не лише внутрішнє життя держави³²³.

Руська держава як політично організоване суспільство із сформованими державними інститутами розглядається нами в контексті теорії суспільного договору Руссо крізь призму цивілізаційного підходу. Вищезазначені договірні відносини між владою і суспільством стали, на думку І. Лисяка-Рудницького, базовою консервативною соціокультурною і політичною традицією³²⁴. Більш того, теоретичне

³²² Див.: Поланьї М. Личностное знание / М. Поланьї. – М. : Прогресс, 1986. – С. 108–110.

³²³ Див.: Іонин Л. Г. Понимающая социология. Историко-критический анализ / Л. Г. Іонин. – М. : Наука, 1987. – С. 85–87.

³²⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1. – С. 8.

осмислення договірних відносин, які тісно пов'язані з набутим досвідом і засвоєними знаннями, підтверджує висновок Г. Гегеля про договір як правовий феномен. «Розум, – наголошує Г. Гегель, – робить необхідним вступ людей у договірні відносини дарування, обміну, торгівлі»³²⁵.

Формування державно-політичних об'єднань у східних слов'ян базувалося на тісних торгово-економічних зв'язках між регіонами, що сформувалися ще з початку I тисячоліття.

Детально проаналізувавши процеси економічних взаємовідносин слов'ян Середнього Подніпров'я, В. Рибаків аргументовано стверджує: «Експортне землеробство, започатковане товарне виробництво, монетарне багатство численної верхівки, поширені торгові зв'язки, єдина оборонна система, що забезпечувала охорону Наддніпрянських селищ на великому просторі, – все це засвідчує, що первісність була пройденим етапом і що в пам'яті передових районів слов'янського лісостепу, як і в західних слов'ян того часу, вже сформувалися чи продовжували формуватися перші держави»³²⁶.

Отже, безперечно, економіка того часу вже була монетарною, а товарно-економічні відносини підпорядковувалися договірним правовим нормам. Саме у торговельних зв'язках з римськими провінціями слов'яни запозичували елементи римського торговельного права. Отже, сформований новий етнокультурний та економічний простір, тобто простір римського обміну, вивів слов'ян на новий рівень геополітичного життя.

У договірних відносинах мислення досягло значного прогресу в редукуванні існуючих до себе товарів, грошей, що їх маніфестує договір. «Для договору, – вказує Гегель, – необхідні дві згоди, через які репрезентується загальна воля»³²⁷. Логічно продовжуючи думку,

³²⁵ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2006. – С. 79.

³²⁶ Рыбаков В. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / В. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – С. 45.

³²⁷ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2006. – С. 82.

можна стверджувати, що культура договірних відносин торгівлі мала значний вплив на формування державницької культури народоправства. Саме в цьому значенні слід зрозуміти смислову будову віче. Ця інституція стає для територіальної слов'янської громади буттям, у якому кожна людина отримує право захищати свої інтереси і потреби публічно, «віч-на-віч». Через обговорення назрілих невирішених проблем громада на підставі принципів досягнення взаєморозуміння укладає «ряд» і формує обов'язкові для виконання й дотримання норми і правила співжиття. Таким чином, з розвитком та зміцненням державності віче залишалось самостійним державним органом, який укладав «ряд» із князем, контролював його діяльність, змінював урядовців, виконував функції суду.

На українських землях віче було постійним органом влади, однак його рішення і повноваження в усіх землях Київської Русі як імперії не мали однакової чинності. Уже в II половині XI ст. вирішальним чинником у Галичині і Волині, Київщині і Чернігівщині, на думку проф. А. Чайковського, стає боярство, у Новгороді і Пскові – віче, у Московщині, Суздальщині, Ростові – князь³²⁸.

3.2. Генеза статусу князя у народовладних відносинах Київської Русі

Сучасна юридична наука значно розширила коло проблем, дослідження яких стало нагальною потребою в умовах відродження української національної держави і права. До таких проблем належить вивчення статусу князя в державному вимірі Київської Русі. Сьогодні українська нація перебуває на межі двох великих історичних епох, і новий досвід розбудови демократичної правової держави вимагає нового осмислення історії національної державності. Практичні надбання Київської Русі у становленні народовладної державницької культури у цьому плані являють собою багату скарб-

³²⁸ Історія держави і права України / за ред. А. С. Чайковського. – К., 2004. – С. 57.

ницю, з якої нащадки мають реальні можливості черпати демократичні цінності для подальшого творчого підходу у розбудові національної держави.

Останнім часом вийшли друком праці російських дослідників історії виникнення і розвитку києворуської держави і права, в яких постулюється думка про історичну спадкоємність від Русі до московської державності. До того ж, як уже згадувалось, сучасна російська наукова думка розглядає Київську Русь початком історії російської державності, безпідставно вважає її феодальною, а князя визнає засновником і володарем. З огляду на панування необ'єктивної концепції статусу князя в Київській Русі та визнання її попередницею Російської держави, а також на поширення спрощених уявлень про державний устрій відчутною стала проблема його переосмислення.

Актуальність дослідження цієї теми значною мірою зумовлюється, крім того, ще однією, суто практичною обставиною – наполегливим пошуком національних державних цінностей, які український народ продукував у своєму історичному розвитку. Державницька культура Київської Русі є не лише частиною загальноцивілізаційного надбання цивілізації, а й духовною основою осмислення теперішнього та майбутнього життя нації. У центрі уваги сучасної юридичної науки перебуває не тільки теперішня практика розбудови національної держави і права з усіма його позитивними та негативними для суспільства реаліями, але й аналіз сучасного стану крізь призму історії формування державного устрою Київської Русі. Нігілістичне ставлення до визначних народовладних традицій національної історії державотворення ставить під сумнів і саму можливість творчого розвитку теорії та історії держави і права, політичних і правових учень.

В одному з підручників з історії держави і права України дається таке визначення київської держави: «За формою вона вважалася ранньофеодальною монархією і ґрунтувалась на принципі сюзеренітету-васалітету. Очолював державу великий князь»³²⁹. Отже, з визначення

³²⁹ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – С. 23.

ми бачимо, що інститут князя в структурі державної влади Київської Русі має найвищий статус. Він вважається, по-перше, єдиним творцем держави, по-друге, його влада обов'язкова для всіх міст і всіх соціальних верств.

У більшості навчальних посібників з історії держави і права України однією з найбільш репрезентативних парадигм теоретичної інтерпретації історії формування державного устрою Київської Русі є така: розвиток феодальних елементів у суспільно-політичному ладі, а також переростання органів племінного управління в державні призвели до перетворення союзів племен у «княжіння» і «землі» державного зразка³³⁰. Подібна схема є хибною і не відповідає історичним реаліям.

Г. Вернадський має рацію, коли пише, що в Київський період устрій «торгового капіталізму», «монетарна економіка» переважали над «натуральним господарством», що «в Київській Русі існував впливовий політичний компонент, якого не було на Заході, – місто»³³¹.

Усі ці політично важливі фактори державотворення давніх русів у вітчизняній історії та юридичній науці недооцінювалися. Тому державність Київської Русі, її право й віче як політичні інститути народовладдя сьогодні неадекватно осмислені і витлумачені. Така світоглядно-ідеологічна і національна українська недалекоглядність притаманна не лише марксистським теоретикам, а й тим, хто сьогодні з патріотичних міркувань готує і видає підручники з історії держави і права України.

Історики царської Росії протягом XVIII–XIX ст. плідно зорієнтували свідомість українського народу на ключові позиції імперської монархічної московської держави, яка ніби несла в собі культурно-політичні, правові і державницькі традиції Київської Русі. Сформульована російськими істориками сутність державного ладу

³³⁰ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – С. 18; Історія держави і права України / за ред. А.С. Чайковського. – К., 2004. – С. 39; Історія державності України. – Х., 2004. – С. 65.

³³¹ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 16.

Київської Русі, що «трансформувалася» на весь простір колишньої Російської імперії і Радянського Союзу, має загалом дуже спрощений і необ'єктивний вигляд: єдиновладним правителем Русі московські дослідники проголосили князя, а державний устрій та правовідносини назвали феодальними.

Характеризуючи своєрідність тлумачення російськими вченими державного устрою Київської Русі, відомий історик і патріот України Д. Дорошенко писав: «Московські князі, походячи самі з Рюрикового дому, що панував колись у Києві, вважали себе прямими спадкоємцями Київських князів і заявляли претензії на всі землі, що колись належали до Київської держави»³³². Така схема української історії, як вважає Д. Дорошенко, панує у наукових курсах руської історії і в підручниках для її вивчення.

Отже, проблема трактування державного ладу і правовідносин Київської Русі потребує серйозної уваги з боку сучасної теорії та історії держави і права.

Давньоруські міста формувалися головним чином з торговельних і ремісничих верств населення. Найпевніше, мешканці давньоруських міст жили в народоправному соціокультурному і політичному середовищі. Звичайно, вони не усвідомлювали демократичності політичного устрою, оскільки в них не було ні знань, ні уявлень про можливість існування альтернативних державних устроїв. Інший бік справи полягає у тому, що в територіальних громадах на першому плані перебувала не уявна політична свобода, а реальна свобода сімей-дворогосподарств. Народовладна традиція була настільки укорінена в політичній культурі, що її взагалі не помічали.

Руські князі вперто і настирливо прагнули нав'язати українській народності свої принципи державного управління та сформувати монархічну владу. Досягти цієї мети руським князям не вдалося, тому що давньоруські міста мали не лише традиційну народовладну куль-

³³² Дорошенко Д. Історія України : у 2 т. – Т. 1 (до половини XVIII ст.) / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – С. 19.

туру, але й значні військові дружини, завдяки яким східним слов'янам вдалося зберегти народовладний державний устрій.

Метою і завданням наукового доробку є виявлення тенденцій та особливостей формування у державній структурі князівсько-дружинного інституту влади Київської Русі, еволюції його статусу. Об'єктом цього дослідження є система сформованих інститутів державної влади русів та практика їхніх звичаєво-правових відносин з урахуванням статусу князя і дружини. Предметом дослідження є становлення та розвиток князівсько-дружинного осередку в структурі влади Київської Русі.

В основу методології дослідження покладено сукупність сучасних методів наукового пізнання, зокрема системний, що спирається на парадигму структурності та критичного переосмислення марксистської методології формування держави і права відповідно до формаційного підходу. Зауважимо, що історія держави і права України є особливо чутливою до ідеологічних політичних та геополітичних вимірів сутності Києворуської держави. З погляду прихильників московської історії держави і права Київська Русь, по-перше, перебувала у перехідній фазі від племінного до феодального державно-правового устрою; по-друге, логіка її розвитку визначила московську державність і загальне спрямування російської царської системи правовідносин, у межах яких великий князь був монархом. З методологічного погляду такий концептуальний підхід до ролі князя у формуванні і збереженні на певній стадії цілісності московської державності вкладається і в генетично-династичний метод. Д. Дорошенко писав: «У поняттях російської історіографії ще в половині 18-го віку утвердилось представлення одної “руської” держави, що, зачавшись, мовляв у Києві, потім продовжувала неперервно своє існування під владою одної династії, тільки міняючи місце осідку столицю: спочатку Київ, потім Володимир, далі Москву, нарешті Петербург»³³³. У такий спосіб захисники московської державності утвердили в історичній та

³³³ Дорошенко Д. Історія України : у 2 т. – Т. 1 (до половини XVIII ст.) / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – С. 19.

юридичній науках парадигму генеалогічної московської династії з Києва.

Базуючись на цій концепції, історики здійснювали цілеспрямоване фальшування історичних фактів та спотворення ідеї народовладного устрою Київської Русі. Крім того, російські науковці, які досліджували історію державотворення Київської Русі, утвердили періодизацію державності, виділивши «феодальну формацію» на руських землях. І. Лисяк-Рудницький акцентує увагу на тому, що «Середньовічна “Русь” спочатку не мала феодальної структури»³³⁴. Маніпуляція історичними фактами формування держави Київська Русь та необ'єктивне визначення в її владній структурі ролі князя призвели до того, що «стара назва держави українського народу – Русь – була привласнена російською нацією і державою... Таким чином, новітню Україну позбавляють історичних підвалин, і вона, так би мовити, зависає в повітрі»³³⁵.

Розуміння монархії у московській державі опосередковується соціальною структурою суспільства, яке, на жаль, не мало традиційної культурної і підприємливої аристократичної верстви, яка в Київській Русі поділяла владу в єдності з народом у формі віче. Г. Волков, аналізуючи політичні погляди Пушкіна, Чаадаєва й інших письменників, зазначає, що вони були переконані у відсутності феодалізму в Росії у тому вигляді, як він існував у європейських країнах, де мала місце незалежність феодалів від центральної влади. Вони вважали, що аристократія європейських країн із самого початку формування монархічного державного ладу, по суті, правила країною і відігравала важливу роль у структурі влади. Організацією управління в державі займалися «фаворити», «халіфи на годину»³³⁶.

Територіальна громада міста-поліса відчуває й усвідомлює свою спільність лише через відношення до іншої, сусідської спільноти, яка

³³⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 4.

³³⁵ Там само. – С. 49.

³³⁶ Див.: Волков Г. Три лика культури / Г. Волков. – М. : Молодая Гвардия, 1986. – С. 136–140.

межує з нею, тобто до іншої, «чужої» землі і громади. Це означає, що кожна сім'я, сільська громада, міські соціальні верстви та їх індивіди почувають себе представниками своєї «землі» лише у протиставленні спільнотам інших земель.

Доречно зауважити, що формування Руської держави у суб'єктивному й об'єктивному контекстах зумовлювалося назвою «Руська земля». Річ у тім, що тільки-но виникає поділ землі між культурно спорідненими територіальними спільнотами, які не вбачали у своїх сусідах ворожого світу, що розгортає свій життєвий простір в інший, не свій, чужий, але не ворожий; окремі землі-поліси усвідомлювалися їх спільнотами як еквіваленти, духовно споріднені єдиною міфологією і культовою практикою. Тому представники різних земель-полісів, здійснюючи обмін, виступають у ньому не як вороги, а як сусіди. Сформована культура добросусідства поступово набуває чинності у відносинах із представниками різних давньоруських земель-полісів.

Тут виявляється одна з фундаментальних для державотворення обставина. Її суть полягає в тому, що заселена й освоєна земля стає власністю, яку потрібно захищати. Л. Ребет пише: «Земля бо має тенденцію виступати як окреслена одиниця. Вона, творячи спільну базу життя, дає основи для політичної, господарської і національної єдності»³³⁷. Розгортання територіальних поселень та їхні зв'язки впритул підводять їхніх мешканців до необхідності створення надійних суспільних механізмів, спрямованих на упорядкування всіх сфер життєдіяльності спільноти в межах міста-поліса, пізніше землі-поліса і, насамкінець, на всьому просторі руських політично автономізованих земель.

Разом зі зростанням міст на давньоруських землях зростали й можливості взаємодії міського і сільського населення. Соціальна сила сільської територіальної громади – це об'єднані сімейні дворогосподарства, які використовували знаряддя виробництва, продукovanі ремісниками у місті, з котрими здебільшого проводили натуральний обмін продуктами. У межах великого міста-поліса – це об'єднання де-

³³⁷ Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет. – Мюнхен, 1955. – С. 88.

сятків тисяч людей, які виробляли і виносили на ринок найрізноманітнішу продукцію для обміну. Продуктивні сили, що формувалися в цих межах, потребували розширення ринку і водночас поглибленої співпраці з організації, упорядкування та охорони ширшого соціокультурного простору. Об'єднані соціально-культурні продуктивні сили формують якісно нову силу – політичну з її військово-охоронною структурою та охоронними укріпленнями городищ і міст. Пізніше в Київській Русі «містом називали будь-яке поселення, що було обнесено стінами фортеці»³³⁸. Фортифікаційні споруди навколо міст будувалися силами населення землі-полісу, і тому вони були власністю всієї полісної громади.

Ранній період українського державотворення знаменувався виникненням окремих територіально-політичних об'єднань, які формували державні інституції, владу та спосіб самоврядування й прямували до великомасштабного об'єднання. У той час, коли окремі політичні територіальні об'єднання ще перебували на стадії концентрації влади й внутрішнього ринку, поляни з центром у Києві уже набували ключового значення в організації зовнішньої торгівлі і зайняли домінуюче становище серед усіх земель-полісів, які були розташовані на теренах України.

Формування Київської Русі припадає на той час, коли Західна Європа була охоплена політичною боротьбою Карла Великого за об'єднання германських племен у єдину державу. Принципово важливим періодом для Східної Європи О. Пріцак вважає другу половину IX ст., коли «Київ і території нинішньої України з'явилися на історичному овиді»³³⁹. Провідною політичною силою, зацікавленою у формуванні держави Київської Русі, виступили заможні верстви міст, градів і сільських поселень, які долучилися до внутрішньої і зовнішньої торгівлі за домінуючої ролі купецьких корпоративних об'єднань,

³³⁸ Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, В. А. Головатий, В. А. Ребкало // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 49.

³³⁹ Пріцак О. Походження Русі / О. Пріцак. – К., 1997. – Т. 1. – С. 98–99.

що представляли руську народність і були вкорінені в соціально-економічну, культурну і, головне, політичну систему Русі.

Аналізуючи побудову, структуру та діяльність торгових братств, В. Ключевський зробив висновок, що стародавня Русь виробила специфічну форму торгового братства, в якому поєднувалися не капітали, а особи на підставі спорідненості, сусідства і нероздільності майна. Під керівництвом керівника братства невідокремлені родичі вели торговельну справу не як кооператори-помічники, а як підлеглі агенти господаря. Така форма кооперації показує, як потреба колективної діяльності винайшла життєздатні форми і для торгового братства в цілому, і кожного його члена зокрема³⁴⁰.

Доречно нагадати, що для слов'янського етносу того часу дворогосподарство, дім, двір були специфічною формою організації життя сім'ї в складі громади. Високо оцінюючи роль сім'ї у формуванні основ Української держави, Б. Попов наголошує: «Дім утворює сім'ю – ядро етнічної культури. Дім виховує, навчає, надихає, дає людині життєву силу. Значення дому і світу, життя і діяльності, спільності і суспільства утворюють головний нерв культурного поступу... Соціальну свідомість продукує і Дім, і Світ»³⁴¹. Слов'янська людність тривалий період ранньодержавного життя вважала Дім первинною підставою життя, і дворогосподарство стояло осібно зі своєю індивідуальною життєдайною для людини місією. Тому не дивно, що і купецькі родини дотримувалися традицій дворогосподарювання під зверхністю глави дому, аби спільною працею підносити свій добробут. Ця етнічна традиція зумовила той факт, що руські купецькі родини не включалися до міжетнічних торгових корпорацій, які на той час перебували в містах Русі, особливо в Новгороді, Києві, Чернігові тощо.

Саме така політична система організації українського народу зумовила той факт, що впродовж IX – на початку X ст. політична

³⁴⁰ Ключевский В. А. Курс русской истории / В. А. Ключевский. – М., 1987. – Ч. 1. – С. 46.

³⁴¹ Феномен нації: основи життєдіяльності / за ред. Б. В. Попова. – К., 1998. – С. 7.

залежність земель від влади київського князя була ще дуже слабкою: значна частина народів Київської держави перебувала тільки під зверхністю, а не під владою Києва³⁴².

Аналізуючи та характеризуючи процеси становлення і трансформації купецьких братств і стратегічні напрями розвитку торгівлі на Русі, О. Пріцак визначив три етапи формування купецтва Київської Русі, два перших з яких – волзький (839–930 рр.) та дніпровський (930–1036 рр.) – знаменуються тим, що «руси володіли переважно торгівельними шляхами, а не територіями; вони збирали данину й контролювали торговища уздовж двох основних шляхів»³⁴³.

На третьому етапі політичного й торгово-економічного життя руської народності зовнішньоторговельна єдність надає чинному політичному звичаєвому праву певної зовнішньої конструкції, у якій утверджувалися ті цінності, які несли торговельні корпорації з їх військово-охоронними підрозділами. Для формування Києворуської держави потрібна була внутрішня політична й економічна єдність руських земель і міст-центрів навколо єдиного політичного центру, яким поступово ставав Київ. Внутрішня політична єдність була необхідною передумовою і підставою для еволюційної трансформації земель-полісів у державу. Державна єдність Київської Русі надавала руській народності певну можливість усвідомлювати нові принципи свого буття, правила, що визначають політичний статус людини і народу, міста, града і сільської громади, держави і різних форм господарської асоціації людей. Третій (київський) період формування політичних об'єднань купецтва знакових міст, розташованих на перехрестях торгових шляхів, згідно з висновками О. Пріцака, «знаменував собою початок культурної консолідації Русі й спробу її “націоналізації”»³⁴⁴.

Формування купецьких об'єднань та забезпечення торгових шляхів, що проходили через Русь, сприяли створенню інфраструктури

³⁴² Див.: Грушевський М. С. Історія України-Русі : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1991–1998. – Т. 1. – С. 422.

³⁴³ Пріцак О. Походження Русі / О. Пріцак. – К., 1997. – Т. 1. – С. 99.

³⁴⁴ Там само.

торгівлі та міжнародному визнанню руського купецтва і держави – Київської Русі, яка постала внаслідок визрівання зацікавлених у політично міцній національній державі. Формування держави за активної позиції купецтва та запрошених варязьких князів сприяло підписанню князем спільно зі світлими князями, боярами та «ліпшими мужами», які входили до складу делегації і представляли місцеву владу від віче, низки міждержавних торгових договорів; ще у IX столітті у договорах Русі і Візантії вказувалося, що Русь із греками має давні договірні зв'язки.

Отже, з одного боку, майнове розшарування у слов'янських общинах, з іншого, – формування політичної еліти, якій довіряли, підтримували та на яку покладали обов'язки і надавали права на підготовку укладання різного рівня договорів, сприяли появі у руському суспільстві прошарку еліти з новим статусом.

У найбільш загальному визначенні соціальний статус – це становище особи, яке вона посідає у суспільстві відповідно до віку, статі, походження, професії, сімейного стану тощо. Слід відрізнити вроджений статус і набутий у суспільстві внаслідок освіти, праці, професійного рівня, політичних та економічних здібностей. Основним соціальним осередком первинного набуття статусу є сім'я, в межах якої індивід продукує в собі необхідні для суспільства і сім'ї соціальні якості. Особа інтерналізує загальновизнані у суспільстві норми, цінності, погляди й уявлення, внаслідок чого соціокультурні нормативні вимоги до поведінки стають складовою її мотиваційної сфери. Для цього дослідження важливим є те, що розгорнута соціально-філософська і соціально-психологічна концепція дозволяє об'єктивно змодельовувати процес становлення звичаєвих норм права і влади у Київській Русі.

«Влада, – пише Л. Тихомиров, – виникає для підтримки порядку, який регулює відносини між людьми у суспільстві. Влада стає силою, що здійснює у суспільстві і державі вищу основу правди»³⁴⁵. Слід

³⁴⁵ Тихомиров Л. Критика демократии / Л. Тихомиров. – М. : Москва, 1997. – С. 13.

зауважити, що в Київській Русі формування звичаєвого права завершилося його писемним упорядкуванням у документі під назвою «Руська правда».

Власний знак, що його несе в собі слово «правда», торкається життя людей і певною мірою природи держави. Відомий вітчизняний філософ С. Кримський, аналізуючи походження слів, писав: «Серйозного філософсько-гносеологічного переоцінювання потребує розуміння фактора слова, зведеного за традицією лише до матеріальної оболонки думки. Але слово – не просто засіб чи матеріальне вираження думки, а й онтологічний принцип осмислення буття, звістка із світу створеного у світ, що творить універсальний символ зв'язку між речами, ідеями, іменами. Слово розкриває... стан життєдіяльності і свідомості людей»³⁴⁶. У семантиці слова, яке ми аналізуємо, слід виділити дві його складові: «прав» і «да». Аналізуючи можливість використання цього сполучення слів, слід згадати про те, що наші предки – давні слов'яни – продукували народовладну форму у вигляді віче. Цей термін, як уже згадувалось, тісно пов'язаний із висловом «віч-на-віч». Люди вирішували питання своєї правоти віч-на-віч і запитували у громади: «Я прав?» Відповідь «да» означала правоту. Якщо рефлексія почуття правоти людиною чи будь-яка форма суб'єктивної свідомості розглядає спірне питання у публічній формі, то дискурс завжди закінчується визнанням чи невизнанням правоти. Інакше кажучи, семантика слова «правда» – це власний іманентний розвиток народовладдя в межах територіальної громади, де люди віч-на-віч з'ясовували бачення правоти чи її відсутності.

Як частина цілої нормативна культура слова «правда» має певну висхідну точку, яка є результатом й істинністю того, що передувало цьому і що також визначає як доказ правоти у суб'єктивній рефлексії громади. Для державного устрою Київської Русі була б неможливою дефініція «руська правда», якби не існувало вічового устрою і не було публічного доказу правоти тієї чи іншої людини, яку

³⁴⁶ Див.: Філософсько-антропологічні читання. Вип. 1 : Пам'яті О. І. Яценка. – К., 1973. – С. 526.

хтось запідозрив у здійсненні вчинку, котрий не відповідає етичним нормам взаємовідносин. Визначення дефініції «руська правда» випливає з етимології слів «руська земля» і «правда», принаймні виводиться звідти й абстрагується з конкретних випадків, в основі яких лежать почуття й уявлення людей про існування провини і правоти окремих людей. Отже, саме становлення назви «руська правда» виходить за межі правознавства; формування цього поняття зумовлене реальною дійсністю, і його слід сприймати у контексті вічевого устрою держави.

Етимологічний та семантичний екскурс в історію становлення слів «руська правда» і «віче» в період формування державності Київської Русі застосовується нами як спосіб виявлення особливостей давньоруської мови, яка фіксувала наявність державницької культурної традиції. Слово «правда» у давньоруській мові, по-перше, виражає і фіксує свій зв'язок з державою та її правовідносинами, по-друге, воно виражає об'єктивні процеси дійсності вічевого державного устрою. Розуміння змісту слів «віч-на-віч» і «правда» стало об'єктивною підставою для державницького словотворення. У цьому контексті Г. Гегель писав: «Право за формою своєї чинності у певній державі – це авторитет закону»³⁴⁷. Тому варто відзначити універсальний характер соціально-культурних нормативних функцій слова «правда» у сучасній українській ментальності, що сприяє продукуванню нових правових норм, які лише відносно завершують систему права, здатного взяти на себе функції саморегуляції.

Говорячи про систематизацію звичаєвого права, яке склалося упродовж декількох етапів і було трансформоване в Київській Русі в «Руську правду», маємо на увазі й те, що його норми спочатку були укорінені в етнічній суб'єктності як моральні засади, які об'єднували думки всіх представників територіальних громад, їх різних соціальних груп, включно з тими, хто від імені народу реалізував його владну волю. Тому територіально-полісні об'єднання руських земель

³⁴⁷ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – С. 19.

переростали у суспільно-політичні об'єднання, формували свою владну волю, свою власність і свою «правду», тобто звичаєві норми. Влада і власність у межах руських земель оформлялися спочатку в опосередкованій формі у вигляді «договору», який називали «рядом». «Гіпотетично можна зробити висновок, що в містах різні ремісничі кооперації селилися в один ряд, утворюючи вулицю, а вуличні громади не були складовою частиною первинної ланки, оскільки вони склалися з “рядів”»³⁴⁸, – вважає Г. Вернадський. Водночас термін «ряд» у політичному житті Київської Русі означав форму співпраці між віче, князем та іншими владними структурами.

Н. Полонська-Василенко акцентує увагу на тому, що обраний народом князь мусив «домовитися з ним, укласти «ряд»³⁴⁹, і приступав до виконання обов'язків князя, захисту руської землі після укладання ряду з віче. Зазначимо, що, згідно з юридичними принципами, укладання договору вимагає згоди двох сторін, які реалізують владну волю. «Ряд» як феномен державного життя князя і віче в Київській Русі відповідно до концепції права І. Канта можна вважати «консенсуальним контрактом»³⁵⁰. Така колізія, коли обраний народом князь приступав до виконання обов'язків лише після укладення договору («ряду»), є практично реалізацією звичаєво-правових норм, які підтверджувалися у присутності «ліпших мужів» міста у формі «ряду». Саме в ньому владна воля народу передається князю і, маючи юридичну чинність, стає легітимною.

Коли розглядати взаємовідносини князя і віче у контексті звичаєвого права, а не як державницьку нормативну систему, можна однозначно стверджувати, що народ лише обирав князя, а його конкретні владні обов'язки завжди визначалися на переговорах «ліпших мужів» у той спосіб, який звався «ряд». «Держава, – писав Гегель, –

³⁴⁸ Див.: Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001.

³⁴⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – С. 217.

³⁵⁰ Кант И. Метафизические начала учения о праве / И. Кант. – М. : Прогресс, 1993. – С. 120–122.

це дійсність моральної ідеї, моральний дух як очевидна самій собі ясна субстанційна воля, яка мислить і знає себе й виконує те, що вона знає й скільки вона знає»³⁵¹. Територіальні громади руських земель-полісів усвідомлювали відмінність свого буття від тих, хто їм загрожував не тільки практично, але й теоретично, виділили себе в геополітичному просторі теж не тільки практично, але й теоретично, а отже, право обирати провідника військово-охоронної служби руських земель полісна громада стольного міста традиційно закріпила за собою. Владна воля територіальної громади землі-полісу, концентруючись у стольних містах, у звичаях мала своє безпосереднє існування, а в «самосвідомості одиничної людини, її знанні й діяльності – своє опосередковане існування»³⁵².

«Ліпші мужі», «старійшини» й інші авторитетні у місті люди, формуючи основні інституції держави, репрезентували владну волю своєї громади у домовленості з князем («ряд»). Владна воля кожної з інституцій підпорядковувалася спільній волі громади через віче. Саме цей поділ владної волі між гарантами публічної свободи – віче, його представниками і найманим на військово-охоронну службу князем – стали основою міцності держави, що базувалася на договірній основі.

У структурі Київської Русі існували відносно автономні землі-поліси, до яких відповідно входили первинні територіальні громади міст і сільських районів. Єдиним органом загальноруської влади був князь, якому «ряд» доручав охорону руських земель та визначав розмір платні й термін дії угоди та обумовлював межі його владних функцій, що полягали у дотриманні загального інтересу всіх територіальних громад і збереженні особливих інтересів кожної соціальної верстви суспільства.

Поняття «ряд» у процесі трансформації стало основою для нового словотворення українського державницького лексикону. Так, слова «уряд», «урядувати», «урядовий», «порядкувати» тощо найповніше

³⁵¹ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – С. 213.

³⁵² Там само.

зберегли у своїй лексиці давньоруську державницьку мову. У слові «уряд», первинне значення якого походить від давньоруського «ряд», праукраїнська спільнота узагальнює державотворення. Кожне нове українське слово, яке походить від києворуського «ряд», – це результат освоєння й привласнення державних інституцій влади.

Києворуське звичаєве право в своїй основі було природним. По-перше, давньоруські територіальні громади жили упорядкованим життям у гармонії з довкіллям. По-друге, новий спосіб політичної самоорганізації територіальних громад утверджував модель соціальної справедливості. Осмислити означену вище модель життя східних слов'ян можна крізь призму концепції Т. Гоббса та Б. Спінози, суть якої зводиться до поєднання або збігу природного способу життєдіяльності з природною закономірністю³⁵³. Важливо зазначити, що таке поєднання у владні структури територіальних громад давніх русів забезпечувало підтримку порядку і миру у своєму соціокультурному середовищі. Дотримання правопорядку в русів відбувалося не під дією римського права чи інших юридичних норм, які вже набули абстрактної форми і визнання державою і суспільством, а під дією звичаєвого права – уявлень «ліпших мужів», які збиралися на «ряд».

3.3. Давньоруська сільська громада як осередок народовладдя Києворуської держави

Традиційно у теоретико-правовому та історичному дослідженні державного устрою Київської Русі автори дотримуються марксистсько-ленінської методології та репрезентують класово-антагоністичний погляд на сутність держави і права. Безумовно, важливим для розуміння проблеми державного устрою і правовідносин в окремих

³⁵³ Див.: Гоббс Т. Избранные произведения / Т. Гоббс. – М., 1664. – Т. 1–2. – М., 1964; Философские основания учения о гражданине. – М., 1974; Спиноза Б. Избр. произв. / Б. Спиноза. – М., 1957. – Т. 1. – С. 108–121.

країнах є власне класовий інтерес як домінуючий на певних стадіях розвитку економіки. Проте існують інші, істотно відмінні від марксизму-ленінізму, концепції формування держави і права та їхнього розвитку. Отже, можна говорити про різні методологічні засади дослідження історії держави і права будь-якого народу.

Марксистська світоглядна позиція стосовно визначення сутності держави Київської Русі та звичаєвого права набула в умовах компартійної ідеології форми догми, шаблону. Переважна більшість вітчизняних науковців досі з довірою і переконаністю дотримуються публічно визнаної Компартією СРСР парадигми, що Київська Русь була феодальною, а отже, класово-антагоністичною державою, в межах якої влада належала князю. Він вважається якщо не єдиним, то найбільш важливим творцем держави Київська Русь. «Першим із давньоруських князів, які об'єднували під своєю владою Київ і Новгород, був Олег... Підкоривши 883–885 рр. деревлян, сіверян і радимичів, розширив територію Київської держави»³⁵⁴. Оскільки ця думка стосовно формування державного устрою Київської Русі займає домінуюче становище, то й критику її потрібно розглядати як напрям сучасної юридичної думки. Гегель у цьому контексті писав, що «державний устрій ніколи не створюється окремими суб'єктами... Кожен народ має той державний устрій, який йому відповідає й пасує»³⁵⁵. Відомі московські історики привласнили ім'я Київської Русі й змогли схилити на свій бік значну частину українських дослідників цієї проблематики, що унеможливило альтернативно розглядати походження нашої держави і права. Те, що «стара назва українського народу – “Русь” – була привласнена російською нацією й державою, – пише І. Лисяк-Рудницький, – має величезний вплив на спосіб мислення»³⁵⁶.

³⁵⁴ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тишик. – Львів : Світ, 1996. – С. 19.

³⁵⁵ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – С. 243.

³⁵⁶ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 44.

Отже, актуальність теми цього дослідження полягає в тому, щоб розглянути генезу української національної історії держави і права на її початковій фазі – виникнення Київської Русі. Правова думка національної держави не може бути запозичена від іншоетнічних історичних досліджень, а, навпаки, повинна бути науковим пізнанням власної національної історії. Об'єктивність визначення типу та характеру держави тісно пов'язана із типом соціально-політичної самоорганізації давньоруських територіальних громад, які, на нашу думку, помилково характеризуються як феодальні общини.

Саме тому варто визнати, що актуальність цього дослідження полягає в тому, щоб розглянути істотну відмінність між територіальними сільськими громадами з їх народовладдям, які були первинними соціальними осередками Київської Русі, та общинами північно-східних земель, які стали соціально-економічним підґрунтям формування монархічного феодального устрою московської державності. Складність нашого дослідження полягає в тому, що більшість провідних істориків дотримується вже закріплених у наукових виданнях історії українського народу поглядів на періодизацію, утверджену радянською історіографією. І. Лисяк-Рудницький із цього приводу наголошує: «Радянська схема періодизації застосовує відому марксистську теорію суспільно-економічних формацій, згідно з якою людство ніби проходить через низку стадій – первісного комунізму, рабовласницького суспільства, феодалізму, капіталізму та соціалізму»³⁵⁷. У наш час вельми поширеним є уявлення, що первісна община сформувалася після розпаду племінного устрою і стала розвиватися й утверджуватися як невід'ємний соціальний і господарський осередок феодального державного ладу. Сільська община в промосковській правовій думці – це перший етап соціальної самоорганізації, який зберігає ознаки патріархального життя, що уособлює турботу монархічної влади про підданих феодальної держави.

Однак проблема, незважаючи на те, що вона є надзвичайно важливою для розуміння сутності державного устрою Київської Русі, по-

³⁵⁷ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 3.

лягає в тому, що поняття територіальної сільської общини і територіальної громади (як соціальні осередки формування держави і права) часто вживалися як синоніми навіть у працях М. Грушевського. Зміна у розумінні сутності общини як певної форми соціальної самоорганізації та громади надзвичайно актуалізує тему цього дослідження. Врешті-решт, без аналізу відмінностей сільських територіальних давньоруських громад, які були розташовані на південно-східних землях, та північно-східних сільських общин неможливо зрозуміти народовладної державної самоорганізації руського етносу Київської Русі. Тому наша спроба дослідити політичні особливості територіальних сільських громад Київської Русі є певною відповіддю на запит нинішнього часу.

Підкреслимо, що нація у своїй мові зосереджує головну увагу на мовному механізмі власної самореалізації. Термін «община» був запозичений з російської мови, а натомість в українській мові домінує термін «громада», «гурт». А. Пономарьов акцентує увагу на тому, що «згідно з традицією, сільська громада дивилася на своїх односельців як на певну спільноту, об'єднану багатьма зв'язками: культовими, моральними, а певною мірою і економічними; члени ж громади відчували свою відповідальність один перед одним»³⁵⁸. Територіально-громадський сільський принцип моральності був породжений у давньоруській спільноті необхідністю взаємоповаги і взаємодопомоги.

У давньоруських сільських общинах північно-східних земель об'єктивний перебіг розвитку виробництва і споживання продукував комуналістську свідомість і спосіб життєдіяльності. Відомий російський дослідник культури Київської Русі Д. Лихачов, характеризуючи общинний спосіб життя, наголошував, що мешканці північних і північно-східних земель самоорганізовувалися у великі патріархальні родини – общини, в яких особистість неминуче підпорядковувалася комунітарному, общинному способу життя. У сільських громадах південних та південно-східних земель, окрім сіверян і в'ятичів, праця

³⁵⁸ Пономарьов А. Українська етнографія : курс лекцій / Пономарьов А. – К. : Либідь, 1994. – С. 216.

на родючих ґрунтах і висока урожайність сприяли формуванню автономного сімейного дворогосподарства та розвитку індивідуалізму, поєднаного з ідеєю рівності, повагою до своїх сусідів і гострим несприйняттям деспотизму, абсолютної монархічної влади³⁵⁹. Літописець Нестор, характеризуючи спосіб життя полян, писав: «Мужи мудры и смышлены.., будують міста і дотримуються добрих звичаїв»³⁶⁰. З огляду на сказане зрозумілими стають висловлювання М. Грушевського про «ліпших мужів», які поступово ставали носіями представницької влади.

Особистісний чинник у життєдіяльності давньоруської територіальної сільської громади можна розглядати як складову креативності соціальної структури. Родинно-сімейне життя набувало в сільській громаді різноманітних змістовних зв'язків із сусідами. Серед найвагоміших характерних рис життя окремих сімей та їхніх представників слід назвати такі: 1) конкуренція, змагання у творенні сімейного добробуту і сімейної власності; 2) моральна норма вільного висловлювання своєї думки у соціальному середовищі свого оточення. Полісне життя сільських і міських громад, об'єднаних у волость, розвивалося під впливом конкуренції сімейних дворогосподарств у продукуванні свого добротного життя з оптимістичним баченням можливості злагоди і миру. Базуючись на таких принципах життєдіяльності, у громадській свідомості селян і мешканців міст утверджувалася віра в те, що змагання індивідів приводить до спільного блага, до покращення добробуту всієї громади.

Постійні торговельні і культурні зв'язки південних та південно-східних слов'ян із грецьким світом сприяли тому, що їх світоглядно-політична свідомість утверджувалася й розвивалася не у замкненому життєвому соціальному просторі, а у жвавому творчому діалозі зі світоглядними ідеями давньогрецької спільноти. Крім того, міжнародна торгівля у тодішньому варіанті утверджувала взаємну довіру між купцями, а отже, і між населенням різних етнічних груп. Водно-

³⁵⁹ Див.: Філософія : курс лекцій / за ред. І. В. Бичка. – К. : Либідь, 1994. – С. 229.

³⁶⁰ Літопис Руський. – К., 1989. – С. 8–10.

час це сприяло розвитку почуття етнополітичної та соціокультурної ідентичності мешканців руських земель. Самоідентифікація сільських слов'янських громад південних і південно-східних руських земель-полісів утверджувала народовладну традицію у формі віче.

Незалежного від будь-якого панівного владного тиску існування сімейних дворогосподарств і територіальних громад продукувало прагнення до свободи. Ця риса етнічної психології південних і південно-східних мешканців давньоруських земель-полісів поєднувалася з духом терпимості до іншоетнічної культури, носіями якої були численні групи купців, які мали свої представництва в містах. Купецькі об'єднання користувалися публічно підтвердженим правом на свободу ведення торговельних справ.

Сільські громади давньоруських земель мали тісні економічні, культурні й політичні зв'язки з містами, що підтверджують дослідження провідних археологів України. Так, аналізуючи роль заліза у виробничих відносинах, В. Баран пише: «Залізодобувне і залізопереробне виробництво помітно зростає на етапі VIII–X ст. У період раннього середньовіччя (VI–VIII ст.) поглиблюється процес спеціалізації металургійного виробництва. Загальна тенденція розвитку залізної металургії наближує її до ринкових відносин»³⁶¹.

Диференційований розвиток ремесел і промислів у давніх слов'ян сприяв активізації торгівлі, впровадженню грошового обміну, що призвело до становлення соціально стратифікованого суспільства з розвинутим індивідуалізмом. Подібна структура соціокультурного й політичного простору давніх слов'ян у переддержавний період репрезентує оформлення дихотомічного стану (індивідуальність і суспільство), що є передумовою творення держави і права. Характеризуючи такий стан соціуму, Ш. Монтеск'є писав: «Суспільство – це союз людей, а не самі люди»³⁶².

³⁶¹ Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Вид. Дім «Альтернативи», 1998. – Т. 3. – С. 225.

³⁶² Монтеск'є Ш. Избранные произведения / Ш. Монтеск'є. – М. : Наука, 1955. – С. 185.

Проблема індивіда та його взаємовідносин у суспільстві певний час залишалася поза увагою юридичної науки, хоча у певних аспектах була присутня у контексті суспільно-політичної теорії. Так, Ш. Монтеск'є у праці «Дух законів» висловив низку думок, які мають важливе методологічне значення для теми цього дослідження. Він обґрунтував ідею, що природне географічне середовище, зокрема клімат, впливають на різні форми державного устрою. Підпорядкованість наділеної свободою вибору людини законам природи є незалежною детермінантою, яка впливає на тип державного устрою. Мислитель вважав, що природним станом людини, яка пристосувалася у своїй виробничій і побутовій сферах життя до природного середовища, є «мир», бажання жити у суспільстві, де панує взаємна добродійність. Підтвердженням цього є, наприклад, те, що полісні об'єднання давніх слов'ян іменувалися терміном «мир», у межах якого домінували добродійні стосунки. Власне, саме на цьому буттєвому ґрунті формувалося народовладдя давніх русів.

Територіальна громада давніх слов'ян південних і південно-східних руських земель розвивалася так, що вона не поглинала окремих індивідів, а творила сприятливі умови для свідомої діяльності у їх взаємодії. Продуктом свідомої діяльності політичного простору волості, або інакше «миру», ставала спільна думка, традиції, колективні настрої, які у звичаєвому праві Київської Русі неможливо визначити одне без одного. Згідно з теоретичною ідеєю формування держави Л. Тихомирова, «потреба свідомого, розумного порядку продовжує існувати, потребує свого задоволення. Пошук цих ширших і всеохоплюючих, мудрих норм порядку і є моментом зародження державницької ідеї. Людина, безсумнівно, шукає власної правди, якою б вона не була грубою і нерозвинутою природно... на правді заснована всяка влада»³⁶³.

Зазначимо, що звичаєві права, продуковані давньослов'янським етносом у тій політичній традиції, яка була утверджена в Київській Русі, були письмово і певною мірою юридично упорядковані в «Русь-

³⁶³ Тихомиров Л. Критика демократии / Л. Тихомиров. – М. : Москва, 1997. – С. 32–33.

кій правді». Це данина неповторному поєднанню в політичній, господарській і побутовій культурі моральності та свідомого прагнення давньоруської спільноти жити правдиво. Як елемент суспільно-політичної самоорганізації правда супроводжує усі стадії становлення та розвитку Києворуської держави і звичаєвого права. Змістовно сенс правди перетинається і значною мірою супроводжується продуктивним механізмом влади у формі віче. Тобто фактично індивідуально-суб'єктний контекст правди присутній у дискусії віч-на-віч, коли йдеться про визнання правоти чи неправоти окремої одиниці шляхом ствердження «я прав» та визнання цієї думки терміном «да» (правда). Завдяки доказу своєї правоти окремих індивід громади отримує від соціального оточення, з яким «віч-на-віч» з'ясовується суперечка, визнання цієї правоти. Соціальне оточення з'ясовує для себе віч-на-віч з індивідом правильний шлях досягнення порозуміння, згоди. Ми бачимо, що терміни «віч-на-віч», «прав-да» і «зго-да» відриваються від конкретного контексту носіїв особистого і колективного з'ясування правоти і набувають у суспільстві, іменованому «мир», статусу особливої політичної і пізніше державної інституції. Відповідно, виникає проблема наслідування традиції з'ясування правоти на спільному зібранні, яке стало владним органом держави під назвою «віче». Зрештою, віче, як суто руська за походженням політико-правова інституція, перетворюється на державницьку інституцію.

З позиції філософії права Г. Гегеля ідея свободи може знайти підґрунтя в суспільстві, якщо воно стане формою морального життя. Саме це сталося у грецькому полісі в добу афінської демократії. Держава-поліс, сім'я, право як визначальні фактори спільної мети є водночас метою індивідуальності, а остання існує завдяки цій меті³⁶⁴. Мислитель звернув увагу на те, що для демократичної самоорганізації суспільства характерним є поєднання міфу, мистецтва і політики, які мають спільні ідеї. У державотворчій народовладній традиції сільської Києворуської громади були увічнені відповідні ознаки

³⁶⁴ Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель // Сочинения. – М. ; Л., 1935. – Т. 8. – С. 132–138.

періоду трансформації слов'янського етносу у націю, міфу – у початкову форму національної ідеології. «Нація – це така форма існування етнонаціонального організму, при якій існує чітка внутрішня структура і витворюються спеціалізовані підсистеми (інтелігенція, політична та господарська еліта тощо)»³⁶⁵.

Історичні факти засвідчують, що у східнослов'янському суспільстві структурно виокремились міські і сільські громади, провідні професійні ремісничі групи, купецькі, військово-охоронні (десяцькі, соцькі, тисяцькі), поважні люди, чия мудрість та моральність надавали їм духовної значущості. Своєрідною є також перехідна форма етнічної самосвідомості до національної. На основі полісного ранньодержавного устрою у слов'ян формується руський національний билинний епос. Сучасні філософи звернули увагу на те, що «билинний епос виступав у ролі проміжної, перехідної світоглядної форми... билинні богатирі ніби приречені діяти саме так, а не інакше. Добрині наперед визначено знищити Змія, але це вже не жорстока підпорядкованість “невблаганному року” міфологічних героїв. Ця підпорядкованість виступає у билинах своєрідним естетичним (а не космічним) законом»³⁶⁶. Отже, в ранньодержавний період слов'янська спільнота починає усвідомлювати свою політичну єдність. Дія основних билинних персонажів відбувається або на заставі, або в чистому полі, які скоординовані за допомогою дороги до Києва³⁶⁷. Зміст давньоруських билин засвідчує те, що сільські територіальні громади вже витворили міф і саморозуміння тісно пов'язане з політичним центром руських земель – Києвом. Водночас слід акцентувати увагу на тому, що природний просторовий центр билинного епосу – Київ, а природним часовим центром у ньому виступає період X–XII ст. – час розвитку Київської Русі³⁶⁸.

³⁶⁵ Продум М. Нація золотих комірців. Психоінформаційна концепція України / М. Продум. – Тернопіль, 1994. – С. 43.

³⁶⁶ Див.: Проин В. Я. Эпическая поэзия русского народа / В. Я. Проин, В. Н. Путилов // Былины : в 2 т. – М., 1958. – Т. 1. – С. 13.

³⁶⁷ Линец Р. С. Эпос и древняя Русь / Р. С. Линец. – М., 1969. – С. 11.

³⁶⁸ Філософія : курс лекцій / за ред. І. В. Бичка. – К. : Либідь, 1994. – С. 227.

Давньоруські билини засвідчують трансформацію міфологічного етнічного мислення у державницьку національну ідеологію, яка дуже тісно пов'язана з головним атрибутом сільської громади – землею та військово-охоронною службою київського князя. Як бачимо, спроба інтегрувати землі-поліси в єдиний політичний простір із центром Києвом неминуче знайшла своє відображення у билинному епосі давніх слов'ян. Це означає, що державотворчий процес ставав результатом свідомої діяльності східнослов'янського етносу. Продуктом політичної свідомості, спрямованої на творення держави Київської Русі, ставала суспільна думка, традиції, колективні настрої, пов'язані з билинним епосом, в якому «лежала ідея переваги “служби” над “молодецтвом” (повинності над почуттям)»³⁶⁹. Ідеологічний напрям у давньоруському билинному епосі оперував насамперед поняттям індивідуального суб'єкта. Це означає, що індивід у межах давньослов'янської киеворуської землі-полісу фігурував як домінуючий соціальний суб'єкт.

Водночас уся давньослов'янська билинна творчість проникнута державницьким характером. Фахівці, які досліджували билинний епос Київської Русі, акцентували увагу на тому, що головними персонажами виступають богатирі, які здійснюють свої подвиги у два етапи, причому з різними мотивами. Перший етап характеризується подвигами, що супроводжувалися винятково молодецькою вдачею і не були спрямовані на дотримання ідеалу державної служби. На другому етапі подвиги богатирів націлені на свідоме виконання свого державницького обов'язку. Е. Мелетинський вважає, що такий сюжет розгортання героїчної дії билинних персонажів характеризує вже не творення світу, як це домінує в етнічній міфології, а «світанок національної історії, устрій найдавніших державних утворень»³⁷⁰. До цього слід додати й те, що мова давньоруського билинного епосу насичена термінами, які позначають географічні й історичні назви земель-полісів і держав, воєн і переселень народів³⁷¹.

³⁶⁹ Робинсон А. Н. Литература Древней Руси в литературном процессе Средневековья XI–XIII в. / А. Н. Робинсон. – М., 1980. – С. 149–150.

³⁷⁰ Мелетинский Е. М. Поэтика мифа / Е. М. Мелетинский. – М., 1976. – С. 276.

³⁷¹ Там само.

У билинах давньослов'янського етносу, який започаткував Київську Русь, можна чітко простежити зародження та розвиток у слов'ян політичного мислення. Ранні наївні форми міфологічного мислення слов'ян тяжіли до поглибленого розуміння законів природи та її уявних духовних сил – божеств. Билинний епос упродовж усієї своєї історії був зорієнтований на осягнення процесів спрямування політичного простору руських земель до їх центру – Києва – як першопочаткового деміурга державного устрою. Отже, історія слов'янського етносу у билинах поступово перейшла у політичну і державотворчу площину. Трансформація билинного епосу характеризується змінами у поведінці героїв, які спрямовані від спонтанної молодецької активності до усвідомленої службової.

Дослідники давньослов'янського билинного епосу звернули увагу на діалектичний взаємозв'язок особистості й суспільства, які неможливо вивчати одне без одного. Тому, аналізуючи билинно-епічну творчість давньоруської спільноти, дослідники тісно пов'язують описані там героїчні сюжети з початком київської державності та необхідністю захисту руської землі. Билинно-епічна творчість базувалась на сюжетах боротьби руської спільноти за єдину державність і єднання сил для спільного захисту своєї землі. Тому найбільш відомими персонажами у билинному епосі були Ілля Муромець – представник міської громади (прізвище Муромець походить від терміну «мур» – захисна стіна міста), Добриня – представник сільської громади, і Альоша Попович – представник священнослужителів, які були у міських та сільських церковних храмах. Такий набір билинних персонажів об'єднує співучасників міської і сільської громад й окремо значущої соціальної верстви – священнослужителів. Знання та захоплення цими билинними персонажами сприяло єднанню сільських і міських громад, які під егідою соціальної групи священнослужителів торували шлях до державницького мислення та державницького життя. Характерним і майже традиційним сюжетом у билинному епосі давньоруської спільноти стає дієва форма боротьби зі злом задля спільного блага Київської Русі.

Особистість, що з'являється у билинному епосі, поступово трансформується у персонажа, який долає зло задля єднання всіх земель навколо стольного міста Києва. Саме тому події всіх билин починаються і завершуються в Києві³⁷². Такі дії билинних персонажів є типовим відображенням політичних поглядів найбільш передової частини давньоруської спільноти, для якої відносини «особистість – суспільство» обов'язково акцентували на ролі персонажів у зміцненні державного устрою Київської Русі.

Порівняно з узагальненим баченням руської спільноти в образі билинних персонажів-захисників державності Київської Русі народотворець билинного епосу доволі тонко здійснив політичний аналіз тих суб'єктивних підвалин, які забезпечують державну єдність руських земель. Образи Добрині, Муромця та Поповича в давньоруських билинах є доволі близькими до того, що у феноменологічній традиції історії і теорії держави та права позначають як «типізація». Проте у билинному епосі героїка дій персонажів висвітлюється у своїй спонукальній функції, причому саме в державотворчому зрізі Київської Русі.

У билинному епосі давньоруської народності через образи героїв бачимо, як формуються устої державницької ідеології. Дія билинних персонажів свідчить, що, по-перше, зв'язок між двома чинниками – характером домінуючої державницької культури і характером поведінки індивідів, які живуть у світі цієї державності, – має бути таким само тісним, як зв'язок між свідомістю територіальних громад і свідомістю цих героїв; по-друге, такий зв'язок попри всі негаразди в державі існує, і носії різних типів спільнот, передусім міської і сільської, поділяють і схвалюють героїчні вчинки билинних персонажів. Історія поведінки билинних персонажів не була мотивованою суцільно державницьким змістом, вона ілюструє певний вид каузальності, що впливає з певного типу суспільного мислення руського народу.

Будь-яка політична система самоорганізації народу реалізує свої різнобічні інтереси у билинному епосі, одні з яких домінують, а інші

³⁷² Філософія : курс лекцій / за ред. І. В. Бичка. – К. : Либідь, 1994. – С. 227.

залишаються на другому плані. Доба становлення Київської держави і правовідносин у суспільстві у билинному епосі була не лише відображена, а змістовно підкреслена героїчним ентузіазмом. Важливість факторів «шляху», на якому відбувається героїчна боротьба богатирів та Києва – столиці Руської держави і «матері всіх земель руських», полягає в тому, що вони модифікують переважаючі види значущості, які переплелися з державницьким інтересом.

Аналізуючи трьох основних персонажів билинного епосу часів Київської Русі, можна підсумувати, що процес державотворення і націотворення має вельми складний характер і не може розглядатися як функція окремих соціальних груп, навіть така загальна, як турбота про охорону руських земель. Зазначимо, що процес успішної адаптації суспільної свідомості до політичного життя в межах Київської Русі неможливий, якщо внаслідок трансформації етнічної міфології не формується державницька світоглядна орієнтація, відповідна установка. «Держава виникає тоді, коли є нація (хоч і в зародковому стані), це свого роду каркас, який забезпечує цілісність нації при високому рівні її структурованої диференціації»³⁷³.

Показово, що основні билинно-епічні персонажі мали тісний зв'язок з найбільш значущими соціальними групами. Типовий представник сільських громад Добриня відтворив у билинному епосі новий спосіб самореалізації, зберігаючи свою молодецьку свободу, торував новий державотворчий шлях своєю героїчною вдачею. Природно, що поряд із представником сільських громад у билинному епосі постає і представник міської громади – Ілля Муромець, який упродовж життя перероджується задля нового державницького світу, в якому Київ є його центром.

Отже, зміни, які відбувалися у самосвідомості руської спільноти у процесі державо- і націотворення, можна простежити в билинному епосі. Вони засвідчують, що внутрішні трансформації самосвідомості суб'єкта державотворення відтворюються у політичному просторі

³⁷³ Продум М. Нація золотих комірців. Психоінформаційна концепція України / М. Продум. – Тернопіль, 1994. – С. 37.

руських земель, що опинилися на геополітичній арені в момент зміцнення державного устрою Київської Русі. Власне, на політичному просторі руської землі зміст життя поступово трансформується у державницький, і ця внутрішня зміна соціальних суб'єктів державотворення (міських і сільських громад, особливо значущої попівської соціальної сили) є важливою складовою державного устрою.

Слід підкреслити, що билинний епос києворуської спільноти започаткував державницький світоглядний імператив переконань, який став ядром практичної діяльності і поведінки людей. У свідомості билинно-епічних персонажів формується поняття держави та розуміння смислу політичного центру державного устрою, яким був Київ.

Підсумовуючи сказане, варто зауважити, що у давньослов'янських територіальних громадах поряд із виокремленням сім'ї як первинної дворогосподарської одиниці відбувався процес соціальної автономізації людини від громади. Наслідком цього є процес персоніфікації індивідів та розвиток особистої свідомості і самосвідомості. Народжується соціальна структура територіальної громади, в межах якої окремі індивіди завдяки своїм більш значним для сім'ї і громади здібностям виділяються та заслуговують на підвищену громадську увагу. Ще у переддержавну добу давніх слов'ян, які мешкали на руських землях, зароджується політична самоорганізація нового типу з вирізненою системою морального авторитету окремих індивідів. Це доба, коли сім'я та індивід уже звільнилися від панівних родоплемінних традицій, норм поведінки та кровоспорідненої обмеженості, що давало змогу повніше реалізувати свої творчі здібності, використати всі можливості для забезпечення вищого добробуту. Водночас цей процес сприяв віддаленню індивідуального і сімейного стилів життя від нормативних, властивих племінній самоорганізації.

3.4. Правовий статус основних соціальних структур Київської Русі

Відомий дослідник давньоруського права М. Дювернуа писав, що в різних землях Русі співвідношення соціальних сил було неоднаковим. У тих землях, де влада князя і бояр була обмежена, зокрема у Новгороді й дещо менше в Києві, там більшу вагу мали земські та церковні суди. Важливим чинником у розвитку давньоруської правової культури був її дуалізм. Кожна руська земля ще до появи варязького елемента сама визначала свою правову і судову системи.

Низка істориків держави і права сьогодні схиляється до думки, що переважна більшість державних інститутів Київської Русі, за винятком князя, були традиційно спадковими, тому їх можна кваліфікувати як політичні інститути до того часу, поки вони не знайшли юридично правового визнання. Право, яке визначає і регулює статус інститутів, надає їм державницького змісту. У цьому контексті князь Київської Русі не мав юридичної сили, бо його статус не спирався на волю законодавця, а лише на волю віче, яке його призначало та уклало з ним договір. Кожний князь руської землі виконував дві державницькі функції: військовоохоронну й організацію міжнародної торгівлі. Його право на владу визнавалось вічем. Між князями Києва та інших земель не існувало васально-правової залежності. Селяни залежали від князя лише сплатою данини за охорону їхніх земель. Таким чином державні інститути Київської Русі трансформувалися з політичних. Посягання князівської влади на права інших громад і земельних політичних об'єднань постійно змінювалися залежно від опору сусідів. Слід зазначити, що в Київській Русі спостерігається тенденція заступництва князя за народ, оборона його від свавілля місцевих адміністрацій. Право на міжнародну торгівлю було завойовано силою і поступово трансформувалося в юридичний вияв цієї завойовницької сили.

Дослідження історії держави і права Київської Русі, здійснені російською юридичною наукою та історіографією, тривалий час були

ідеологічно упередженими. Переважна більшість учених під час вивчення сутності державного устрою давніх русів користувалася хибною методологічною концепцією марксизму-ленінізму про феодальну стадію тогочасного соціально-економічного базису³⁷⁴. Слід зауважити, що навіть сьогодні в підручниках з історії держави і права України, які вийшли друком після проголошення державного суверенітету, також домінує концепція феодального устрою Київської Русі.

Особливу цікавість фахівців під час тлумачення історії держави і права Київської Русі викликає своєрідне нашарування норманського елемента на князівсько-дружинні інститути влади. Розглядаючи цю проблему, ми не можемо категорично заперечувати наявність норманської складової у процесі формування Київської держави і права, проте однозначно стверджуємо, що провідним носієм державницької культури давніх русів є вони самі.

Аналіз юридичної літератури останніх років стосовно державно-правового устрою давньоруської спільноти засвідчує, що окремі питання, зокрема щодо ролі віче, розглядаються неупереджено й об'єктивно³⁷⁵. Однак серед кола досліджуваних нами проблем ключовим і складним, у зв'язку з активізацією неонорманістів, є теоретико-методологічний аналіз та оцінка ролі князя як інституту державної влади Київської Русі.

Звертаючись до Енциклопедичного словника Ф. Брокгауза та І. Єфрона, виданого у 1895 р., знаходимо, що термін «князь» у слов'ян визначається як представник професійного військово-дружинного охоронного формування, його провідник, воєвода. Він мав право представляти державу у міжнародних відносинах, бути урядовцем держави. Влада князя не була безконтрольною. З ним і над ним діяли

³⁷⁴ Див.: Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси / С. В. Юшков. – М. ; Л., 1939; Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в удельной Руси / Н. П. Павлов-Сильванский. – С. Пб., 1910; Лешков В. Русский народ и государство / В. Лешков. – М., 1858.

³⁷⁵ Див., наприклад, Єрмолаєв В. Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX – середина XII ст.) / В. Єрмолаєв // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 4 (31). – С. 45–55.

«рада старійшин» і народу (віче). З князя брали клятву дотримуватися звичаєвих законів. Його обов'язком був захист держави від внутрішніх і зовнішніх ворогів, призначення деяких чиновників, нагляд за градським порядком, землями, будівлями й ринками та розгляд скарг³⁷⁶.

Власне, у цьому словнику сконцентровано квінтесенцію тогочасної юридичної думки щодо ролі князя у Київській Русі. Зауважимо, що автори словника звернули увагу на наявність контролю з боку народу за діяльністю князя як інституту державної влади. Отже, у площині відносин князя і народу для нас суттєвим є насамперед його підконтрольність віче, тобто належність князя до структури державної влади Київської Русі є взаємозалежною і взаємопроникною. Оскільки державна влада є структурованою і багатофункціональною, то вона забезпечувала поєднання мотивації всіх владних суб'єктів зі своїми функціональними потребами.

Князь із дружиною як невід'ємний суб'єкт державотворення Київської Русі характеризується частиною вітчизняних науковців як уособлення одноосібної монархічної влади, що (як ми раніше з'ясували) є доволі далеким від історичної реальності. Розглядаючи історію появи варязької дружини з її князем Олегом у Києві, слід зазначити, що вона є значною мірою міфологізованою. Оцінюючи роль варягів у державотворчому процесі давніх русів, І. Шаскольський стверджує: «Норманізм – це перебільшення ролі норманів у різних сферах життя Давньої Русі»³⁷⁷. Щоб досягнути роль першого в історії держави і права України князя, доречно залучити пояснювальну схему Н. Полонської-Василенко. Вона вважає нелогічним свідчення літопису про те, що Олег, у складі дружини якого були «чудь, словени, меря, весь і кривичі..., підступно забив Аскольда і Дира і став правити Києвом»³⁷⁸.

³⁷⁶ Брокгаузь Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгаузь, И. А. Ефрон. – Лейпциг ; С. Пб., 1895. – Т. XV. – С. 474.

³⁷⁷ Шаскольський І. П. Норманская теория в современной буржуазной науке / И. П. Шаскольский. – М. ; Л., 1965. – С. 5.

³⁷⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – С. 95.

На нашу думку, погляд О. Пріцака щодо військової акції Олега до Києва відбиває економічні й військово-політичні інтереси надетнічних купецьких груп, у складі яких були і представники полянської землі, особливо Києва. Вони не лише освоїли дніпровський водний торговельний простір, а й створили систему давньоруських міст, які розвинулися за рахунок міжнародної торгівлі. Тобто військова акція Олега до Києва реструктурувала торговельний шлях, переносючи його з Волги до Дніпра, та забезпечила формування нових агентів обміну товарами. Водночас завдяки свідомому спрямуванню військово-політичної акції на розширення і закріплення геополітичного простору відбувається активізація прихованого потенціалу інших земель, що зберігався, але не був задіяний.

Особливістю становлення і розвитку держав Європи IX–XI століть було втручання військових сил, які структурували внутрішню і зовнішню політику суб'єктів, зацікавлених у розширенні і зміцненні торгівлі руських міст. Головна роль у трансформації об'єктивних умов належала військово-охоронній силі, яка забезпечувала збереження політично стабільної ситуації і сприяла розвитку продуктивних сил. Відомо, що на той час військова сила слугувала ефективним засобом творення не лише держав з етнічно однорідних, але замкнених у собі ареалів, але й освоєння геополітичного простору. Типовим прикладом свідомої військово-політичної модифікації геополітичної реальності було розгортання Олегом акцій, спрямованих на об'єднання руських земель та завоювання шляхів для успішного ведення торгівлі з Візантією.

Русько-Візантійські угоди 907 та 911 років засвідчують, що вони були традиційними, не визначеними правом. У статтях цих договорів більшого значення набувають купці-воїни, які представляють головні торговельні міста дніпровського водного шляху «з варяг до греків». Юридично право на пільги руським купцям-воїнам у такий спосіб було завойоване силою. Це право стало юридичним виразом завойовницької сили. Визначною статтею цього договору була та, що «визнавала право безмитної торгівлі» для купців руських земель³⁷⁹. Данинна

³⁷⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – С. 97.

залежність радимичів, уличів, тіверців та інших руських племен від Києва спочатку спиралася на військову силу, яка пізніше переросла в історичну традицію договірних відносин.

Найістотніша характерна риса договорів Олега з Візантією пов'язана з тим, що руська державність легітимізувала себе в геополітичному просторі та прилучилася до державницької правової культури, адже норми договору передбачали сувору регламентацію діяльності суб'єктів, які його уклали. Руські державні інститути влади до цього часу не визнавалися суб'єктами міжнародного права. Зрештою, внаслідок договірних відносин формується нова державницька правова культура, народжується правова процедура набуття чинності договору шляхом прийняття присяги і клятви з вираженням суб'єктивно-особистісним компонентом. Визнання державами цієї суб'єктності стає не лише юридичним фактом, а й невід'ємною частиною державної міжнародної політики. Поступово в договорах русів із Візантією, починаючи з 866 р. (далі у 907, 911 і 945 рр.), підсилюється юридично-правовий елемент, що приводить до відтворення руського звичаєвого права. Введення в державницьке життя русів правових документів у формі юридичних договорів сприяє тому, що народи, вбираючи елементи чужих правових культур, збагачуються досвідом їхньої юридичної діяльності³⁸⁰.

Норманський елемент не був вільним від впливу давньоруської купецької верстви та інших надетнічних структур. Проте його діяльність у єднанні руських земель-полісів та встановленні міжнародних політичних і торговельних зв'язків не була сліпим відтворенням суспільних вимог. Діалектика автономності руських земель-полісів, ґрунтована на торговельній діяльності закритого типу, вже потребувала орієнтації на розширений простір. Тому князівська дружина Олега і його наступників, перебуваючи на службі купецьких організацій, завоювала не лише руський торгово-економічний простір з його

³⁸⁰ Череватюк В. Б. Особливості прояву універсальності римського права у правовій системі Київської Русі / В. Б. Череватюк // Держава і право. – 2007. – Вип. 3. – С. 90.

монетарною економікою, але й перетворила його на взаємодіючих суб'єктів нового державотворення.

Щоб досягнути роль варягів у творенні давньоруської держави і права, доречно залучити висновки Б. Грекова. Він пише, що нормани включились у процес внутрішньої і зовнішньої торгівлі на величезному просторі від Приладощя до низин Дніпра. Проте рівень їхньої правової, політичної і державницької культури був нижчим, ніж у південно-східних слов'ян, про що свідчить майже повна відсутність їхньої наукової термінології у старослов'янській мові³⁸¹. Цей факт пояснюється тим, що до IX ст. південно-східна група слов'ян уже розширила свій політичний та економічний простір для творчого діалогу з країнами, які досягли на той час високого рівня розвитку права і виробили ідеї демократичного устрою держави (насамперед римська та грецька держави). При цьому торгові угоди для традиційного культурного життя слов'ян нижнього Подніпров'я були, по-перше, предметом власного вибору, по-друге, вони реалізувалися на основі конвенціональної практики. Отже, порівняно з тими купцями, які дотримувалися римського права, руські купці наголошували на пріоритетності свого «руського права», яке було звичаєвим, тобто невід'ємною частиною культурної традиції.

Отже, на першому етапі становлення Київської Русі князь із дружиною не створює власну правову норму стосовно свого статусу, а перебуває в лоні договірних відносин, спочатку у межах купецької верстви. Пізніше він стає на службу у віче руських земель. Д. Дорошенко про цей етап трансформації статусу князя в Київській Русі пише: «Нормани на Русі в кінці IX ст. виступають в ролі купецької верстви, яка торгувала, а не грабувала»³⁸². Нова доба породжує державну структуру влади руських земель нового типу з виразною системою ієрархічної залежності військово-охоронної служби (князь з дружиною). Виникає принципово нова ситуація в розгортанні державних

³⁸¹ Греков Б. Д. О роли варягов в истории Руси / Б. Д. Греков // Новое время. – 1947. – № 30. – С. 12–15.

³⁸² Дорошенко Д. Історія України : у 2 т. / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – Т. 1 : До половини XVIII ст. – 238 с.

інститутів влади, адже починає функціонувати на договірній основі князівська ієрархізована структура, яка виходить за межі полянської землі з центром у Києві і сягає автономних земель-полісів, у межах яких віче було єдиним верховним органом влади.

Договірна система віче з князем, якщо її тлумачити в суто юридичній площині, є конвенцією. Цей термін походить із латинського «convention», що означає «договір». У правовій теорії Г. Гегеля договір є своєрідним посередництвом, сутність якого полягає в тому, що дві суб'єктивні волі, домовляючись про співпрацю, формують спільну волю, яка й становить сферу договору³⁸³. З цього випливає, що влада князя, його дружини та адміністративної частини ґрунтується на договорі з віче й на формальностях, які роблять його здатним і чинним. Однією з таких формальностей є укладання «ряду». Писемне свідчення про укладання «рядів» знаходимо в літописі від 1146 р., де вказується, що князь Ігор бере зобов'язання перед народом не чинити суд самовільно, не робити насильства, усувати тих, хто чинить свавілля. Обидві сторони – князь і представники віче – стверджували «ряд» цілуванням хреста³⁸⁴.

Отже, вступ князя у володіння після його обрання віче передбачає договір («ряд»). Це означає, що компетенція князя визначається «рядом». Г. Гегель називає подібні правові акти «вступу у володіння» обертанням «договору для себе»³⁸⁵. Цю процесуальність можна назвати підґрунтям права на компетенцію князя в межах руської землі, визначену віче, котре було вищим державним органом, через який реалізувався суверенітет³⁸⁶. Державний суверенітет земель-полісів залежав від віче, а не від князя. Терміни «земля» і «народ» у Київ-

³⁸³ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – С. 79.

³⁸⁴ Чубатий М. Огляд історії українського права / М. Чубатий. – Вид. III. – Мюнхен, 1947. – Ч. 1. – С. 16–19.

³⁸⁵ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – С. 89–90.

³⁸⁶ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 211.

ській Русі вживалися як синоніми терміну «держава», тоді як термін «княжити» стосувався форми правління³⁸⁷.

Розвиток та ускладнення князівського інституту державної влади Київської Русі з часом надавало йому завершеного характеру. На початковій стадії становлення князівського владного військово-охоронного осередку державного устрою Київської Русі найважливішою компетенцією князя було формування професійної дружини з числа воїнів, які добровільно йшли на службу, забезпечення дружини відповідними ресурсами для виконання обов'язку захищати руські землі. Зрозуміло, що для князя, його дружини та для віча міст руських земель найдоступнішим і загальновизнаним механізмом звичаєвого права був договір. Ця правова норма набула чинності завдяки існуванню численних купецьких корпорацій, представники яких знали норми Візантійського і Хазарського права. Адже обмін великими товарними потоками реалізувався в державах на той час через договір як юридичний процес. Г. Гегель пише, що «договір передбачає, що ті, хто укладає його, визнають один одного особами й власниками... визначення волі в договорі залишається у спілці з іншою “волею”»³⁸⁸.

Договірними сторонами були, з одного боку, «земельна автономія, суверенна громада, котра обіймала владу над своєю землею», з іншого – князь, його «одноосібна влада, сперта на дружину»³⁸⁹. «На першому плані серед різних функцій віча, – пише М. Грушевський, – покликання і обрання князя, схвалення його чи утвердження і усунення»³⁹⁰.

Отже, влада князя спирається на існуючі в руських землях звичаєво-правові підстави. «Досить важливо, що правоздатність громади відносно покликання та утвердження князів визнавалася ними

³⁸⁷ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 190.

³⁸⁸ Гегель Г. В. Ф. Основы философии права або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – С. 79.

³⁸⁹ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 301.

³⁹⁰ Там само. – С. 303.

самими»³⁹¹. Наскільки можна судити з історичних джерел, ця норма була визнана як членами князівських родин, так і громадою міст. Літопис засвідчує непоодинокі факти, коли віче окремих земель не давало згоди деяким князям посісти «стіл». Так, коли Святополк II Київський висловив бажання пропонувати Новгороду на посаду князя свого сина, новгородські послы заявили: «Нас послали к тебе, о князь, с точным наказом, что нашему городу не нужен ни ты, ни твой сын»³⁹².

Віче, укладаючи «ряд» з князем, регламентує його державно-владні функції дуже жорстко. Наприклад, у 1146 р. віче Києва обговорювало зловживання князівських чиновників і вирішило вимагати від князя Ігоря гарантії на майбутнє від будь-яких проявів зловживань владою³⁹³.

На думку М. Володимирського-Буданова, становлення адміністративного урядування в Київській Русі залежало від їх історичного розвитку. Кожна руська земля мала два ієрархічно організованих адміністративних органи влади³⁹⁴. Народні збори міст і сільських громад зберегли за собою право призначати урядовців, зокрема тисяцького у великих містах. Кожна вулиця («ряд») міста обирала собі старосту (голову), мешканці міста обирали соцького і старосту. Для розподілу і збору податків обиралися «добрі люди», соцькі і десяцькі³⁹⁵. Пізніше тисяцьких призначали князі. Проте тисяцький, отримуючи посаду від князя, вважався воєводою міського війська (тисячі), яка протистояла дружині князя. Тисяцький «виступав від імені народу»³⁹⁶.

Князю належала провідна роль у політичній інтеграції автономних самоврядуючих земель у єдину територіально-адміністративну

³⁹¹ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 304.

³⁹² Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 216.

³⁹³ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 306.

³⁹⁴ Владимирский-Буданов П. Ф. Обзор истории русского права / П. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1907. – С. 75–80.

³⁹⁵ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 221.

³⁹⁶ Там само. – С. 207.

державну цілісність. Характерно, що київський князь, з одного боку, представляв вищу посаду військово-охоронної служби київської землі, з іншого – виконував консолідаційну функцію, оскільки саме через нього встановлюються державницько-охоронні відносини інших руських земель, де є його представник – князь із дружиною. Саме завдяки князівсько-дружинному інституту державної влади формуються загальні руські кордони, відносини ієрархічного статусу військових формувань є важливими для єдності всіх земель руських, хоча в цій ієрархічній структурі окремішні князівські адміністративні органи влади підпорядковуються лише князю окремої землі, а керівником державних структур був київський князь.

Державна постать київського князя виступає у драматичній суперечності. Це, з одного боку, виконавець волі віча київського патриціату, залучений у державний орган влади – військово-охоронну службу руських земель, з іншого – спираючись на звичаєво-правову династичну норму, він покликаний розширювати військово-охоронну співпрацю з іншими руськими землями, інакше кажучи, князь київський формує державно-нормативну структуру, яка репрезентує територіально-державницький простір, котрий отримує назву «Київська Русь». Це конструювання державного русько-земельного простору, важливою складовою якого стала князівська влада з її сімейною спадковістю, що було ініційовано найбільш дієвим політичним суб'єктом – купецькою соціальною верствою, яка економічно тісно поєдналася із впливовими групами торговельних міст.

Отже, Києворуську державу і право не створює ніхто особисто, вона є продуктом життєтворчості активної частини суспільства, яка мала спільні інтереси у розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. «Один із найважливіших моментів внутрішнього розвитку держави і народів є їх зовнішні відносини. Без перебільшення можна сказати, – наголошує І. Мазепа, – що зовнішня політика керує внутрішньою, в кожному разі вона має першість перед внутрішньою»³⁹⁷. Торгово-монетарна економіка цілком і повністю підпорядкувала системну інтеграцію руських земель у військово-політичну федерацію навколо

³⁹⁷ Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – Мюнхен, 1946. – С. 21.

Києва. У межах дніпровського водного торговельного шляху «з варяг до Візантії» Київ кристалізував певні наскрізні державні інститути влади прилеглих руських земель. Деякі з них були інтегровані швидше, інші пізніше. Так, у договорах Олега з Візантією перераховано міста та їхніх воєвод, які, легітимно вписані в їх статях, зобов'язані були виділяти ресурси на утримання руських купців окремо по містах³⁹⁸.

Показовим є і те, що найпоширенішими серед давньоруських правових норм були ті, які регламентують торгівлю, кредит і банкрутство. «Руське торговельне право Київської доби мало міжнародний аспект, оскільки відносини між руськими та іноземними купцями регулювалися низкою міжнародних угод і договорів»³⁹⁹, – наголошує Г. Вернадський. Гарантом дотримання міжнародних правових угод у Київській Русі був князь, котрий репрезентував її у міжнародних відносинах. «Княжа влада – це повсякчасний державний інститут, – пише В. Сергеевич, – а віче – політичний інститут самоврядування територіальних громад, волостей»⁴⁰⁰, де князь був адміністратором і суддею. Рада бояр мала дорадчий голос, хоча й була невід'ємною складовою княжої адміністрації.

Загалом князівський інститут влади був ланкою у державному політико-правовому просторі руських земель. Державницька система періоду Київської Русі засвідчує, що віче мало перевагу над інститутом князя. Функціонування віча визначалося такими термінами, як «сотворите вѣче», «совѣт сотворити», «совѣт совѣщати», «посадить на столъ» тощо. Упродовж існування князівської влади в Київській Русі окремі землі так і не були підпорядковані князеві у зв'язку з відсутністю спільного народоправного державного органу влади і спільних законів; спільним був лише родинний зв'язок князів.

Характеризуючи державно-політичну єдність Київської Русі, відомий дослідник-економіст М. Довнар-Запольський писав: «Політич-

³⁹⁸ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 133.

³⁹⁹ Там само.

⁴⁰⁰ Сергеевич В. И. Русские юридические древности / В. И. Сергеевич. – С. Пб., 1900. – Т. II. – С. 119.

не й економічне панування Києва тривало рівно до тої пори, поки Київ утримував значення центру, тобто у другу добу арабської торгівлі і в першу візантійської. Із занепадом арабської торгівлі починає хитатися становище Києва й утвореної тут єдиної держави. Ще деякий час Київ утримує за собою вплив і тільки до тої пори, доки до половини XII ст. ще має значення візантійська торгівля»⁴⁰¹.

Князівська гілка влади в державній організації Київської Русі, презентована торговельно-правовою культурою, була безпосередньо пов'язана з наявними інститутами влади і правом тих держав, з якими купецькі корпорації руських міст вели торгівлю. Причому договірно-правові засади, спрямовані на захист інтересів купців, перенеслися у нову державно-територіальну площину, в новий економічний і політичний простір, у якому сформувалися народовладні традиції врядування. Договір між вічем і князем – це те культурно-правове підґрунтя, на якому суб'єкти руської державності формували консесуально ухвалені, легітимні норми, які не передбачали формальних договірних відносин між князем і боярами та аристократичних титулів. Усі руські князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їх взаємовідносини мали характер швидше міжродинних, аніж феодальних зв'язків, що трактувалися як стосунки між батьком і сином чи між старшими та молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом.

Отже, діалектика автономності державних утворень руських земель-полісів та їхнє підпорядкування єдиному центру – Києву – досягалася за рахунок родинної спорідненості князівського інституту влади. Ця влада була складовою частиною народовладних інститутів територіальних громад, діяльність яких регламентувалася договором між різними гілками влади в межах Київської Русі. Отож, викладене нами бачення проблеми місця та ролі князя в державному управлінні Київської Русі дозволило оцінити державний механізм, сформований у XI–XII століттях слов'янським етносом, як демократичну державу вільного східнослов'янського населення.

⁴⁰¹ Довнар-Запольский М. История русского народного хозяйства / М. Довнар-Запольский. – К., 1911. – Т. 1. – С. 357.

Серед кола проблем, що постали перед юридичною наукою в сучасній Україні, однією з ключових є необхідність перегляду теоретичного досвіду державного устрою і права Київської Русі й розгляд правового статусу однієї з найчисельніших тогочасних соціальних верств – селян. Важливість дослідження цієї проблеми актуалізується у зв'язку із тим, що перегляд московсько-імперських концепцій і подолання марксистських теоретичних постулатів про феодальний устрій Київської Русі є вкрай необхідними для України, її національного самоутвердження. Зауважимо, що до останнього часу у вітчизняній юридичній науці проблеми державного устрою Київської Русі, її права та головних суб'єктів державотворення вивчаються й досліджуються крізь призму відомих ідеологічних догм. Серед них панівною є догма про феодальний устрій Київської Русі. «На початок X століття, – писав свого часу Б. Греков, – ясно визначилися риси феодальних суспільних відносин»⁴⁰².

Учені, які досліджували державний устрій Київської Русі після проголошення державної незалежності України та звільнення від ідеологічних штампів КПРС, не змогли протистояти російській історичній концепції про феодальний устрій Київської Русі. Врешті-решт сьогодні необхідно переосмислити історію формування державного устрою і права Київської Русі, повернутися до джерел національного демократизму, які мають соціально-процесуальний історичний характер і беруть свій початок у політичній самоорганізації давніх слов'ян. Тому, на думку автора, потрібно критично переосмислити наявні в юридичній літературі концепції правового статусу селянина в Київській Русі на всіх його горизонтальних і вертикальних рівнях. Об'єктом дослідження, відповідно, є генеза і трансформація правового статусу селян Київської Русі. Предметом – сучасні концепції правової народовладної культури давніх слов'ян, започаткованої вільними селянами територіальних громад.

Правовий статус селян давніх руських земель завжди був і залишається однією з найскладніших проблем, якій приділяли увагу представники юридичної та історичної думки. Серед науковців, які дослі-

⁴⁰² Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – К. : Рад. школа, 1951. – С. 15.

джували цю тему, передусім слід назвати М. Дьякова, С. Дашова, І. Яковніна, О. Преснякова тощо. Серед вітчизняних дослідників слід виділити М. Грушевського, П. Толочка, Н. Полонську-Василенко, Д. Дорошенка, І. Лисяка-Рудницького та ін.

Основною методологічною засадою проведеного нами дослідження правового статусу селянина в державі Київська Русь є застосування цивілізаційного підходу. Згідно з ним суспільно-політичний процес і державотворення киеворуської спільноти полягають у самовизначенні і самоствердженні політичної самоорганізації, домінантою якої є народовладдя.

Стосовно терміна «смерд», то його походження має давні історичні корені. В. Богданов пише, що «залежних землеробів сармати називали смердами»⁴⁰³. Через ряд слів можна простежити історію походження і змістовну трансформацію кроків історичного поступу та прогресу. «Порівнюючи давньоруську термінологію за періодами історичного розвитку, ми одержуємо уявлення про розвиток понять і образів, прихованих у цих словах», – стверджує В. Колесов⁴⁰⁴. Утім, на заваді такому розумінню термінів, які увійшли в «Руську правду», тривалий час була імперська російська держава, історики якої висвітлювали проблему селян у контексті їх юридичної залежності від феодала. Коли в СРСР розширилося коло досліджень становища селян Київської Русі, марксизм сфокусував світоглядний напрям науковців на пошуку феодално залежних селян. Однак навіть тоді, аналізуючи соціальний склад давньої Русі, В. Лешков зробив висновки, що на той час він не мав історичних джерел про те, хто такі смерди⁴⁰⁵.

Наприкінці ХХ ст. в історико-правовій науці сформувалося нове теоретичне бачення становлення державного устрою ранньоетнічних держав. Сьогодні наріжним каменем української юридичної науки є

⁴⁰³ Богданов В. Б. Этническая и эволюционная история Руси / В. Б. Богданов. – М., 2001. – С. 200.

⁴⁰⁴ Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Л., 1986. – С. 8.

⁴⁰⁵ Лешков В. Русский народ и государство / В. Лешков. – М., 1958. – С. 156–158.

цивілізаційний дискурс, вільний від догматів марксизму-ленінізму, що слугує вивченню історії держави і права Київської Русі.

Характеризуючи статус селянина у давньоруському суспільстві, необхідно підкреслити, що сучасна назва «селянин» має старослов'янське походження. Через різноманітні лінгвістичні нашарування проглядається спорідненість термінів «сільська громада», «село», «осілий спосіб життя», «оселя» із назвою «селянин». Ф. Леонтович стверджує, що «історичний тип слов'янина – це тип хлібороба, який остаточно освоїв місце осілості. Слов'яни вже на перших стадіях історії свого існування поступово творили суспільні форми самоорганізації, що передували державному устрою»⁴⁰⁶. М. Покровський, досліджуючи історію давніх слов'ян, указував, що сільські громади зі своїм індивідуальним господарством жили в сільських поселеннях і не виявляли ніякого бажання відмовлятися від осілого способу життєдіяльності⁴⁰⁷. Вивчення історичних та археологічних матеріалів К. Аксаковим дозволило йому зробити висновок, що територіальна сільська громада (мир) була основою давньоруського соціально-економічного і політичного устрою⁴⁰⁸. П. Третьяков, базуючись на археологічних даних, остаточно підтвердив, що із VII по IX ст. у сільському господарстві давніх слов'ян панувало як землеробство, так і скотарство⁴⁰⁹. Отже, розвинута інфраструктура сільських громад у східних слов'ян, необхідність захисту слов'ян від нападників та підтримання внутрішнього порядку сприяли формуванню у них земель-полісів. Так, на думку О. Горського, політична, а пізніше територіально-адміністративна самоорганізація давньоруських земель сформувалася не на традиційній культурі племен, як про це йдеться у сучасних навчальних посібниках з

⁴⁰⁶ Леонтович Ф. И. Задружно-общинный характер быта древней России / Ф. И. Леонтович // Журнал Министерства Народного Образования. – 1874. – № 6, 7. – С. 138–140.

⁴⁰⁷ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен / М. Н. Покровский. – Изд. 3. – М., 1922. – Т. 1. – С. 34–36.

⁴⁰⁸ Аксаков К. С. Сочинения. – Т. 1 / К. С. Аксаков. – М., 1889. – С. 61–75.

⁴⁰⁹ Третьяков П. Н. К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э. / П. Н. Третьяков // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1948. – № 5. – С. 51.

історії держави і права України, а на «основі постплемінної територіально-політичної структури»⁴¹⁰. Це означає, що слов'янські переддержавні політичні земельні об'єднання раннього Середньовіччя фактично неправильно називати «племенами» чи «союзами племен». Племінною була структура слов'янської спільноти до VI ст., надалі слід виключати з державних органів влади новоутворених земель-полісів так звану племінну знать⁴¹¹.

Об'єктивний аналіз процесів державотворення давньоруської етнічної спільноти саме у її внутрішніх координатах вимагає поглибленого вивчення джерел та наукових праць істориків, які не підтримували марксистську концепцію державотворення. Характеризуючи первіснообщинний лад у слов'ян, К. Аксаков наголошував, що «в давній Русі був (не родовий) суспільний, а саме громадський устрій, громадський побут. Руська земля є споконвіку найменш патріархальною, найбільш суспільною (саме громадською) землею»⁴¹². Своєрідність поглядів Ф. Леонтовича на процес становлення територіально-адміністративного устрою давніх слов'ян Подніпров'я полягає у його твердженні, що родова клітина племінного устрою давньоруського народу завершила своє існування в «темну епоху доісторичних часів» та поступово реорганізувалася в більш складну суспільну організацію. Племінна самоорганізація спільнот, на думку Ф. Леонтовича, притаманна переважно кочовим народам, на відміну від яких слов'яни – це тип осілого хлібороба⁴¹³.

Розвиток продуктивних сил і виробничих відносин давньоруських селян пов'язується зі змінами самого суб'єкта та з обставинами життя, які мали нормативну упорядкованість (звичаєве право). С. Франк пише: «Право є за своєю сутністю здійсненням належним

⁴¹⁰ Горский А. А. О летописных племенах и древнерусских землях / А. А. Горский // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 17.

⁴¹¹ Там само.

⁴¹² Аксаков К. С. Полное собрание сочинений. – Т. 1 / К. С. Аксаков. – М., 1889. – С. 65–67.

⁴¹³ Леонтович Ф. И. Задружно-общинный характер быта древней России / Ф. И. Леонтович // Журнал Министерства Народного Образования. – 1874. – № 6, 7. – С. 138–141.

чином абсолютної правди в емпірії суспільного життя. Будь-яке право є началом “публічно-приватного”⁴¹⁴. Разом з тим в онтологічній інтерпретації публічне право стосовно сформованої суспільно-політичної самоорганізації земель-полісів давніх слов’ян позначає звичаєві норми, які узгоджуються водночас із практикою життєдіяльності та свідомістю етнічної спільноти. Звичаєво-правова нормативна база була складовою життя слов’ян переддержавного періоду.

Відомі дослідники історії української державності М. Грушевський, І. Крип’якевич, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, І. Лисяк-Рудницький, П. Толочко та інші поділяють думку, що «підставою цілого суспільства на стадії Русі-України було вільне, економічно самостійне селянство, зайняте господарським промислом»⁴¹⁵. Цей світ формується в єдності соціально-економічних і політичних чинників, які постійно відтворюються в індивідуальних сімейних площинах життєствердження. Водночас формується й зміцнюється почуття морального обов’язку, яке, за висновками М. Грушевського, концентрується в рамках патріархальної родини, що стала господарською одиницею, усередині якої розвивається імперативна родинна мораль⁴¹⁶. Саме тому, звичаєві норми, ґрунтовані на сімейній моральності та на сім’ї – основній економічній одиниці, уможлилювали політичну інтеграцію її у громадські об’єднання.

Важливим чинником економічної свободи селянської спільноти давньоруських земель виступали міста та їхні пригороди з розвинутою структурою ремісничого виробництва й обміну. В. Ідзьо вважає, що у слов’ян упродовж IV–V ст. зародилися ринкові економічні відносини, що діяли за схемою «товар – гроші – товар»⁴¹⁷. Отже, сільські

⁴¹⁴ Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – С. 146.

⁴¹⁵ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – С. Пб. : Общественная польза, 1906. – С. 41.

⁴¹⁶ Грушевський М. С. Духовна Україна / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1994. – С. 18–19.

⁴¹⁷ Ідзьо В. С. Велика чи Біла Хорватія – ранньофеодальна держава на території Галичини (V–IX ст.) / В. С. Ідзьо // Науковий вісник українського історичного клубу. – М., 2000. – С. 111.

і міські громади давньоруських земель заклали соціально-економічне й політичне підґрунтя народовладної культурної традиції, що «має можливість протидіяти публічній владі, яка рано чи пізно утворюється у вигляді державних інституцій»⁴¹⁸.

Перш ніж вдатися до аналізу місця та ролі селянства давньоруських земель у формуванні державних інститутів влади, варто зупинитися на визначенні тих чинників господарської діяльності, які найвідчутніше впливали на політичну самоорганізацію селянської общини. Д. Лихачов, досліджуючи культуру давньоруської спільноти, робить висновок, що південно-східна група слов'янських земель сформувала на чорноземі індивідуально-сімейні форми господарювання, які істотно відрізнялися від північно-східних, де домінував общинний спосіб самоорганізації. У свою чергу, індивідуалізм сімейного господарювання південно-східних руських земель сформував потребу свободи, рівноправності, незалежного сільського самоврядування та гостре несприйняття деспотизму, абсолютної монархічної влади. Патріархально-общинний спосіб господарювання селян у межах північних і північно-східних земель сформував комунітарну психологію і політичну самоорганізацію, у якій індивід розчинявся в общинному, «хоровому»⁴¹⁹.

Такий ракурс аналізу господарської діяльності давньоруських селян дозволяє осмислити їхній правовий статус залежно від контексту їхньої додержавницької політичної самоорганізації. Ця схематизація є необхідним вихідним моментом різномістовного тлумачення статей «Руської правди» у різних землях-полісах. Ю. Павленко зазначає, що в межах чорноземної смуги «окремі господарства були цілком здатні налагодити власну життєдіяльність і без втручання політичних структур... завдяки самоорганізації “знизу” окремих, автономних в соціально-економічному, а тому й громадсько-політичному, відношенні домогосподарств, голови яких і утворювали гро-

⁴¹⁸ Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994.

⁴¹⁹ Лихачев Д. С. Избранные работы : в 3 т. / Д. С. Лихачев. – Л., 1989. – Т. 3. – С. 187–191.

маду як сукупність повноцінних в суспільно-правовому відношенні суб'єктів-власників»⁴²⁰.

Отже, переддержавна доба розвитку давньоруського етносу тісно пов'язана з процесом економічної і політичної автономізації сімейного дворогосподарства від сільської громади, що супроводжувався розвитком територіально-громадського самоврядування – віче. Селянство, об'єднане у територіальну громаду, тісно пов'язує своє життя з містом, яке поступово ставало центром адміністративного управління під назвою «мир». Г. Вернадський пише, що в «Руській правді» поняття «мир» використовувалося для означення широкої спільноти – міста із сільським районом навколо нього⁴²¹.

Утворення широкої адміністративно-владної структури давніх русів у формі волості сформувало специфічну модель співіснування сільських і міських громад з їхньою господарською автономізацією й утвердженням відносин владної залежності сільських громад від волосного міста-центру. Водночас волості еднають торговельними, політичними і культурними зв'язками з містом, яке в межах певної території вирізнялося своїм стратегічним значенням (у полян – це м. Київ). Подібні політичні угруповання сформувалися в межах VII–VIII ст. на всій території майбутньої держави. М. Грушевський пише, що «політичні групування пішли від назви земель, взятих від імені політичних центрів»⁴²². Міста, які перебували у більш вигідних географічних, економічних та геополітичних умовах, розвивалися інтенсивніше й об'єднували навколо себе більш дрібні міські та сільські громади.

Ці об'єднані спільним економічним та культурним життям системи – землі-поліси – мали всі владні інституції й функціональні засади для незалежного існування. Відповідно у площині відносин та

⁴²⁰ Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – С. 329.

⁴²¹ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 147.

⁴²² Грушевский М. С. Очерки истории украинского народа / М. С. Грушевский. – С. Пб. : Общественная польза, 1906. – С. 60.

співіснування селянина й міського мешканця суттєвою була торгівля, яка давала їм змогу співпрацювати в організації й утриманні спільної військово-охоронної служби.

Більшість сучасних дослідників історії держави і права Київської Русі поділяє думку, що торгівля була державотворчим елементом давньоруських земель-полісів. Купецтво Русі сформувало заможний соціальний прошарок у містах та близьких до них великих сільських населених пунктах. Ця верства, що зміцнилася за рахунок монетарного капіталу, була органічно зацікавлена у зміцненні політичної, економічної і військово-охоронної єдності руських земель-полісів. Більшість міст давніх руських земель вела постійну жваву торгівлю з арабським світом та Візантією, що об'єктивно сприяло формуванню військово-охоронної служби. Так, у таких містах, як Галич, Луцьк і Перемишль, уже в XI–XII ст. дислокувалися тисяцькі військово-охоронні утворення. Такі ж військові формування, стверджує Д. Дорошенко, «існували в Києві, Вишгороді та інших містах»⁴²³.

Отже, селянин у складі територіальної громади був одночасно індивідуальним суб'єктом виробництва, носієм влади місцевої територіальної громади і платником данини для утримання військово-охоронної служби, оскільки сільська громада як функціональна економічна і політична система залежала, з одного боку, від економічних зв'язків з містом для обміну своїх продуктів на продукцію ремісничих гільдій, а з іншого – від спільної стратегії життя для охорони своєї землі і власності, що забезпечувало поєднання своєї політичної мотивації із власними функціональними потребами жити під владною волею міста землі-полісу.

Характеризуючи якісні зміни в економічному та громадсько-політичному розвитку міст як центрів ремесла і торгівлі, М. Тихомиров наголошує, що рубіж X–XI століть був переломним моментом в історії давньоруських міст. Вони обростали посадами і ставали місцем поселення та праці торговельного і ремісничого населення, а водні шляхи,

⁴²³ Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932; II вид. – Мюнхен, 1966. – С. 87.

які проходили через більшість східнослов'янських міст, піднесли окремі з них у центри земель⁴²⁴. Із розвитком сільського господарства на Русі селянство поступово переходило від родового ладу до сусідських громад, які сприяли генезі та трансформації устоїв державно-політичного устрою Київської Русі, наголошує Б. Греков⁴²⁵. З того моменту ми маємо всі підстави називати землеробське населення селянами.

Після об'єднання більшої частини руських земель-полісів у військово-охоронний державний союз, що згодом отримав назву Київська Русь, князівська гілка влади зробила низку спроб кодифікувати звичаєві соціальні норми в юридичний статут. У першому варіанті «Руської правди» є перелік різних соціальних груп населення Русі, в тому числі називаються «вільні», «рівноправні» члени сільських громад⁴²⁶. В. Ключевський, характеризуючи соціальну структуру суспільства, стверджував, що селянин на першій стадії існування Київської Русі був вільним землеробом, свобода якого забезпечувалася правом виходу і правом «ряду»⁴²⁷.

Формування князівського інституту державної влади Київської Русі, реальна можливість забезпечити охорону земель найманими військовими загонами спричинили радикальні зміни і в правовому статусі селянина. Оформлення суспільного запиту на охорону землі найманим військом зумовило появу нових правових засад у відносинах між князем і селянами, які були найчисельнішою соціальною верствою, котра володіла земельними наділами, знаряддями праці та спорудами для утримання свійських тварин. Право найму князя та військової дружини для охорони руських земель мало віче⁴²⁸.

⁴²⁴ Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – Изд. 2-е, дополн. и перераб. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1956. – С. 33–36.

⁴²⁵ Греков Б. Київська Русь / Б. Греков. – К. : Радянська школа, 1951. – С. 71.

⁴²⁶ «Правда Русская» // История Государства Российского. – Изд. 3-е. – С. Пб., 1890. – Т. 1. – С. 83.

⁴²⁷ Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский. – Изд. 2-е. – С. Пб., 1937. – Т. 2. – С. 389.

⁴²⁸ Див.: Єрмолаєв В. Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX – середина XII ст.) / В. Єрмолаєв // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 4. – С. 45–55.

Вельми суттєвим для розуміння еволюції правового статусу селянина є визначення соціального місця індивіда у межах його ролі в сільській громаді. Якщо розглядати селянина в контексті його авторитетності в громаді, то можна виділити дві типологічні групи. Згідно з висновками М. Грушевського, перша група – це «ліпші мужі», друга – «старці». Ця типологія дає розуміння владної ролі «ліпших мужів» і «старців» у виробленні громадою певних владних рішень. Г. Вернадський зазначає, що «в Київській Русі не існувало таких високих перепон між індивідуальними соціальними групами, які існували у феодальній Європі того ж періоду... руське суспільство того періоду складалося з двох великих груп: вільних і рабів»⁴²⁹. На думку Б. Грекова, серед руського народу рабів у класичному розумінні цього слова не було. «Слов'яни не обертають своїх поселенців у рабів, – або дають їм право викупитися, або дають їм можливість залишатися у них як вільні»⁴³⁰. Так, зокрема, в угоді Олега з Візантією від 911 року наведено перелік тих полонених, які можуть бути викуплені з полону: руських полонених юнаків і дівчат можна було викупити за 10 «злотників», якщо полонений середнього віку – за 8, а якщо старець або дитина, то за 5⁴³¹.

Теоретичне осмислення інституту рабства в термінах деконструкції «Руської правди» фіксує реакцію законодавця на свавілля тих, хто за борги прагне перетворити селянина на раба. Так, ст. III «Руської правди» забороняє переводити селянина-боржника у раба ні за позику грішми чи хлібом, ні за відсотки. Боржнику визначався певний термін для повернення боргу⁴³². Питання розшарування селянської спільноти Київської Русі та зміни статусу селянина через переважно боргову залежність від заможного власника землі визначала його як «челядь», «холоп», «закуп» та ін.

⁴²⁹ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 149.

⁴³⁰ Греков Б. Київська Русь / Б. Греков. – К. : Радянська школа, 1951. – С. 174.

⁴³¹ Див.: Шахматов А. А. Повесть временных лет / А. А. Шахматов. – Издание Императорской Археологической Комиссии, 1916. – Т. 1. – С. 56–57.

⁴³² «Русская Правда». – М. : Тип. Августа Семена, 1846. – С. 98–100.

Економічне поневолення збіднілих селян, які в різний спосіб опинялися в «борговій ямі», тривалий час було предметом вивчення законодавця, який прагнув урегулювати ці процеси, щоб не допустити свавілля з боку тих, хто давав позику і мав намір збільшити кількість працюючих у себе невільників. М. Владимирський-Буданов висловив думку, що однією з найбільш поширених форм економічної залежності селян були закупа, юридично-правовий статус яких визначало найбільше статей «Руської правди» XII ст. Перехід до розряду закупа являв собою своєрідну юридичну процедуру, в якій фіксувався «результат поєднання договору позички з договором про особистий найом і наймання майна»⁴³³.

Договірно-правову залежність селян Київської Русі доречно розглядати через зміну земельно-полісного простору, який можна уявити як систему взаємопов'язаних форм господарювання – общинної і громадської. Індивідуально-сімейний господарський чинник слід розглядати як складову рухливості соціальної структури сільської спільноти. С. Чернов на підставі аналізу норм права «Руської правди» зробив висновок, що «смерд – це вільний селянин, хлібороб, який жив на княжій землі»⁴³⁴, хоча, на нашу думку, варто було б указати, що не на княжій землі, а на землях, які перебували під юрисдикцією князя, який відповідно до «ряду» з вічем мав обов'язок захищати землю та підтримувати порядок у містах і селах. Ця функція князя забезпечувала військово-політичну інтеграцію руських земель, а сам князь виступав носієм потенційного миру і спокою та творцем реального упорядкованого життя. Селяни, сплачуючи данину князю, перебували під його військово-політичним та юридичним захистом. В. Ключевський розумів під державною землею ту, що перебувала під захистом князя, і тому називає смерда державним селянином⁴³⁵.

⁴³³ Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права. Вип. 1 / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Изд. 5. – С. Пб. ; К., 1899. – С. 59–97.

⁴³⁴ Чернов С. Н. О смердах Руси XI–XIII вв. / С. Н. Чернов // Академия наук СССР : сборник статей. – М. ; Л., 1935. – С. 761–778.

⁴³⁵ Ключевский В. О. Краткое пособие по русской истории / В. О. Ключевский. – Изд. 7. – М. : Айрис-пресс, 2007. – С. 40–42.

Селянин Київської Русі самовизначається у нормативно-правовому вимірі «Руської правди» й самореалізовується у відносинах зі своїми позичальниками. Поведінкова стратегія народжується винятково на особистому ґрунті, а змістовно-правова характеристика відбиває індивідуальні реакції договірних відносин. Відомо, що індивідуальне сільськогосподарське виробництво, аби підвищити власну ефективність, намагалося залучити вільну робочу силу – «наймитів» та осіб, які перебували у договірно-правовій залежності. У зв'язку з тим, що значна частина варязької дружини, пізніше – бояри та служилі люди, освоювали вільні землі, В. Нікольський наголошує, що частина військової охорони купецьких дружин осіла на «пустопорожній землі» і почала наймати для її обробітку збіднілих, але вільних людей та купувати полонених. «Вони були немов наймитами, що працювали заради хліба і за захист, яким користувалися як люди безпритульні, беззахисні»⁴³⁶. Зауважимо, що смерди (селяни) Київської Русі в межах норм права «Руської правди» кваліфікуються як такі, що працюють на своїй землі, користуються всіма правами вільних людей, особисто відповідальні перед судом за свої вчинки, самі сплачують данину й різні штрафи⁴³⁷.

Дослідники правового статусу селянина в Київській Русі апріорі вбачають його залежність від великого землевласника. Однак парадокс полягає в тому, що постульована представниками феодальної концепції Київської Русі залежність селян від землевласників, на наш погляд, не узгоджується з тими нормами права «Руської правди», які визначають рівність сторін у судовій справі стосовно смердів. Г. Вернадський стверджує, що смерди та інші категорії сільських громад перебували під «юрисдикцією князя, за вбивство чи травму князю мали сплачувати штраф»⁴³⁸.

⁴³⁶ Нікольський В. О началах исследования в древнейшем русском праве / В. Николаевский. – М., 1893. – С. 357–359.

⁴³⁷ Див.: Сергеевич В. И. Русские юридические древности / В. И. Сергеевич. – С. Пб., 1894. – Т. 1. – С. 182–183.

⁴³⁸ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 178.

Отже, найзагальнішу тенденцію зміни статусу селянина в Київській Русі, з огляду на збільшення статей «Руської правди», які унормовують економічну залежність збанкрутілої частини від тих, хто надавав певні кредити, можна простежити відповідно до зміни геополітичного статусу земель-полісів. У північних і північно-східних землях значна частина селян потрапляла в економічну залежність від заможних землевласників, що уможливило прискорення закріпачення тих боржників, які не мали сил, здібностей і, головне, відповідної суми грошей для сплати боргу. Якщо судити на підставі тих текстів «Руської правди», які відомі сучасній науці і стосуються різних земель Київської Русі, то чисельність статей, які засвідчують різні форми економічної залежності селянина від землевласника, у північній частині є значно більшою. Проте селяни Київської Русі у своїй переважній більшості – це вільні господарі, які володіють власністю, мають свої знаряддя виробництва, тяглову силу, сплачують данину князю і є самодостатніми у громаді.

Принципово важливим є те, що в Київській Русі не існувало феодальної залежності селян; численна маса сільських дворогосподарств виступала як самостійна соціально-економічна і політична одиниця, яка була співносієм владної волі сільського віче. «З юридичної точки зору, – пише Г. Вернадський, – земля в Київській Русі була єдиним типом приватної власності. Угоди стосовно землі не зустрічали будь-якого впливу феодального втручання... У руській практиці були впроваджені кодифікації візантійського законодавства... обмеження були не з боку феодального закону, а із загальноприйнятих уявлень про закон і справедливість»⁴³⁹. Виходячи з такого твердження, можна припустити, що рівень розвитку правових норм «Руської правди» щодо стосунків до землі та між особами, які її обробляли, були сформовані адекватно суб'єктів власного життя.

⁴³⁹ Вернадський Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 184.

ВИСНОВКИ

Формування політичної самоорганізації південно-східної групи слов'янського етносу, його народоправної культурної традиції, сімейних форм господарювання у складі територіальної громади, звичаєвого права – процес надзвичайно складний і досі ще об'єктивно не висвітлений. Процес становлення територіально-громадського самоврядування як усвідомленої колективної єдності і єдиних для всіх правил поведінки та взаємних стосунків був історично тривалим і суперечливим, він проходив через усвідомлення спільної потреби в захисті своєї землі, життя, продукування сімейного майна та громадського способу життєдіяльності, що сприяло формуванню традиції обрання воєводи для організованої військово-охоронної служби.

У цьому плані народоправна культурна норма відкриває для кожної особи територіальної громади можливість реалізувати на спільне благо свої професійні та військові якості. Уявлення про рівноправні відносини сімейних дворогосподарств у межах територіальної громади виростають на ґрунті спільної турботи про безпеку життя, добробут і взаємозв'язки із сусідами. Зібрання громади для вирішення спільних справ стає певним алгоритмом індивідуальної поведінки, що у найпростішому вигляді зводиться до традиційної схеми. Власне кажучи, історія розвитку територіально-громадського устрою антів-слов'ян у всій її багатоманітності і структурній неоднорідності перетворюється на політичну самоорганізацію, в якій виокремлюються військово-охоронні формування з обраним тисяцьким; громада обирає упорядника, наділяє його певними владними функціями, що однозначно зумовлює започаткування політичних інститутів влади.

М.Ф. Володимирський-Буданов доводить, що Руська земля як державне формування виникла до появи варягів. Земля є союзом волостей і пригородів під владою старшого міста, в якому віче стало вищим органом державної влади⁴⁴⁰. «Пригороди (молодші міста) існу-

⁴⁴⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 27.

ють в кожній землі з давніх часів... У XII ст. літописи вказують на декілька пригородів у кожній землі (наприклад, у Чернігово-Сіверській до 70, в Київській, Волинській і Галицькій в кожній близько 40)... Волость є районом, підпорядкованим кожному пригороду окремо; він містить у собі укріплені і неукріплені сільські громади»⁴⁴¹. Отже, територіальні громади кожної руської землі як історично сформовані суб'єкти господарської і політичної діяльності вперше поєднуються в державній самоорганізації і віддаляються від свого відокремленого соціально самоорганізованого стану. Цивілізаційний поступ у розвитку слов'ян, об'єднаних у землю-поліс, та їх державно-правовій історії в цьому плані визначається тим, наскільки первинно сформовані міські і сільські громади піднімаються до свідомої політичної діяльності та наскільки вони здатні розвинути в собі колективну та індивідуальну відповідальність за свою землю, своє життя і своє майно.

Головний чинник, що визначає звичаєве право старшого міста бути владною інституцією стосовно волостей, полягає в тому, що головна громада дає пригородам захист під час військової небезпеки. Суттєвою ознакою владної волі стольних міст стосовно своєї волості було й те, що в межах старшого міста були розташовані природні святині, а пізніше – релігійні храми.

Головними засадами політичної інтеграції сільських і міських громад слов'янських етнічних груп у землі-полісі були: 1) спільна мова; 2) релігійний землеробський культ; 3) спільні заходи у військовій охороні землі та походи проти Візантії і східних племен – половців, печенігів та ін. Суттєвою причиною формування ранньодержавних руських земель було і те, що розвиток продуктивних сил, ремісництва й товарно-грошових відносин зумовлює створення централізованих ринків. На їхній основі виникають стійкі соціально-економічні й політичні утворення – держави. Розвиток ремісничих галузей, сільсько-го господарства вимагав виходу за етнополітичні утворення, чому сприяла торгівля. Г. Вернадський пише, що «під керівництвом Хазар

⁴⁴¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 48–49.

антські слов'яни активно співпрацювали у міжнародній торгівлі, анти – слов'янські купці – мали постійні представництва в Хазарській столиці, а також в інших Хазарських містах. Анто-слов'янські війська склали значний елемент в Хазарській армії»⁴⁴².

Отже, слов'яни в період з VI по VIII ст. були залучені до світової торгівлі, мали політичні зв'язки з державами того часу – Візантією, Хазарією та ін. З усього цього вимальовується тенденція розвитку ранньослов'янських земель-полісів та їхнє входження в геополітичний простір, у якому держави-імперії прагнули підкорити собі, своєму впливу сусідні держави, що народжувалися. Слід зазначити, що «на відміну від Заходу, не феодалні землеволодіння, а місто було головним фактором економічної і соціальної еволюції країни»⁴⁴³.

Визначаючи період утворення державницьких структур у давніх русів, М.Ф. Володимирський-Буданов підкреслює, що руські землі ще до приходу варягів сформували свої держави й укорінили народоправний устрій. «Час утворення земельної держави має бути віднесений до епохи доісторичної... Князі-варяги застали скрізь сформований державний устрій»⁴⁴⁴. Отже, перша стадія давньоруського державотворення була іманентно орієнтованою на народоправний устрій. Визнаючи факт народоправного державного устрою давньоруських земель, запрошені до Києва, найімовірніше полянами, варяги-найманці постають політичною силою, зорієнтованою на співпрацю з місцевою владою і народом. Така співпраця слов'ян з іншоетнічними купецькими корпораціями, які були зацікавлені у перенесенні волзького торговельного шляху «із варяг до Візантії» на простори Дніпровського водного басейну, була взаємовигідною. Це створювало передумову для поступового «вростання» князівсько-дружинного військового формування у політичну структуру Руських земель.

⁴⁴² Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 28.

⁴⁴³ Там само. – С. 14.

⁴⁴⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 42–43.

Професійні купці-воїни, які здебільшого були з варягів, не тільки не заважали розвитку державних інститутів влади русів, а виступали складовою частиною, спонукальним фактором і водночас матеріальною силою подальшого розвитку державного устрою слов'ян. Умови зовнішньої торгівлі, які визначалися наявною військово-охоронною силою міжнародних купецьких корпорацій, стали сприятливими як для розвитку виробництва, обміну і споживання, так і для надійної охорони земель від кочівників. Купці з їхнім прагненням до зміцнення торговельного простору й розширення території для обміну товарами робили все можливе, що максимально сприяло слов'янам утвердитися в геополітичному просторі. Географічно Дніпровський річний шлях був стрижнем Київської Русі, що давало русам вихід до Балтійського і Чорного морів⁴⁴⁵.

Зміцнення державного устрою, стабілізація господарської діяльності, обміну і споживання в масштабах тодішніх руських земель-полісів, які були автономними й об'єднувались розгалуженою системою шляхів сполучення водним басейном Дніпра, вимагало єдиного політичного центру. Київ з його потужним торгово-фінансовим капіталом фактично вже був політичним центром полян. Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що прийшли «скандинавські князі Києва мали б мати значну підтримку у своїх імперських планах серед вищих соціальних верств слов'ян...», так як «вищі класи в основі своїй, імовірно, були комерційно зацікавлені в ініціативах київських князів»⁴⁴⁶. Загалом військово-охоронна сила князівської дружини на Русі стає спочатку на службу купцям та заможним соціальним верствам, які мали свій комерційний зиск з торгівлі, і лише із часом – на службу всьому народу. Тому М.Ф. Володимирський-Буданов небезпідставно стверджує, що «прибуття і розширення влади династії Рюриковичів в IX і X ст. не змінили попереднього устрою»⁴⁴⁷.

⁴⁴⁵ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 22.

⁴⁴⁶ Там само. – С. 25.

⁴⁴⁷ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 43.

Князівська дружина, залишаючись спеціалізованою військово-охоронною силою, трансформується в одну з провідних державних структур, яка в різний спосіб – через мирний договір чи силовий примус – об'єднувала автономні руські землі у цілісний державний військово-політичний і торговельний простір. «Династія Рюриковичів поклала першу основу до зближення між окремішніми землями», – підкреслює М.Ф. Володимирський-Буданов⁴⁴⁸. Князь поступово набуває владних повноважень, які йому делегує віче, і стає носієм адміністративних функцій принципово нового інституту влади.

Об'єднана військова сила князя спільно з ополченцями згаданих вище великих руських міст і купці руських земель виступають у єдності своїх економічних, політичних і державницьких інтересів. Трансформувавшись у невід'ємний елемент державності руських земель, князь із дружиною виступають загальноруською силою, провідником державницької самореалізації і геополітичного самоствердження Київської держави. Тут князь не лише не протистоїть народу руських земель, а, навпаки, підносить міжнародний рейтинг держави, сприяє активізації зовнішньої торгівлі, спрямовує свою силу на забезпечення соціального добробуту.

Аналіз генези та політичної еволюції князівської гілки влади в Київській Русі через призму тогочасних звичаєво-правових норм свідчить про контрольованість з боку віче стольних міст руських земель обрання та діяльності князя. Суспільно-історична практика об'єднує зусилля віче і князя з його найближчим оточенням через призму договірних відносин і забезпечення визнання всіма князями права народу на їх обрання. Тому, на думку М.Ф. Володимирського-Буданова, лише обрання князя народом було символом⁴⁴⁹. Проте цим князь зобов'язаний не своїм особистим військово-політичним державницьким та діловим якостям. Після свого обрання він зобов'язаний був правити відповідно до сформованої звичаєво-правової народоправної традиції.

⁴⁴⁸ Володимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Володимирський-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 43.

⁴⁴⁹ Там само. – С. 66.

У своїй політиці князі руських земель здебільшого прагнули покласти в основу розуміння інтересів і потреб народу тієї землі, яка визнала їх владну волю. Тому з'ясування діалектики збігу або розбіжностей форм політичної та державницької діяльності князя і народу потребує передусім теоретичного аналізу конкретно-історичних умов співпраці. Так, Олег, здійснивши військову акцію проти Візантії, – підкреслює Г. Вернадський, – «відкрив шлях руській торгівлі, оживив комерційну взаємодію між русами і греками, що створило основу добробуту для князівств»⁴⁵⁰. Саме добробут населення виступає об'єктивним критерієм успішної влади та державних інститутів, які її реалізують.

Згідно з висновками П. Савицького, піднесення виробництва, обміну і споживання в Київській Русі спостерігалось впродовж періоду від князювання Олега до смерті Володимира Великого⁴⁵¹. Це ставить в органічний взаємозв'язок політику князів і віче. М. Грушевський оцінює роль князівської влади тієї доби так: «Часи Володимира Святого, чи Великого були кульмінаційною точкою процесу будови, завершенням, так би сказати, механічної еволюції процесу утворення давньої Руської, Київської держави»⁴⁵². Володимир Великий мав численні здобутки в розбудові держави, зміцненні її територіальної цілісності, а головне – впровадження християнства і спровадження варягів за межі Русі. Натомість він сформував військову силу та її провідників з кращих воєвод, яких обирало віче. З хрещенням Русі почалося будівництво церковних храмів, поширювалися освіта і соціальна благочинність. Доба князювання Володимира Великого характеризується «миром із сусідами»⁴⁵³. Ймовірно, будівництво в стольних містах руських земель головних християнських храмів у єдності з форму-

⁴⁵⁰ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 37.

⁴⁵¹ Савицкий П. Н. Подъем и депрессия в древне-русской истории / П. Н. Савицкий // ЕХ. – 1936. – № 11. – С. 65–100.

⁴⁵² Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1912. – Т. II. – С. 12.

⁴⁵³ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 83.

ванням єдиної віри й усвідомлення своєї захищеності князівською дружиною у свідомості населення зумовило зміни самоназв. Мешканці руських земель усвідомлювали себе та ідентифікували за назвою стольного міста. Доречно зауважити, що у часи князювання Володимира Великого «боярство Давньої Русі не мало ні станової корпоративності, ні станових привілеїв»⁴⁵⁴.

Доба I половини XI ст., згідно з висновками П. Савицького, характеризується депресивним станом економіки, який тривав до 1061 р., а періоди депресії і піднесення економічного життя збігаються головним чином з істотними змінами в політиці руських князів на зовнішньому і внутрішньому напрямках⁴⁵⁵. Було б спрощенням стверджувати, що віче залишалося в цей час пасивним спостерігачем, а князі перехопили владні важелі у свої руки. Так, наприклад, новгородці в 1015 р. побили варяг князівської дружини. Ярослав помстився і велів побити «нарочитих мужів». Однак, коли Ярослав після поразки мав намір виїхати «за море», то самі новгородці зупинили його і вирішили продовжити боротьбу його власними засобами. Вони призначили податок на військові витрати, на що права не мали. Ярослав прибув до Новгороду з чотирма мужами. Новгородці стали допомагати князю. Також вони допомогли ополченцям у боротьбі проти Святополка⁴⁵⁶.

Віче, будучи верховною провідною владною силою держави руських земель, неухильно дбало про підтримку тих князів та їхньої політики, які прагнули зміцнити єдність, мир і спокій усіх земель руських. Про це свідчить випадок, коли новгородці надали Ярославу своє військо для перемоги над Святополком. Ярослав, пише Н. Полонська-Василенко, з новим військом із новгородців взимку 1018–

⁴⁵⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 56.

⁴⁵⁵ Савицкий П. Н. Подъем и депрессия в древне-русской истории / П. Н. Савицкий // ЕХ. – 1936. – № 11. – С. 65–100.

⁴⁵⁶ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 53–54.

1019 рр. заволоділи Києвом⁴⁵⁷. Однак і в цьому випадку віче окремих земель забороняло князівським боярам ставати місцевими через набуття земельної власності. У Новгороді, наприклад, князівські дружинники ніколи не могли стати місцевими боярами. Їм заборонялося навіть отримувати нерухоме майно на території Новгородської землі⁴⁵⁸.

Народ був єдиним верховним інститутом державної влади руських земель. Через народне віче громада безпосередньо й активно сприяла тому, щоб князі і призначені ними тисяцькі, соцькі та інші земельні управителі були приблизно рівними у військово-охоронній службі, а чисельність своїх і княжих бояр постійно контролювалася та регулювалася. «Із двох елементів – дружинного (служилого) і земського – складається (з XI ст.) один боярський клас, коли дружинники після закінчення служби ставали рівноправними громадянами і власниками земельних наділів, а земські бояри через дворову службу переходили в клас княжих мужів», – підкреслює М.Ф. Володимирський-Буданов⁴⁵⁹.

Ці висновки не знімають питання про існування впливової боярської соціальної групи людей руських стольних міст. Слід підкреслити, що з метою обмежити можливість впливових боярських угруповань або князівської дружини перебрати на себе всі важелі влади в державі, з боку громади вигадувались різні політичні заходи, спрямовані на обмеження їхнього впливу. Рівномірне розміщення бояр, які мали військову підготовку і вміння управляти в княжих дворах на території землі-полісу, мало сприяти залученню цих кадрів до земського урядування. На думку М.Ф. Володимирського-Буданова, «кожна громада (місто, волость і навіть село), мала своїх бояр... У **Новгородській землі бояри розподілялися за кінцевими вулицями міста, з якими поділяли свої інтереси...** У Київській землі були свої “вишго-

⁴⁵⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII століття / Полонська-Василенко Н. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – С. 124.

⁴⁵⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 31–52.

⁴⁵⁹ Там само. – С. 56.

родські боярці”... Утворенню станової корпоративності заважали також і спосіб вступу до класу бояр»⁴⁶⁰.

Отже, наявність у структурі державних інститутів влади руських земель віче і князя з дружиною, з одного боку, загострювала суперництво у прагненні князя до одноосібного володіння землею, з іншого – в такий спосіб здійснювалося поєднання рівномірного адміністративного управління та необхідності дійового кооперування сил для захисту від зовнішнього ворога. Важливим елементом державного устрою Київської Русі було і те, що «особисті якості під час підвищення по службі у суспільстві переважали у слов’ян над сімейними і спадкоємними»⁴⁶¹. Становлення такої державницької звичаєво-правової культури було спричинено тим, що традиційна норма володіння землею була збережена для всіх членів слов’янської спільноти і тих іншоетнічних осіб, хто став невід’ємною частиною суспільства. У «Руській правді» містяться норми, згідно з якими «право землеволодіння належить не лише середнім класам – міщанам, але й нижчому – селянам»⁴⁶². Право мати свою земельну власність постає в Київській Русі як одна з форм суспільно-політичного розвитку людини, розвитку її як суб’єкта майнових правовідносин та формою самореалізації і самоствердження в сім’ї, громаді, землі-полісі.

Тенденція до розширення політичних прав мешканців міст руських земель привела до чисельного збільшення міського населення та зміцнення народоправної традиції в державних справах. «Загалом міські мешканці не становили середнього чи міщанського класу, і вступ до їх середовища був відкритий для всіх вільних людей»⁴⁶³.

Отже, основні економічні і соціальні закономірності територіально-громадського життя слов’ян, інтегрованих у державну структуру землі-полісу, не втратили сили народоправства, а зростанням військово-охоронних князівських формувань, незважаючи на розширення

⁴⁶⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 57.

⁴⁶¹ Там само.

⁴⁶² Там само. – С. 58.

⁴⁶³ Там само. – С. 59.

їх адміністративних функцій, дедалі виразніше посилювало владу віче.

Такий висновок надає нам можливість узагальнити основні владні функції князя. По-перше, «князю вручається вся державна влада управління і суду». По-друге, князь обіймає військову владу: «княжа влада є необхідною для зовнішнього захисту держави». По-третє, «князю належить і влада законодавча»⁴⁶⁴.

Історичні трансформації життя слов'ян вимагали змін у ставленні громад до владних функцій князя. Водночас, в умовах поглиблення і розширення владних державних функцій князів руських земель дедалі частіше спостерігається поєднання інтересів князівської гілки влади і народу. «Повнота влади, – наголошує М.Ф. Володимирський-Буданов, – зберігається лише до того часу, поки князь перебуває в згоді (єднанні) з народом»⁴⁶⁵. Сказане свідчить, що будь-яке відхилення політики князя від волі народу тягло за собою, по-перше, обмеження його влади, по-друге, якщо владна воля князя набувала загрозливого для народу характеру, то він міг бути усунений від влади. Головним звичаєво-правовим механізмом обмеження владної волі князя руських земель було укладання віче з ним «ряду» (договору).

На початковому етапі утвердження князя в державному устрої Руських земель така форма призначення князя на високопосадовця, як «ряд», проявлялася у взаємній домовленості не чинити зла народу, захищати землю та у взаємній присязі. Надалі віче уклало з князем «ряд», у якому конкретизувалися умови призначення урядників, суддів та інших управителів. Клятву давали в церкві з цілуванням хреста⁴⁶⁶. У цьому можна вбачати одну з визначальних особливостей договірних відносин між князем і віче. Визначальною у взаємовідносинах між волею народу стольних міст руських земель-полісів і владними функціями князя з його адміністративною структурою і дружиною була доброчинна політика. «Населення піднімало свій

⁴⁶⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 67–69.

⁴⁶⁵ Там само. – С. 66.

⁴⁶⁶ Там само. – С. 69.

голос кожного разу, коли князь приводив країну до бідування або в масі чи в інший спосіб утискав свободу народу»⁴⁶⁷.

Як відомо, союз автономних руських земель навколо Києва становив політичну основу їхньої територіальної цілісності. Ієрархічність князівської вертикальної влади стала порушуватися після того, як генеалогічна система сім'ї Рюрика з кожним новим поколінням дедалі більше ускладнювалася, і було майже неможливо встановити генеалогічне старшинство. «Родина Рюрика, яка під владою Володимира, а потім знову під владою Ярослава складалася з єдиної сім'ї, тепер стала багатомірним кланом... Плутанина княжих вимог і взаємні претензії призводили до суперечок і, звичайно, до міжусобних сварок, братовбивчих війн, які цілком зруйнували життєздатність нації»⁴⁶⁸, – наголошує Г. Вернадський.

У сучасній науковій літературі існує хибна думка, що «князі боролися за княжий престол у Києві. Це призвело до розпаду Київської держави у 30–40-х роках XII ст.»⁴⁶⁹. Зауважимо, що в основі будь-яких соціально-економічних і суспільно-політичних систем лежать матеріальні і політичні інтереси найактивніших соціальних верств, котрі є рушійною силою цивілізаційного процесу. Б. Греков вважає, що «розпад Київської держави є насамперед результатом зростання окремих його складових частин, кожна з яких почала проводити свою власну політику, ставлячи перед собою свої власні цілі... У XI ст. в Європі почався рух, який завершився тим, що торговельні шляхи в Західну Європу з Візантії і Малої Азії значно скоротилися і пішли мимо Дніпра»⁴⁷⁰.

У середині XII ст. руські землі переорієнтувалися у своїй міжнародній торгівлі. С. Мельгунов у дослідженні руської торгівлі упродовж XI–XV ст. стверджує, що Галицько-Волинські міста вели торгів-

⁴⁶⁷ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 196.

⁴⁶⁸ Там само. – С. 198–199.

⁴⁶⁹ Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – С. 20.

⁴⁷⁰ Греков Б. Д. Київська Русь / Б. Д. Греков. – К. : Радянська школа, 1951. – С. 490.

лю здебільшого з країнами Західної Європи⁴⁷¹. Новгород переорієнтувався на торгівлю з країнами Скандинавії. «Політичне й економічне панування Києва, – стверджує М. Довнар-Запольський, – тривало рівно до тої пори, коли Київ утримував значення центру, тобто у другу добу арабської торгівлі і в першу Візантійської. Із занепадом торгівлі починає хитатися положення Києва і утвореної тут єдиної держави. Ще деякий час Київ утримує за собою вплив – тільки до тої пори, доки до половини XII ст. ще мала значення візантійська торгівля»⁴⁷².

Отже, Київ та його землі після занепаду міжнародної торгівлі водними шляхами Дніпра перестали бути осередками, які сприяли інтеграції князівської влади руських земель. Водночас у межах руських земель визначилися два економічні і політичні центри: на заході – Галич, Львів і Волинь, а на півночі – Новгород, Псков, Ростов і Суздаль. У Новгородських землях були несприятливі умови для сільського господарства і «доволі сприятливі (за багатства торговельних шляхів) для купецтва. Торгівля спричинила скупчення населення у великих міських громадах, що й сприяло переважаючому розвитку вічевого начала»⁴⁷³. Тому нічого дивного не було в тому, що Новгород став розвивати народоправну традицію навіть після того, як Київ став рівним з іншими політичними центрами.

Крім того, Київська, Чернігівська та інші придніпровські землі зазнавали систематичних нападів з боку степових кочовиків. «Напади на середнім Подніпров'ї приводили до чистої економічної руїни і навіть до повного запущення. Якраз центр руської колонізації і його політичного й культурного життя – околиці Києва, Чернігова, Переяслава – убожіли й підупадали в порівнянні з ліпше захищеними землями, західними і північними»⁴⁷⁴.

⁴⁷¹ Мельгунов С. П. Очерки по истории русской торговли XI–XV ст. / Мельгунов С. П. – М., 1905. – С. 168–170.

⁴⁷² Довнар-Запольский М. История русского народного хозяйства / М. Довнар-Запольский. – К., 1911. – Т. 1. – С. 357.

⁴⁷³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 87.

⁴⁷⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991–1998. – Т. III. – С. 336.

М. Грушевський цілком поділяв думку про суперечливість розвитку зовнішньої торгівлі. Шлях до переформатування соціально-економічних і політичних інтересів він бачив у створенні нової концентрації руських земель на основі нових шляхів торгівлі і з новими країнами. «Східна торгівля розвивається тепер окольною дорогою на середнім Поволжі. Західну і полудневу торгівлю беруть у свої руки міста Волині й Галичини, а Подніпров'я упадає»⁴⁷⁵.

Водночас почали трансформуватися і геополітичні процеси, в межах яких формувалися державні структури руських земель. Зокрема, внаслідок того, що Венеція отримала від Візантійської імперії дозвіл торгувати без мита і мати свої порти на її території, вона перетворилася на світову торгівельну державу⁴⁷⁶. Автономність руських земель, відсутність спільної влади у формі віче центрального міста Києва, невпорядкованість посідання князівської влади у родині Рюриковичів, занепад єдиного централізованого торговельного шляху й інші фактори чинили негативний вплив на державотворчий процес Київської Русі. Наслідком цього було формування на території руських земель двох нових центрів у Галичині і Новгороді.

Віче цих міст, залишаючись народоправною державною інституцією, сформувало нові механізми своїх відносин із князем та його оточенням. Так, у Новгороді «право вічевого самоврядування (і, відповідно, обмеження князівської влади) змінюється формальними писемними угодами (починаючи з 1260 р.)»; право обрання князя вічем визнано всіма князями на з'їзді 1196 р.; обмежується адміністративна і судова влада князя. Зокрема, князь не може самовільно призначати й звільняти посадовців адміністративного управління. Князь уже не має права здійснювати судочинство без посадника, обраного вічем. Водночас формується організаційна інституалізація вічевої влади. У Нов-

⁴⁷⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991–1998. – Т. III. – С. 128.

⁴⁷⁶ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – С. 182.

городі появляється вічева канцелярія, вічеві секретарі й особлива печатка м. Новгород⁴⁷⁷.

Суттєвою ознакою державотворення Галицько-Волинських земель у кінці XII ст. було те, що цей процес опосередковувався формуванням боярської землевласницької верстви. Вартим уваги є той факт, що в сусідніх країнах – Угорщині та Польщі – князівська влада істотно обмежувалася земельно власницькою верхівкою, обов'язком якої було нести військову службу. Водночас під впливом католицької церкви та німецької колонізації в Угорщині будується низка міст, міські громади яких отримують Магдебурзьке право. Польська держава сформувала нову організацію війська, пов'язану із землеволодінням. Цей приклад почали наслідувати бояри Галицько-Волинської землі.

Новий спосіб життєдіяльності вимагав змін у структурі державної влади. Боярство прагнуло зміцнити свою політичну представницьку частку у структурі державних інститутів влади. Зростання боярського землеволодіння та одночасне посилення впливу боярської знаті в Галичині й на Волині викликало опір з боку селянських мас і мешканців міст, які хотіли зберегти за собою всі важелі державної влади. Суперництво за владу між князівською і вічевою силами, з одного боку, та боярською верствою – з іншого, завершилося перемогою першої сили.

Так відновив свою владу, спираючись на волю віче, Данило Галицький, якому «в 1238 р. галицьке міщанство – “мужі графські” – всупереч бажанням “двірського” Григорія Васильовича та єпископа Галицького Артемія відчинили браму... весь час Данило знаходив підтримку в міському населенні Галичини та Перемишля... За Данила збудовано низку нових міст, населення яких разом з служилим боярством стало підпорою князя»⁴⁷⁸. Демократичність міських громад руських земель можна зрозуміти, взявши до уваги той факт, що міста

⁴⁷⁷ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – С. 88–89.

⁴⁷⁸ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – С. 197.

як центри волостей мали прив'язаність до сільських громад, що давало їм відчуття соціальної й політичної спорідненості.

У контексті сучасних дискусій в Україні стосовно того, яка руська земля стала спадкоємцем народовладної державницької культури Київської Русі, доречним може бути порівняння досвіду Новгороду і Галичини. В обох цих руських землях після розгрому Київської Русі татаро-монголами державність ґрунтувалася на історично сформованій народоправній традиції, на верховенстві колективної волі – віче. Абсолютизм Московської влади ігнорував народоправство Новгороду і тому розгромив ці державні утворення. Тому хибною є думка, що Московська держава є спадкоємцем Київської Русі. Натомість Галицько-Волинське князівство проводило послідовну політику збереження і розвитку народовладдя. Отже, український національно-державницький патріотизм, історично усвідомлений у розвитку Київської державності, у своєму корені руйнує московську версію спорідненості російської й української політичних культур та єдиного кореня двох різних за економічною і політичною суттю держав-сусідів.

Проведене дослідження, глибинний аналіз праць істориків держави і права різних наукових шкіл і напрямів, джерел і документів, присвячених історії становлення і розвитку державності та права руських земель, дає підставу для таких висновків.

Походження територіальних державно-політичних утворень східної групи слов'ян можна зрозуміти лише за умов визначення основоположних цілей цих формувань. Відповідно до концепції Дж. Локка, Г.В.Ф. Гегеля й інших відомих учених, люди об'єднуються в державні утворення з метою збереження власного життя, своєї території, приватних володінь і приватної власності, яка об'єднується в єдину загальну назву «власність». Зокрема, Дж. Локк писав, що «великою і головною метою об'єднання людей у державу є збереження їх власності»⁴⁷⁹. Тому під поняттям «держава» він мав на увазі «не

⁴⁷⁹ Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Собр. соч. : в 3 т. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 334.

демократію або будь-яку іншу форму правління, але будь-яке незалежне співтовариство»⁴⁸⁰.

Поява власне права і правових норм, на думку Дж. Локка, визначається методологічною конструкцією: природний стан – угода, перехід від кровноспорідненої спільності до територіально-громадського суспільства, яке водночас формує політичні й державні інститути. Е. Соловйов вважає, що «природне право» у Дж. Локка – це не просто система теоретичних постулатів і не відчужені права людини, котрі стають основою формування державного устрою. Дж. Локк виводить право, правопорядок, правовідносини і державній устрій з об'єктивно сформованого територіально-громадського суспільства, в якому «природний стан – це, перш за все, рівне партнерство, завдяки якому кожний індивід вбачав у іншому вільного, незалежного контрагента, який конкурує з ним на терені пошуку користі, а рівність – це не природна одноманітність індивідів, це рівність можливостей і намагань»⁴⁸¹.

На підставі ретельного та змістовного аналізу еволюціонування анто-слов'ян по шляху формування ранньодержавних утворень, процесів становлення державного устрою і права Київської Русі, детально здійсненого в працях М. Грушевського, Г. Вернадського, І. Лисяка-Рудницького, Д. Дорошенка, Ю. Павленка та низки інших дослідників, можемо стверджувати, що вже анти подолали родоплемінні суспільно-політичні відносини і стали на шлях формування територіально-громадського устрою з осередками самоврядування. М. Грушевський доводить, що типовими первинними урядниками сільських територіальних громад були старійшини, яких він іменує «ліпшими мужами». Вектор впливу кращих господарів сімейних дворогосподарств у сільських громадах окреслено М. Грушевським досить виразно, однак він не визначає їх панівний статус у громаді. Не випадково, характеризуючи соціально-господарську солідарність і су-

⁴⁸⁰ Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Собр. соч. : в 3 т. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 338.

⁴⁸¹ Соловьев Э. Ю. Феномен Локка / Э. Ю. Соловьев // Прошлое толкует нас. Очерки по истории философии и культуры. – М., 1991. – С. 146–154.

спільство родоплемінної спільноти, автор відзначає різний тип ставлення людей до обраного ними урядника, який не є «старійшиною роду», а визнаною у громаді авторитетною особою, яка завдяки своїм позитивним справам заслуговує довіри до себе та є взірцем для наслідування.

Під час дослідження процесів формування державних владних інституцій руських земель слід зазначити, що поряд із заняттям землеробством і ремеслом общинники здійснювали ще й військово-охоронні функції. Очолювали народні ополчення й загони самооборони спочатку воєводи та «тисяцькі», які мали відповідні здібності й обиралися громадою. Водночас зауважимо, що проблема співвідношення таких державницьких інституцій, як «тисяцький» і «князь», є невід'ємною від аналізу механізму державотворення Київської Русі. Фактично з «тисяцьким» тісно пов'язане ранньодержавницьке життя руських земель. Посади тисяцького (воєводи) у слов'ян була особливою військово-охоронною інституцією державних утворень руських земель, яка проіснувала набагато довше, ніж «князівський» осередок влади. Тисяцький (воєвода) мав усі структурно-функціональні та політико-правові засади для незалежного від інституту князя існування. Відповідно у площині відносин окремих руських земель тисяцький і князь належать до різних державних інститутів.

Особливою у дослідників державного устрою і права Київської Русі, які «вмонтовують» князя з дружиною в державотворчий процес, є концепція міжнародної торгівлі, яка потребувала утримання на службі варязьких дружин під проводом князя. Н. Полонська-Василенко акцентує увагу на тому, що у IX ст. існували дві незалежні держави – «слов'янська Київська» та «напівфінська Новгородська»⁴⁸², за об'єднання яких та панування над водним торговельним Дніпровським шляхом з Візантії до варяг боролися надетнічні купецькі корпорації. Відомо, що добре організоване охоронне військо варяг, яке перебувало на службі купецьких корпорацій, стало для останніх

⁴⁸² Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII століття / Полонська-Василенко Н. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – С. 95.

силою і поштовхом для оволодіння м. Києвом, вигідне геополітичне та стратегічне розташування якого було тоді фактором рівноваги і стабільності для купецької верстви стосовно Хазарії.

Вельми важливим для розуміння ролі князя з дружиною у військово-політичних, соціально-економічних та інституціонально-державницьких змінах у руських землях є визначення сутності самих змін. Якщо розглядати процеси державотворення у Київській Русі через призму торговельно-економічної парадигми, увиразнюється перехід від однієї ієрархізованої військово-охоронної інституції (тисячі, сотні, десятки) до залучення князівської дружини купецькими верствами, оскільки зв'язок з Візантійським світом здійснювався головним чином через торгівлю. Візантійська імперія з її розвинутою торгівлею, прибутковими ремеслами та монетарною економікою вигідно вирізнялася на фоні аграрної і феодалної Європи. У Київській Русі, як і у Візантії, монетарна економіка переважала над натуральним господарством⁴⁸³, що сприяло трансформації князівського інституту влади у державні структури руських земель та захисту інтересів тих соціальних верств, які були зацікавлені у розширенні й поглибленні торгівлі з Візантією. Водночас князь, для того щоб зміцнити свої владні позиції, особливу увагу приділяв захисту руських земель⁴⁸⁴.

Купці, виробники продукції на ринок та споживачі заморських товарів, як і державно-політичні діячі, прагнули максимізувати свої економічні інтереси, роблячи це за згодою і за допомогою варязького князя з військом, дії якого вони частково контролювали. На відміну від Західної Європи, де на той час «феодальний лад визнавався одним із фундаментальних інститутів», у межах Східної Європи панівною державою була Візантія, економічні і соціальні основи якої істотно відрізнялися від таких на феодалному Заході. І на відміну від заходу не феодалне подвір'я, а місто було головним фактором економічної і соціальної еволюції країни⁴⁸⁵. Власне міста руських земель продуку-

⁴⁸³ Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – С. 16–17.

⁴⁸⁴ Там само. – С. 16.

⁴⁸⁵ Там само. – С. 16–17.

вали та інституалізували демократичні форми державності, виступали фактором політичної, військово-охоронної, культурної і торговельної інтеграції.

Якщо господарська модель давньоруського суспільства формується через структуру індивідуальних сімейних дворових суб'єктів, то державницька – через політичну інтеграцію, метою створення якої є забезпечення військово-охоронної діяльності земель, життя та майна громадян. Інтегровані під визначальним впливом міста сільські громади утворили вертикальні і горизонтальні структури влади та норми взаємодії. Земля-поліс (поляни, древляни тощо) була представлена взаємопов'язаною мережею торгівлі, виробництва й споживання та нормами взаємодії з військово-охоронною структурою. Взаємопов'язані мережі військово-охоронних структур – десятки, сотні, тисячі – репрезентують державний інститут за шкалою можливостей кожної територіальної громади віддати посильні для неї загін і ресурси до спільного війська, здатного захистити землю та її мешканців. Вертикальний рівень військово-охоронної служби охоплює життєвий простір усього полісу і тісно поєднує з горизонтальним рівнем військово-політичної та соціально-економічної інтеграції сільських і міських громад і первинних адміністративних одиниць – «мир», «верв», «волость» – навколо стольного міста.

Отже, поряд з активною роллю різних суспільних верств і каст давньоруської громади дослідники сьогодні змушені концентрувати значну увагу на вивченні місця еліти як панівного класу, що володів значною власністю та мав відповідну політичну самоорганізацію.

Проблема полягає в тому, що загальне уявлення переважної більшості суспільства про владу сформувалося під впливом російської ментальності. Найхарактернішим є уявлення про владу, яке дає Володимир Даль у своєму «Тлумачному словнику»: влада визначається як «право, сила і воля над чим-небудь... панування або повновладне управління»⁴⁸⁶. Неявно вплив суб'єктивної складової у

⁴⁸⁶ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М., 1935. – Т. 1 : А–З. – С. 213.

розумінні поняття «влада» позначено уявленням про «силу», «примус», «пригноблення», «панування» тощо. Розглядаючи парадигмальні засади державних інститутів, наділених владою, в тій моделі державного устрою, яка домінує в російській історіографії, підсилюється вагомість класового панування. Найважливішим у цьому дослідженні є те, що ми звільнилися від сприйняття влади як сили класового панування. Виходячи з цього, дослідники під владою Києворуської держави розуміли князівську родину як єдиного державця, а Київського князя вважали центральним інститутом політичної влади. Разом із тим в онтологічній інтерпретації князь з дружиною як суб'єкт державотворення вважається єдиною найважливішою для руських земель інституцією влади. Саме в такій схемі розгортається дослідження державного устрою і права Київської Русі.

Складніше абстрагуватися від звичної парадигми розуміння влади і державних інститутів руських земель, щоб побачити істинне становище віче, яке втілювало єдину й абсолютну владу. Віче – це воля вільного громадянина полісу, який бере активну участь в організації і регуляції всіх сфер спільного життя територіальної громади.

У науковій думці відомо чимало спроб розглядати владу як феномен суспільної самоорганізації людей, які у своєму розвитку дійшли такого ступеня, який породив приватну власність як основну базову структуру для формування держави. Гегель у своїй праці «Основи філософії права» виділяє владу і власність у єдності і розкриває механізм вступу у володіння через працю. Він пише, що «поле, яке я обробляю, дістає свою форму... те, що я виробляю, не залишається зовнішнім, а асимілюється... обробка землі, культивування рослин, приручення і годування тварин і догляд за ними, опосередковуючі пристрої для використання стихійних матеріалів, зброя, інструмент розширюють сферу моєї влади... Тож формування речей працею найвідповідніше ідеї вступу у володіння»⁴⁸⁷. До речі, розроблена Гегелем концепція формування влади, власності, держави і

⁴⁸⁷ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – С. 65.

права демонструє відмінність у підходах до визначення державного устрою Київської Русі.

У контексті цього дослідження важливою видається існуюча в сучасній науці концепція стадіального розвитку суспільства: дикунство – варварство – цивілізація. Формування державних утворень у межах руських земель відбувалося на основі сімейного дворогосподарства як у містах, так і в селах. У ці часи зароджується політична модель життя територіальних громад, яку репрезентує вільний громадянин. Суб'єктивний компонент створює систему регуляції взаємовідносин людей у суспільстві з урахуванням їх приватної власності. Власне життя людей тієї доби сприймається як неповторне, різнобічне, відмінне від інших, що знаменує розгортання суб'єктивно-особистісного компонента з увиразненою системою зв'язків між членами територіальної громади та між різними громадами міст і сільських поселень.

Таке життя сформоване не на засадах общинного володіння землями та спільної праці, продукти якої розподіляються старостою, а на індивідуальній власності і праці сімей. Зростання міри самостійності сімей, її членів у межах громади набуває різної варіативності. М. Грушевський та інші дослідники історії становлення державності східних слов'ян у межах Подніпров'я і Подністров'я, аналізуючи особливості формування сільських і міських громад, зазначають, що їхнє економічне, політичне і культурне життя створює особливий тип управління – виборного старосту. Отже, перед нами – доба панування індивідуального домогосподарства, яка потребує разом з автономізацією особистості від громади захисту її інтересів, власності та життя. Відбувається усвідомлення потреби співіснування членів громади та її самоорганізації на таких засадах, які б забезпечували всім рівні можливості для самовиживання в єдності з іншими членами громади. Цей тип життєдіяльності може існувати, якщо в громаді сформувалися механізми взаєморозуміння і злагоди, які уможливають нормативне регулювання поведінки всіх членів.

Вельми важливим теоретичним доробком сучасної філософії права, у якому по-новому постає проблема влади та інститутів, які її

уособлюють, є концепція Роберта Д. Патнема⁴⁸⁸. Він проаналізував історичні відмінності окремих територіальних спільнот з позицій розвиненості цивільних громад та функціонування в деяких з них традиційних демократичних інститутів влади, і зумів довести, що єдиним історично сформованим чинником, який мав істотний вплив на формування демократичних інститутів державної влади була історична традиція територіально-громадських форм самоорганізації з орієнтацією на самоврядування.

Б. Краснов акцентує увагу на тому, що «влада являє собою такі взаємні відносини між людьми чи групами людей, сутність яких полягає у взаємовпливі, взаємодії єдиній волі, що це прагнення у досягненні рівноваги життя»⁴⁸⁹. Отже, влада – це не завжди відносини панування й підлеглості, яке має класовий характер. В. Ленін постійно акцентував увагу на тому, що влада – це основне поняття політичної науки, державознавства і правознавства, що це державна інституція економічно панівного класу. Така методологічна установка презентована у більшості наукових праць, присвячених вивченню державного устрою і права Київської Русі. Але це розуміння державної влади не можна використовувати у процесі дослідження формування державності руських земель, виокремлення їх адміністративного поділу та з'ясування адміністративного владного потенціалу.

У сучасних дослідженнях, як бачимо, існує доволі аргументована концепція формування державності не на класовій основі, а на основі розвитку територіальних громад завдяки діючій господарській сім'ї. Одним з ключових понять цієї концепції формування державної влади в Київській Русі є «територіальна громада», глибинна структура якої характеризується етнокультурною спорідненістю і сталістю народоправних традицій. У цьому суспільстві системотворчі процеси державотворення відбувалися на основі інтеграції сільських виробничих громад навколо міських. Індивідуально-общинний контекст

⁴⁸⁸ Robert D. Putnam. Making Democracy Work / D. Robert. – Princeton, N. Y., 1993. – 207 p.

⁴⁸⁹ Краснов В. Власть как явление общественной жизни / В. Краснов // Соц.-полит. журнал. – 1999. – № 11. – С. 35.

виробництва, культурного і виробничого життя цих громад присутній у самоврядуванні. Щоб захистити і зберегти себе, свої статки, землю й полісні утворення, слов'яни формували військово-охоронні сили, використовуючи різні стратегії самозбереження.

Для аналізу військово-охоронних поведінкових стратегій південно-східної групи слов'ян важливими були їхні військово-політичні союзи. У сучасній історії України чітко визначено дати різних військово-політичних союзів слов'ян з іншими державами. Так, Ю. Павленко зазначає, що із середини II ст. після одержання римськими військами перемоги над кримськими скіфами, слов'янізовані сармати-роксолани Середнього Подніпров'я разом зі слов'янами почали стабільно нарощувати економічний потенціал і посилювати торговельні зв'язки з римськими провінціями. «В цілому в межах сучасної України, – пише Ю. Павленко, – спостерігається військово-політична стабілізація, наслідком якої було економічне піднесення»⁴⁹⁰.

Тривалість миру в цьому регіоні сприяє поліпшенню економічної й політичної стабілізації слов'янського елемента у просторі від Нижнього Дунаю до Лівобережжя Середнього Подніпров'я та Придністров'я. Ю. Павленко дійшов висновку, що, по-перше, з того часу «поступово стає панівним слов'янський елемент», по-друге, пошук військово-політичної підтримки тих слов'янських груп, які зазнавали нападу з боку ворожого оточення, сприяв продукуванню стратегій зміцнення військово-охоронних союзів слов'ян. Про це засвідчує такий історичний факт: коли Хілбудій – командувач візантійськими військами на Дунаї – здобував перемогу над антами, їм на допомогу прийшли ополченці із Середнього Подніпров'я⁴⁹¹. Перемога слов'ян військових сил Хілбудія виявила, що захисна військова стратегія не лише є гарантією миру в слов'янському середовищі, але й дозволяє вибудовувати стратегію ведення війни проти тих сил, які постійно загрожували слов'янам. Так, наприклад, у 533 р. анти і склавени

⁴⁹⁰ Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – С. 352.

⁴⁹¹ Там само. – С. 355.

«спустошили балканські володіння Візантії». У 40-х рр. анти грабують Фракію, склавени – Ілларію⁴⁹².

Саме в цьому контексті питання самоутвердження слов'ян Подніпров'я і Придністров'я в геополітичному просторі, де панувала Візантія, набуває важливого значення. У 545 р. між антами і Візантією була укладена мирна угода. Від Антської держави виступив Кий, який змусив Візантію сплачувати антам «значні грошові компенсації»⁴⁹³. Успішність військово-політичних процесів антів-слов'ян проти Візантії виявляє три провідні тенденції слов'янського державотворення. Перша проявилася в тому, що найкраще забезпечують для себе мир і спокій ті політичні територіальні об'єднання слов'ян, які здатні виявляти гнучкість у створенні спільних військово-охоронних сил. Друга тенденція проявлялася в тому, що досягнення успіху у боротьбі проти спільного для слов'янського світу ворога збільшує можливості для внутрішнього економічного і політичного розвитку й усвідомлення своєї етнокультурної ідентичності. Третя тенденція характеризується нарощенням визначеності напрямків своєї зовнішньої і внутрішньої політики, смислом якої було «вписати» свій слов'янський життєвий світ у систему геополітичних відносин Візантії та інших держав.

Про цей аспект чітко засвідчує той факт, що анти, які мали свої поселення в межах нижньодунайської території, в період загрози з боку Аварського каганату сформували ранньодержавне утворення «Союз семи племен»⁴⁹⁴. За таких умов найкраще адаптуються до державного життя ті територіальні спільноти слов'ян, які здатні продемонструвати ефективність своєї військово-політичної інтеграції.

Така стратегія державотворення сприяла ломці традиційних форм життя окремих ізольованих груп слов'ян і формування у найбільш свідомої частини суспільства розуміння ситуації та продукування стратегії не втечі від проблеми зовнішньої загрози, а намагання

⁴⁹² Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – С. 356.

⁴⁹³ Там само.

⁴⁹⁴ Там само.

скористатися із ситуації для тіснішого військово-політичного об'єднання. Утім, загальне геополітичне тло в період останньої третини VI – початку VII ст. для слов'ян Подніпров'я й надалі залишалось доволі несприятливим, оскільки Аварський каганат загрожував Візантії, з якою слов'яни вже мали стосунки. Це значною мірою сприяло тому, що центральноєвропейська група слов'ян сформувала нове ранньодержавне утворення, яке допомогло Візантії у боротьбі проти Аварського каганату. У геополітичному просторі Центральної Європи в 643 р. роси-руси брали участь у війні на Кавказі.

На нашу думку, розуміння того, як саме різні військово-політичні об'єднання відвойовували собі право на державне існування та впливали на життєдіяльність слов'ян Подніпров'я, залишається нагальною і ще не до кінця осмисленою проблемою в розумінні закономірностей утворення Києворуської держави і права. Йдеться, ясна річ, не про абсолютизацію геополітичного чинника, а про те, що об'єктивні закономірності державотворення руських земель формуються і діють у складному взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх чинників. Адже сформоване в Середньому Подніпров'ї державне утворення «Руська земля» було також наслідком дії арабського халіфату, що вів боротьбу з хазарами і на Кавказі.

Історико-теоретичний погляд на процес формування держави і права руських земель буде неповним, якщо обмежуватися лише пошуком геополітичних чинників. Очевидно, не менш важливим є з'ясування соціально-економічних форм життя слов'ян, їхньої внутрішньої політичної самоорганізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов / Д. А. Авдусин // Вопросы истории. – 1980. – № 12. – С. 24–42.
2. Анциферова Л. И. Личность в динамике: некоторые итоги исследования / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. – 1993. – № 5. – С. 5.
3. Артамонов М. И. История хазар / М. И. Артамонов. – Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 523 с.
4. Артановский С. Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур / С. Н. Артановский. – Л. : Наука, 1967.
5. Аксаков К. С. Полное собрание сочинений. Т. 1 / К. С. Аксаков. – М., 1889. – 412 с.
6. Баран В. Д. Давні слов'яни : у 15 т. Т. 3 / В. Д. Баран. – К. : Видавничий Дім Альтернативи, 1998. – 336 с.
7. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді / Бебик В. М., Головатий В. А., Ребкало В. А. // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 49.
8. Богданов В. Б. Этническая и эволюционная история Руси / В. Б. Богданов. – М. : Белые альвы, 2001. – 272 с.
9. Брайчевський М. Ю. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика / М. Ю. Брайчевський. – 2-ге вид. – К. : Академія, 1999. – 600 с.
10. Брайчевский М. Ю. Славяне в Подунавье и на Балканах в VI–VIII ст. : (Славяне на Днепре и Дунае) / М. Ю. Брайчевский. – К. : Наукова думка, 1964. – 355 с.
11. Брокгаузъ Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефрон. – Лейпциг ; С. Пб., 1895. – Т. XV. – С. 474.
12. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Ю. Вассиян // Націоналізм. Антологія. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 97–210.
13. Вебер М. Соціологія: загальноісторичний аналіз. Політика / М. Вебер. – К. : Основи, 1998. – 534 с.

14. Веллнер А. Модели свободы в современном мире / А. Веллнер // Социологос. – М. : Прогресс, 1991. – 480 с.
15. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 2001. – 448 с.
16. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – 640 с.
17. Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Вып. 1. – Изд. 5. – С. Пб. ; К., 1899. – 112 с.
18. Волков Г. Три лика культуры / Г. Волков. – М. : Молодая Гвардия, 1986. – С. 136–140.
19. Гегель Г. В. Ф. Наука логики : у 3 т. – Т. 1 / Г. В. Ф. Гегель. – М., 1970. – 500 с.
20. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
21. Гегель Г. В. Ф. Философия истории : сочинения : в 14 т. – Т. 8. / Г. В. Ф. Гегель // Сочинения. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1935. – 468 с.
22. Гобс Т. Философские основания учения о гражданине / Т. Гобс. – М. : АСТ, 2001. – 304 с.
23. Горбик А. Типологія територіальної громади в Україні XIV–XVIII ст. / А. Горбик // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 74.
24. Горский А. А. О летописных племенах и древнерусских землях / А. А. Горский // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 15–18.
25. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – К. : Радянська школа, 1951. – 500 с.
26. Греков Б. Д. О роли варягов в истории Руси / Б. Д. Греков // Новое время. – 1947. – № 30. – С. 12–15.
27. Грушевський М. С. Духовна Україна / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1994. – 560 с.

28. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т. 1.
29. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – 560 с.
30. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – С. Пб. : Общественная польза, 1906. – 512 с.
31. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – 527 с.
32. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М., 1994. – 544 с.
33. Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории / А. Я. Гуревич // Вопросы философии. – 1996. – № 11. – С. 31–43.
34. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. Даль. – М. : Госиздат, 1955. – С. 385–386.
35. Довженко О. Щоденник / О. Довженко // Україна в огні. – К. : Радянський письменник, 1990. – С. 135–136.
36. Довнар-Запольский М. История русского народного хозяйства / М. Довнар-Запольский. – К., 1911. – Т. 1. – 397 с.
37. Домбровський О. Етногенетичні процеси на теренах України протісторичної доби: до проблеми термінології й періодизації / О. Домбровський // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 8–11.
38. Докучаєв В. В. Російський чорнозем / В. В. Докучаєв. – К. ; Х., 1952. – 416 с.
39. Дорошенко Д. Історія України : у 2 т. / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – Т. 1 : До половини XVIII ст. – 238 с.
40. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко // Праці Укр. наук. інституту. – Варшава, 1932. – II вид. ; Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1966. – 360 с.
41. Єрмолаєв В. Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX – середина XII ст.) / В. Єрмолаєв // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 4. – С. 45–55.

42. Іванко А. Історія України ХІХ–ХХ ст. / А. Іванко. – К. : Науковий світ, 2008. – 130 с.
43. Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України / В. М. Іванов. – К. : МАУП, 2006. – 728 с.
44. Ідзьо В. С. Велика чи Біла Хорватія – ранньофеодальна держава на території Галичини (V–IX ст.) / В. С. Ідзьо // Науковий вісник українського історичного клубу. – М., 2000. – С. 111–115.
45. Ідзьо В. С. Передумови суспільного, економічного та політичного становлення Галицької держави (II–X ст. н. е.) / В. С. Ідзьо // Науковий вісник Українського історичного клубу. – М. : Логос, 2000. – Т. 4. – С. 30–51.
46. Ионин Л. Г. Понимающая социология. Историко-критический анализ / Л. Г. Ионин. – М. : Наука, 1979. – 207 с.
47. Історія держави і права України / за ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 510 с.
48. Історія державності України. Експериментальний підручник / [за заг. ред. О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша]. – Х. : Одиссей, 2004. – 608 с.
49. Йосипенко С. Л. Теолого-політична проблема в ранньомодерній духовній культурі / С. Л. Йосипенко // Мультиверсум. – 2007. – № 64. – С. 179–188.
50. Йордан. О происхождении и деяниях готы / Йордан ; вступ., перевод, комментарии Е. И. Скронской. – М., 1960. – С. 307.
51. Кант И. Метафизические начала учения о праве / И. Кант. – М. : Прогресс, 1993. – С. 120–122.
52. Килимник С. І. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : [у 3 кн., 6 т.]. Кн.1 / С. І. Килимник. – К. : Обереги, 1994. – 400 с.
53. Ключевский В. О. Краткое пособие по русской истории / В. О. Ключевский. – Изд. 7. – М. : Айрис-пресс, 2007. – 240 с.
54. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский. – Т. 2. – 440 с.

55. Ковалевский М. Современные обычаи и древний закон / М. Ковалевский. – М., 1886. – 756 с.
56. Коган М. А. Смелые мореходы средневековья – норманны / М. А. Коган ; Географ. о-во СССР. – Л., 1967. – 30 с.
57. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 312 с.
58. Коцюбинський В. Й. Привласнення : соціальні аспекти / В. Й. Коцюбинський. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – 230 с.
59. Кулишер И. М. Лекции по истории экономического быта Западной Европы / И. М. Кулишер. – Пг., 1918. – 412 с.
60. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – 296 с.
61. Курінний П. Советські концепції походження великоруської народності та «руської» нації / П. Курінний // Наукові записки. Український Вільний Університет. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 179–199.
62. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.
63. Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 55 т. – Т. 29 / В. І. Ленін. – К. : Політвидав України, 1972. – 756 с.
64. Леонтович Ф. И. Задружно-общинный характер быта древней Руси / Ф. И. Леонтович // Журнал Министерства народного просвещения. – 1847. – Июль. – С. 127–183.
65. Лешков В. Н. Русский народ и государство / В. Н. Лешков. – М. : Институт русской цивилизации, 1858. – 688 с.
66. Липец Р. С. Эпос и древняя Русь / Р. С. Липец. – М. : Наука, 1969. – 302 с.
67. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 520 с.; Т. 2. – 573 с.
68. Лихачёв Д. Л. Киев – мать городов русских / Д. Л. Лихачёв // Філософська думка. – 1983. – № 2. – С. 6–14.

69. Лихачёв Д. С. О «Слове о полку Игореве» / Д. С. Лихачев // Избр. работы : в 3 т. – Т. 3. – Л. : Худ. лит., 1987. – 520 с.
70. Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
71. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Собр. соч. : в 3 т. – М. : Мысль, 1988. – 668 с.
72. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М. : Политиздат, 1991. – 525 с.
73. Лукман Н. Теория общества / Н. Лукман // Теория общества : сборник / пер. с нем., англ. ; вступ. статья, сост. и общ. ред. Л. Филиппова. – М., 1999. – С. 31–72.
74. Лук'янець В. Наука в інтер'єрі постмодернізму / В. Лук'янець // Філософська думка. – 2005. – № 1. – С. 3–22.
75. Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – Мюнхен : Прометей, 1946. – 180 с.
76. Макарчук С. А. Писемні джерела з історії України : курс лекцій / С. А. Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – 347 с.
77. Маркс К. Письма / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : в 50 т. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 1. – 602 с.
78. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : в 50 т. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 4. – 609 с.
79. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : в 50 т. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 3. – 625 с.
80. Маркс К. Замечания на книгу А. Вагнера «Учебник политической экономии» / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : в 50 т. – М. : Политиздат, 1961. – Т. 19. – 654 с.
81. Маркс К. Превращение товарного капитала и денежного капитала в товарно-торговый капитал и денежно-торговый капитал (купеческий капитал) / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : в 50 т. – М. : Политиздат, 1961. – Т. 25, ч. I. – 545 с.
82. Маркс К. Критика политической экономии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : в 50 т. – М. : Политиздат, 1961. – Т. 46, ч. I. – 553 с.

83. Мей Р. Любовь і воля / Р. Мей. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 1997. – 384 с.
84. Мейс Дж. Геополітичні імплікації етнополітики / Дж. Мейс // Політична думка. – 1995. – № 1. – С. 92–105.
85. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа / Е. М. Мелетинский. – М. : Наука, 1976. – 407 с.
86. Монгайт А. Л. Археология в СССР / А. Л. Монгайт ; АН СССР. – М., 1955. – С. 98–110.
87. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М. : Госполитиздат, 1955. – 803 с.
88. Морен Е. Втрачена парадигма: природа людини / Е. Морен // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5–6. – С. 90–109.
89. Музиченко П. Історія держави і права України / П. Музиченко. – К. : Знання, 2006. – 437 с.
90. Нагаєвський І. Стародавня Україна в світлі історичних пам'яток / І. Нагаєвський. – Йорктон ; Саскатчеван : Redeemer's voice press, 1961. – 216 с.
91. Проф. І. А. Малиновській Народъ и власть въ русской исторіи / І. А. Малиновській. – К. : Первая Київская Артіль Печатного дела, 1905. – 91 с.
92. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К. : Обереги, 1992. – 88 с.
93. Никольский В. О началах исследования в древнейшем русском праве / В. Никольский. – М. : Тип. Мамонтова и К^о, 1859. – 373 с.
94. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – 399 с.
95. Павленко Ю. В. Раннеклассовое общество : генезис и пути развития / Ю. В. Павленко. – К. : Наукова думка, 1989. – 288 с.
96. Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в Древней Руси / Н. П. Павлов-Сильванский. – 2-е изд. – М. ; Пг. : Госиздат, 1923. – 186 с.
97. Повесть временных лет. – М., 1950. – Т. II. – 220 с.

98. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен : в 5 т. – Т. 1 / М. Н. Покровский. – Изд. 3. – М. : Издание т-ва Мир, 1913. – 259 с.
99. Поланьи М. Личностное знание / М. Поланьи. – М. : Прогресс, 1985. – 343 с.
100. Полный церковно-славянский словарь / сост. Григорий Дьяченко. – М. : Типография Вильде, 1900. – 1120 с.
101. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – 672 с.
102. Поляков А. Н. Образование древнерусской цивилизации / А. Н. Поляков // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 72–87.
103. Пономарьов А. Українська етнографія : курс лекцій / А. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 317 с.
104. Правда Русская // История Государства Российского. – Изд. 3-е. – С. Пб. , 1890. – Т. 1. – С. 83.
105. Прицак О. Походження Русі / О. Прицак. – К. : НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, 1997. – 1074 с.
106. Продум М. Нація золотих комірців. Психоінформаційна концепція України / М. Продум. – Тернопіль, 1994. – 157 с.
107. Проин В. Я. Эпическая поэзия русского народа / В. Я. Проин, В. Н. Путилов // Былины : в 2 т. – М., 1958. – Т. 1.
108. Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет. – Мюнхен : Сучасна Україна, 1955. – 192 с.
109. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – 599 с.
110. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Академия Наук СССР, 1948. – 803 с.
111. Робинсон А. Н. Литература Древней Руси в литературном процессе Средневековья XI–XIII в. / А. Н. Робинсон. – М. : Наука, 1980. – 336 с.
112. Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. / И. П. Русанова. – М. : Наука, 1976. – 194 с.

113. Ручка А. А. Очерки по истории социологической мысли / А. А. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Накова думка, 1992. – 264 с.
114. Сергеевич В. И. Русские юридические древности / В. И. Сергеевич. – С. Пб., 1900. – Т. 2. – 647 с.
115. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. тому : Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 1. – 632 с.
116. Смолій В. А. Як і коли почала формуватися українська нація / В. А. Смолій, О. І. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1991. – 112 с.
117. Соловьев С. М. История отношений между русскими князьями Рюрикова дома / С. М. Соловьев. – М. : ООО «Издательство Астрель», 2003. – 445 с.
118. Соловьев С. М. Сочинения : в 18 кн. – Кн. 1 : История России с древнейших времен. – Т. 1–2 / С. М. Соловьев. – М. : Голос, 1993. – 768 с.
119. Спиноза Б. Избранные произведения : в 2 т. / Спиноза Б. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1957. – Т. 1. – 629 с.
120. Срезневский И. И. Материалы до словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – С. Пб. : Типография императорской академии наук, 1912. – 919 с.
121. Срезневский И. И. Чтение о древних русских летописях. Чтения I–III / Срезневский И. И. – СПб., 1862. – 48 с.
122. Сташків Б. Мистецтво та естетика в праукраїнській культурі / Б. Сташків. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. – 144 с.
123. Стус В. З таборового зошита / В. Стус // Вікна в позапростір. – К. : Веселка, 1992. – 262 с.
124. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М. : Гос. изд-во политич. л-ры, 1956. – 475 с.
125. Тихомиров Л. А. Критика демократии / Л. А. Тихомиров. – М. : Москва, 1997. – 672 с.
126. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

127. Толочко П. П. Давня історія України : у 2 кн. / П. П. Толочко. – К. : Либідь, 1995. – Ч. 1 : Київська Русь. – 243 с.
128. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.
129. Третьяков П. Н. Анты и Русь / П. Третьяков // Советская этнография. – 1947. – IV. – С. 72–78.
130. Третьяков П. Н. К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э. / П. Н. Третьяков. – М. ; Л. : Изд-во Академии Наук СССР, 1941. – 148 с.
131. Третьяков П. Н. Расселение древнерусских племен по археологическим данным / П. Н. Третьяков // Советская археология. – М., 1957. – Т. IV. – С. 33–51.
132. Тюменев А. И. Евреи в древности и в средние века / А. И. Тюменев. – Петербург, 1922. – 405 с.
133. Уайтхед А. Аспекты свободы / А. Уайтхед // Избранные работы по философии. – М. : Прогресс, 1990. – 650 с.
134. Уайтхед А. Избранные работы по философии / А. Уайтхед. – М. : Прогресс, 1990. – 650 с.
135. Уайтхед А. Человеческая душа / А. Уайтхед // Избранные работы по философии. – М. : Прогресс, 1990. – 650 с.
136. Феномен нації: основи життєдіяльності / за ред. Б. В. Попова. – К. : Знання, 1998. – 264 с.
137. Філософія : курс лекцій / Бичко І. В. (кер.). – К. : Либідь, 1994. – 570 с.
138. Філософсько-антропологічні читання'95. – Вип. 1 : Пам'яті О. І. Яценка. – К. : Стилос, 1996. – С. 47–56.
139. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
140. Фромм Э. Предисловие к антологии «Природа человека» / Э. Фромм, Р. Хирау ; пер. Титаренко Г. А. // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М. : Прогресс, 1990. – С. 146–168.

141. Чайльд Г. Прогресс и археология / Г. Чайльд. – М. : Прогресс, 1949. – 861 с.
142. Череватюк В. Б. Особливості прояву універсальності римського права у правовій системі Київської Русі / В. Б. Череватюк // Держава і право. – 2007. – Вип. 3. – С. 90–94.
143. Чернов С. Н. О смердах Руси XI–XIII вв. / С. Н. Чернов // Сборник «Академия наук СССР – академіку Н. Я. Марру». – М. ; Л., 1935. – С. 761–779.
144. Чернышевский М. Г. Очерки политической экономии / М. Г. Чернышевский // Сочинения. – С. Пб., 1891. – Т. 4. – 403 с.
145. Чубатий М. Огляд історії українського права / М. Чубатий. – Мюнхен, 1947. – Ч. 1. – Вид. III. – 219 с.
146. Шаскольский И. П. Норманская теория в современной буржуазной науке / И. П. Шаскольский. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 221 с.
147. Шахматов А. Д. Повесть временных лет / А. Д. Шахматов. – С. Пб., 1916. – Т. 1. – С. LXVII–LXXVII.
148. Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси / С. В. Юшков. – М. ; Л., 1939. – 253 с.
149. Bhaskar R. The possibility of naturalis / R. Bhaskar. – Cambridge : Cambridge University Press, 1978. – 215 p.
150. Darendorf R. Life Chances, Class Conflict and Social Change / R. Darendorf // Modern German Sociology. – N. Y., 1987. – P. 249.
151. Demel K. History and Identity / K. Demel // European teacher's seminar (Vienna, Austria, 14–19 May 1995). – Strasborg, 1995. – P. 5–28.
152. Durkheim E. Schichten zur Soziologie der Erkenntnis / E. Durkheim. – Frankfurt M., 1987. – 412 p.
153. Hosle V. Hegels System : 2 voss / V. Hosle. – Hamburg, 1987. – 408 p.
154. Jahn F. Das Deutsche Volkstum / F. Jahn. – Liibak, 1810. – 312 p.
155. Giddens A. New rules of sociological method / A. Giddens. – L. : Macmillan, 1986. – 308 p.
156. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life / E. Goffman. – N. Y., 1959. – 318 p.

- 157.Schacht R. Social Strukture, Social Alienation and Social Change / R. Schacht. – Pitsburg, 1986. – Vol. 23. – № 1. – P. 47–57.
- 158.Urry J. The Anatomy of Capitalist Societies / J. Urry // Philosophy of social sciense, 1981. – 289 p.

Наукове видання

СВОРАК Степан Дмитрович
НАРОДОВЛАДНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСІ:
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Монографія

Головний редактор *Василь Головчак*
Літературний редактор *Гафія Василевич*
Комп'ютерна верстка *Віра Яремко*
Коректор *Надія Гриців*

Підп. до друку 05.06.2015. Формат 60x84/16.
Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Вид. арк. 13,8. Тираж 300 пр. **Зам. №** .

Видавець
Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1, тел.: 75-13-08.
E-mail: vdvcit@pu.if.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006
Виготовлювач

ISBN 978-966-640-412-4